

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

ТОМ VII



TYSZCZENKO & BILOUS
PUBLISHING Co.
NEW YORK

LESYA UKRAINKA

WORKS

VOLUME VII

LYRICS

G. TYSZCZENKO A. BILOUS PUBLISHING CO.
New York, 1954

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

Т В О Р И

ТОМ VII

Д Р А М И

**За загальною редакцією
Б. ЯКУБСЬКОГО**

**ТИЩЕНКО & БІЛОУС
ВИДАВНИЧА СПІЛКА
Нью Йорк**

АЙША ТА МОХАММЕД

П. (всмілюсь погляду до неї, до неї)
Та ти знаєш... не питає... (ПБ)

П. (Феді) ^{Скочило} (присиділо),

~~скажи мені одне, скажи мені, скажи мені~~
якби я не намагався тоді,

а попросив, як друг, як Філіп найближчий,
або ж на жорстокий, як Філіп найближчий,

як Філіп найближчий, як Філіп найближчий,
як Філіп найближчий, як Філіп найближчий,

як Філіп найближчий, як Філіп найближчий,
як Філіп найближчий, як Філіп найближчий,

як Філіп найближчий, як Філіп найближчий,
як Філіп найближчий, як Філіп найближчий,

як Філіп найближчий, як Філіп найближчий,
як Філіп найближчий, як Філіп найближчий,

як Філіп найближчий, як Філіп найближчий,
як Філіп найближчий, як Філіп найближчий,

як Філіп найближчий, як Філіп найближчий,
як Філіп найближчий, як Філіп найближчий,

як Філіп найближчий, як Філіп найближчий,
як Філіп найближчий, як Філіп найближчий,

як Філіп найближчий, як Філіп найближчий,
як Філіп найближчий, як Філіп найближчий,

як Філіп найближчий, як Філіп найближчий,
як Філіп найближчий, як Філіп найближчий,

як Філіп найближчий, як Філіп найближчий,
як Філіп найближчий, як Філіп найближчий,

АЙША ТА МОХАММЕД.

Маленька сцена—власне, тільки діалог—«Айша та Мохаммед», написана в 1907 році, належить до групи драматичних творів Лесі Українки, що має за свої сюжети проблему подружжя. Але в цій маленькій сцені поставлено ту проблему з найбільшим загостренням, як проблему нещасного кохання,— значно глибшим, ніж у таких творах Лесі Українки, як драма «Камінний Господар», навіть драматичний етюд «Йоганна жінка Хусова». Хоча з драматичних творів письменниці «Айша та Мохаммед» є розміром найменший, проте цей твір належить до тих творів художньої літератури, де кожен рядок оброблено, кожен вираз обдумано, кожне слово зважено.

Відомо, що в ранні роки Лесі Українки Куліш був їй за «поетичного вчителя», навіть за «ars poetica». Вона добре знала всю Кулішеву літературну спадщину. Отож і тему діалогу «Айша та Мохаммед» запозичено в Куліша, але запозичено в той спосіб, який властивий був усім «літературним запозиченням» Лесі Українки,—наприклад «Камінному Господареві», «Ізольді злоторукій», «Лісовій пісні». В першій речі поетка «відштовхнулася» від Пушкінського «Камінного гостя», не тільки надавши протилежну назву своїй драмі, але й ґрунтовно змінивши, оригінально відтворивши так ситуації П, як і психологію головних П дієвих осіб. У другій—відкинувши традиційний сюжет дієї середньовічної легенди з його головною постаттю, Трістаном, узяла один з найменш відомих епізодів легенди— епізод із Ізольдою Білорукою, і перенесла весь психологічний тягар твору свого на обох Ізольд—Злотокосу та Білоруку. Так само в «Лісовій пісні» основна думка твору далеко відходить від свого «прототипу»—«Затопленого дзвону»

Гавштмана. Те саме, і ще в більшій мірі, робить Леся Українка з поемою Куліша «Магомет і Хадиза». Коли вся Кулішева поема є прославлення Хадизи, поетичний, але надто розтягнений опис довголітнього щасливого кохання Магомета з Хадизою, то в діалозі поетки розмова йде вже більш ніж за три роки після смерті Хадизи, між Магометом та Айшею, другою його жінкою, що про неї в Куліша згадка є тільки в «пролозі» до його поеми (див. примітки до діалогу).

Леся Українка з темпераментом енергійного, завжди активного письменника в обранні своїх тем і сюжетів, письменника революційного щодо літературної традиції, не візьме Кулішевого сюжету. Той сюжет статичний, в ньому—як уже було сказано—розтягнений опис постійного кохання героя з героїнею. Леся Українка обере собі сюжета динамічного, драматичного, навіть трагічного, бо становище її Айші, як жінки, як дружини,—справді трагічне. Вона утворить ситуацію гострої колізії зовсім протилежних у своїм коханні характерів. Вона й подає художній образ Айші, що любить Мохаммеда та не може згодитися, аби він з любов'ю постійно й побожно згадував свою Хедіжу,—і, як протилежність, художній образ Мохаммеда, який, кохаючи по своєму Айшу, не має сили забути про свою першу довголітню кохану. Все загострення діалогу «Айша та Мохаммед», вся трагічна його колізія полягає в цілковитій протилежності психології цих двох образів-характерів у царині кохання. Леся Українку совсім не цікавить ні магометанський побут родинний, ні історичні Арабії події, як то є в Куліша; її обходить тільки проблема трагічного кохання Айші. Характерно, що навіть у заголовкові свого діалогу письменниця ставить на перше місце не Мохаммеда, як то робить Куліш, але Айшу.

Сцена починається з ремарки, що з неї довідуємось, як провадить свій час молода Мохаммедова дружина—«в малій виноградній альтанді сидить і їсть солодощі, ліниво відкинувшись на низенькому ослоні». Але як-раз надходить Мохаммед—«і мовчки сідає коло її ніг». Оде «мовчки» тут конче потрібне: воно зараз дає нам знати, що Мохаммедові нема про що говорити з своєю молодого дружиною. Коли Айша говорить йому: «Коханий, глянь на мене», то Мохаммед

«мовчки переводить погляд» і т. д. Яке влучне оте «мовчки» вдруге, оте «переводить погляд», замість простого «дивиться», «подивився».

«Айша. Глянь на мене!» Підкреслення слова «мене» належить авторові діалогу, бо тут маємо виразний засіб градації драматичної ситуації: перший раз Айшин голос підкреслює «глянь», другий—«на мене».

І що-ж залишається відповісти своїй тринадцятилітній дружині п'ятидесятилітньому Мохаммедові, та й ще при його постійних думках про Хедіджу? На протязі невеличкого діалогу запитань з боку Айші 17, окликів—10, а з боку Мохаммедового—запитань 11, але всі вони, крім одного—викликані Айшиними окликами, а окликів тільки-но 2—і обидва тоді, коли треба було йому доводити, що він таки кохає Айшу:

На Айшині слова: «...мені лишився відблиск тьмянний, холодний...» Мохаммедові доводиться відповісти: «Айше! І не сором...» і т. д., і другого разу, так само, на запитання Айші: «Ну, скажи, була вона коли така, як я?» він відповідає—та ще й після того, як вона «нахиляється до Мохаммеда»: — «Найкраща ти з усіх жінок» і т. д.

У всьому діалозі перше місце, перша роль належить Айші: вона веде перед, вона починає та підтримує діалог, такий трудний весь час для Мохаммеда.

А відповідь Айшина на Мохаммедові слова напочатку діалогу! Яка сила глибокого почуття та глибокого обурення відчувається в цих порівняннях, що кожне з них міцніше, гостріше від свого попереднього:

Так дивляться на дерево, на камінь,
на стіну, на колоду.. Я не знаю,
ще там на що, але не на дружину,
не на свою кохану!

У цих порівняннях перше місце займає дерево, останнє—колода, бо-ж коли можна іноді дивитися з цікавістю на дерево, то на мертву колоду ні в яким разі й ніколи.

Весь діалог збудовано так, що Айша здебільшого кидає короткі та повні обурення фрази, найчастіш—як уже було вказано—в формі запитань, а Мохаммедові доводиться після

більшої чи меншої мовчанки так чи так відповідати. В діалозі Мохаммед постійно намагається обмежитися мовчанкою і він «мовчки сідає», «мовчки переводить погляд», «мовчить», відповідає «подумавши», ще раз «мовчить» і нарешті «мовчки встає і йде з альтанки геть». Айша весь час нападає, а Мохаммедові тільки залишається захищатися, але й захист його найчастіш невдалий, як, наприклад, оцей. На Айшині слова: «Я хочу, щоб мене любив Мохаммед, мене (підкреслення авторове) любив і більш нікого»,—йому нічого кращого не залишається, як скористуватися з порівняння кохання та сонця, що його вогонь гріє усі живі створіння, між усіма ними поділяється. Цілком резонно Айша на те йому гостро відповідає:

Ти перший милій не казав такого... і т. д.

Мохаммед після цих П слів перш «здивований», потім «збентежений» і тільки «опанувавши збентеження» починає свої невдалі виправдування, що їх Айша стисло, але гостро і кожного дальшого разу все гостріше заперечує: «А! так я вгадала!» — «...любив ти П безмірно більше, ніж мене!» — «Не правда!» — «...ніколи ти не любив мене так, як П, не любиш і тепер, та й не полюбиш». У цих останніх Айшиних словах є найбільший момент драматичного напруження, той кульмінаційний пункт, що після нього починається певне спадання. Все вже сказане, всі спроби Мохаммедові виправдати себе заперечено, зведено на вівець, з огидою відкинуто. Далі діалог провадиться значно спокійніш і тільки ще раз проривається в Айші потреба відповісти на незрозуміле для неї становище та в неї вириваються знову гострі, запальні слова:

Як і за віщо можна так любити
стару, негарну, навіть мертву жінку?
і зневажати гарну, молоду,
кохану і закохану, живу?

Відповівши на це запитання ще невдаліш—посиланням на божі таємниці та словами «якби ж я сам те знав»,—вже на друге Айшине запитання Мохаммед не в силі відповісти, він «мовчить», він «мовчки встає і йде»—і Айші залишається тільки ридати «в безсильній люто́сті».

Вся творчість Лесі Українки не зазнала в своїй еволюції

ніколи жодного зламу. Але в другу половину дії творчості її соціальні мотиви поповнились мотивами кохання, мотивами трохи вузкими, але не менш сильними в своїй художньо-емоційній вартості. Останній твір Лесі Українки—драматична поема «Орґія»—поєднує в собі мотиви трагічного кохання з мотивами соціальної,—в данному разі—національної трагедії, і ті останні переважають перші. Діялог «Айша та Мохаммед» є може єдиний в драматичній творчості Лесі Українки твір, де ми зустрічаємо особистий мотив трагічного кохання без його соціальної загостреності. Але ж треба мати на увазі не тільки малі розміри цього діалогу, але й те, що й мотив особистого кохання є один з сильніших в художній літературі.

Б. Якубський.

АЙША ТА МОХАММЕД.

Садок у Мохаммедовій оселі. Айша в малій виноградній альтанці сидить і їсть солодощі, ліниво відкинувшись на низенькому ослоні, вкритому великим килимом. Мохаммед приходить і мовчки сідає коло її ніг на край килима.

Айша. Коханий, глянь на мене.

(Мохаммед мовчки переводить погляд з простору в той бік, де Айша).

Айша.

Глянь на мене!

Мохаммед. Та я ж дивлюсь.

Айша.

Ти дивишся й не бачиш!

Так дивляться на дерево, на камінь,
на стіну, на колоду... Я не знаю,
що там на що, але не на дружину,
не на свою кохану!

Мохаммед.

Я не знаю,
чого ти хочеш, Айше.

Айша.

Ти не знаєш?!

Я хочу, щоб мене любив Мохаммед!

Мохаммед. Хіба ж я не люблю?

Айша (не слухає).

Мене любив

і більш нікого.

Мохаммед.

Нащо бажання?

То все одно, якби ти забажала,
щоб лиш тобі самій світило сонце,
тобі самій служив огонь. Від того
не стало ж би тобі ані ясніше,
ані тепліше, ніж тепер, як мусиш
ти те добро з усім живим створінням

нарівні поділяти, тільки іншим
було б від того в світі жити гірше.
Айша. Ти перший милій не казав такого,
Хедіджа слів таких не вислухала.
Мохаммед (здивований). Ти звідки знаєш?
Айша. А! Так я вгадала?
Мохаммед (опанувавши збентеження).
Ну, що ж, се правда, я їй не казав
сих слів, так се тому, що...
Айша. Що любив ти
її безмірно більше, ніж мене!
Мохаммед (провадить, не вважаючи на її вибух).
... так се тому, що й сонце перший промінь
чомусь одному завжди віддає,
найпершому, що стрінеться.
Айша. Неправда!
Не перший промінь, все своє проміння
ти їй віддав, мені лишився відблиск
тьмянний, холодний...
Мохаммед. Айше! І не сором
тобі таке казати? Я холодний
до тебе? Що ж би ти на те сказала,
коли-б тебе я пестив тільки так,
як першую дружину, ту Хедіджу,
що ти їй заздриш так?
Айша. Того не знаю,
але я бачу добре, що ніколи
ти не любив мене так, як її,
не любиш і тепер, та й не полюбиш,—
ніколи я її не переважу
в твоєму серці.
Мохаммед. Не годиться, Айше,
так мертвим заздрити. Хедіджа вмерла,
і шкодити тобі нічим не може.
Айша. О, якби дав Аллах, щоб не вмирала,
то може б я її перемогла.
Мохаммед. Я глузду в сих твоїх словах не тямлю.
Айша. Скажи по правді, де ти був сьогодні?

Мохаммед. Та що тобі? Хіба не все одно?

Айша. Ти був на кладовищі! на могилі

Хедіджиній! Я зараз те пізнала!

По очах бачу. Не одуриш, ні!

Мохаммед. Навіщо б мав дурити? Так, я був там.

Хіба се гріх — пошанувати пам'ять
людини, що була мені жоною?

Айша. І я тобі жона, проте не будеш
вчащати так до мене на могилу.

Мохаммед. Не спокушай Аллаха. Невідомо,
хто з нас до кого прийде на могилу,
одно відомо — я від тебе старший
і на багато літ.

Айша. Либонь настільки,
як старшою була твоя Хедіджа
від тебе?

Мохаммед. Так, щось коло того певне.

Айша. Ти взяв її таки зовсім старою?

Мохаммед (похмуро). Я вже тобі не раз про те казав,
та ти й сама незгірше знаєш.

Айша. Дивно,
чому про се не можна споминати?
Хіба не все одно тепер для неї?
Стара чи молода, бридка чи гарна
була вона, коли за тебе йшла —
однаково-ж її нема на світі.

Мохаммед. Се гріх — радіти так з чужої смерти.

Айша. Я не радію... А скажи по правді,—
вона була коли хоч трошки краща,
чи все така була, як отоді,
коли вже я її пізнала?

Мохаммед. Айше,
навіщо се питання?

Айша. Ну, скажи,
була вона коли така, як я?
(Начиляється до Мохаммеда).

Мохаммед (глянув на Айшу).

Найкраща ти з усіх жінок на світі

живих і мертвих і ненароджених!

Айша. Ти завжди думав так?

Мохаммед. Як тільки вглядів.

Айша. А чом-же ти мене тоді не взяв?

І я ж тебе одразу покохала.

(Мохаммед мовчить).

Айша. Тоді жила Хедіджа!.. Ну скажи,
чому при ній не міг ти взяти другу?

Вона була багата,— через те?

Мохаммед. В той час я вже багатший був від неї.

І ти не думай, що вона купила
мою прихильність грішми.

Айша. Ох, якби

могла я думать се!.. Але за гроші
нікого так не люблять у могили!
Таж ти три роки жив у самотині
по смерті жінки першої, а потім,
як тільки взяв мене, взяв десять інших...
Як і за віщо можна так любити
стару, негарну, навіть мертву жінку?
і зневажати гарну, молоду,
кохану і закохану, живу?

Мохаммед. Не рвися, любя, і не рви мене.

Є таємниці в Бога, їх збагнути
не важмося.

Айша. Кажі! Я хочу знати!

Мохаммед. Якби ж я сам те знав... (Подумавши).

От ти сказала:

стару, негарну... І в моїх очах
вона ні гарною, ні молодю
ніколи не здавалась. Не скажу я,
що я не бачив і не завважав
того нічого: я злічив всі зморшки
у неї на обличчі... Літ її
мені й сусідки не дали-б забути...
але в ній щось було... щось вічне, Айше...
Мені здається, що воно живе,
і дивиться на мене крізь могилу,

і голосом таємним промовляє,
і всі мої слова та й думку чує...
Айша. А теє вічне є в мені, коханий?
Є чи нема? Скажи! (Мохаммед мовчить).
Що ж ти мовчиш?

(Мохаммед мовчки встає і йде з альтанки геть, Айша падає
додогу на килим і ридє в безсилій лютості).

РУФІН І ПРИСЦІЛА

Драма в 5 діях

РУФІН І ПРИСЦІЛЛА.

(До історії задуму і виконання).

1.

У творчій доробку Лесі Українки драма «Руфін і Присцилла» посідає одно з найпомітніших, найпоказніших місць. Як зауважив у свій час Ан. Василько (А. В. Ніковський), всі віршовані драматичні писання поетки можна розподілити на дві групи — великі драми, яким Леся віддавала багато часу та уваги («У пущі», «Кассандра», «Лісова пісня», «Камінний Господар») і коротенькі одноактові діалогі, що були немовби підготовчими для них етюдами, першою пробою матеріалу¹ («На руїнах», «У катакомбах», «Айша та Мохаммед»). Поділ цей, зроблений на око, приблизно (проти нього можна поставити, як заперечення, ряд невеличких драм, що не можуть бути з повним правом віднесені ні до одної з груп, як напр. «Бояриня» або «Адвокат Мартіян»), має під собою певну радію. У Лесі Українки справді були задуми, які захоплювали її надовго і яким вона сама надавала значення основних своїх висказів поетичних. До їх низки належить і «Руфін і Присцилла» — дія найбільша з Лесиних драматичних поем (в Книгоспілчанському виданні 1923 р. вона має 175 сторінок, на той час як «Камінний Господар» тільки 75, «Кассандра» — 89, «У пущі» — 106).

З різних джерел нам відомо, що Леся Українка особливо цією п'єсою дорожила. Ні до одної з своїх речей вона не готувалася так пильно. Після перших двох з половиною актів, що далися їй ніби легко і написалися в с т я ж (було це восени 1906 року, в Києві, в одну із нечисленних зим, пережитих не в південних теплих)², праця загальмувалась;

¹ «Рада», 1. II. 1912, ч. 26.

² Квітка К. В., прим. до IV т. «Творів» вид. 1923 р., стор. 341.

а коли потім у Криму знову прийшло до роботи, то з'ясувалася потреба перечитати де-яку спеціальну літературу¹. Перервою в тих підготовчих студіях була коротка подорож (р. 1908) до Берліну для поради з знаменитим хірургом Ізраєлем. Із пізніших листів поетки знаємо, що один із уривків був посланий на перевірку проф. А. Є. Кримському, який був уже знайшов раз помилку у Лесиному «Одному слові», та що П непокоїло мовчання кореспондента². Нарешті Л. М. Старидька-Черняхівська зберегла нам власне признание Л. Українки, як року 1908, сподіваючись, що Ізраєль не відмовиться робити операцію нирок, вона турбувалася за розпочату п'єсу («Руфін і Прісцилла»): «що не скінчить П, що вмире і не скаже людям того слова, яке так хотіла сказати»³.

Проте, подібно до багатьох улюблених задумів, «Руфін і Прісцилла» діставалися Л. Українці нелегко. П'єса нелегко писалася, з неприємностями друкувалася і, з'явившись друком, принесла своїй авторці небагато втіхи.

Що п'єса писалася тяжко, ми знаємо те від автора приміток до IV тому, вид. 1923 р. «Останні акти коштували великої праці», — пише він. Але, розглядаючись в доступних тепера рукописних варіантах перших двох дій, можна думати, що легкість їх написання теж де-якою мірою перебільшено. Авторці ясніше всього малювалися ідейні позиції героїв — «римського всесвітнянина» Люція, римського патріота, академічного, так мовити б, республіканця Руфіна, екзальтованої християнки Прісцилли з її картинами земного раю, — але не характери героїв. Леся Українка перш за все намічала пунк-

¹ Дати установлюються на підставі листа до матері: «Під впливом «осаждающих» мене просьб від усяких редакторів збірників (очевидно, мода на альманахи вернулася), я заходила кінчати не тільки ту драму, що цей рік почата («Руфін і Прісцилла»), але й давно почату та відложену в довгий ящик драму про скульптора». Лист 10. IX. 1907. Ч. Шлях, 1923, VI—VII, стор. 193. Про літературу, читану до п'єси, див. М. Драй-Хмара, Леся Українка, стор. 139.

² «Кримський щось не присилає даного йому кланта, і я вже починаю турбуватись». З листа до матері 7. VI. 1911.

³ Л. М. Старидька-Черняхівська. Хвилини життя Лесі Українки. ЛНВ. 1913, X, стор. 30.

ти, де стикаються погляди П героїв; окреслювала репліки, що перехрещуються і дзвенять мов шпади.

От, наприклад, заготовлений окремо діалог межи Руфіном та Прісциллою, що так і залишився невикористаний:

Руф. Правдивий християнин... Що ж, Прісцилло, чи то вже й ти не римлянка тепера?

Прісцилла. Я римлянка. Люблю я тихі води старого Тібру й се величнє місто, колиску люду рідного. Та страшно мені, як згадую всі ті злочини, що місто се посіли, мов проказа. Хай Бог над ним змилюється. Завжди моюся я за Рим. Але хай буде над ним святая воля; як не може він видужати від прокази тої, то краще згинуть йому, ніж бути заразою для світа.

Руф. Краще згинуть всім римлянам, ніж пережити Рим.

Прісцилла. Був час, що не було на світі Риму, а божий рай цвів людям і в пустині. Так може бути знов. Ніщо не вічне, крім Бога і Його святої правди.

Уривок повстав у зв'язку з першою редакцією першого акту і викликаний, очевидно, П рядком: «Чи ти уже не римлянка тепера?» Позидія Прісцилли, П патріотизм, що полягає в теплому прив'язанню до свого краю, але ні трохи не глушить в ній універсальної ідеї господнього раю на землі—немов би відгомін тих розмов та суперечок, що провадилися між українськими націоналістами та першими соціалістами,—от що обходить Лесю Українку, от що є вихідна точка в композиції художнього образу Прісцилли. І тільки тому, що драму і так переобтяжено розправами та трактатами, мусіла вона по-жертвувати цим прегарним шматком діалогу.

На той час, як громадські сцени героїв одразу одстоюються в чітких різьблених формулах,—характери дієвих осіб формувалися поволі, і протиріччя в них доводилося усувати згодом, після перегляду написаного. Діалогічне плетиво, захопивши авторку, не раз спотворювало риси П персонажів. Так, наприклад, праведна і тиха Прісцилла не раз показувала не стільки

твердість своєї відданої, посвяченої душі, скільки гострий, нала-
маний до суперечки язик. У первісній редакції першого акту
перед кінцевим, дуже сильним, емоціонально піднесеним мо-
нологом Руфіна (спогади про першу пошлюбну весну, пере-
житу у тестя), була теоретична розмова про постаті поган-
ських богів, які повиносила Прісцилла. Філософ Руфін давно
вже не кадить тим статуям і не складає жертв, але шанує
їх і любить, як «образи великої краси». Прісциллі цей тілес-
ний ідеал, краса самого тіла видається зухвалою і розпус-
ною; вона знає іншу красу, красу покірного, відданого ближ-
нім серця.

Адже ж ти знав Кріспінову Сабіну...
Чи ти її виразно пам'ятаєш?..

Руфін відповідає по щирості:

Я власне мало уважав на неї...
Була руда і глиняста обличчям.

Прісцилла озивається на те—у ремарці сказано: гірко, але
під тією гіркістю є досить неприхованого сарказму та уші-
пливості:

Еге ж, руда і з глинястим обличчям.
Се тільки й тямилі сказати про неї
патриції високої освіти...

Руфін виправдується тим, що мало її знав і через те тільки
зовнішній образ і запав йому до пам'яті. Але Прісцилла чи-
пляється і всіх винуватить, що не помітили в Сабіні того, що
помітила вона, поставлена в найкращі умови для спостере-
ження:

Всі мало знали...
Рим добре знає тільки Мессалін
та Агріппін вродливих, а Сабіні
патриціанський Рим не знав ніколи.

В дальшій переробці це посилання на Агріппін та Мессалін,
як історична риса невеликої цінні, замінене одним рядком:
«Сабіні, зв'язно, Рим не знав ніколи»,—але загальний тон
репліки залишився той самий. Тільки з остаточним пропуском
цієї фрази та інших подібних місць характер Прісцилли про-
яснився і набув суцільності.

Представивши два світи, два світовідчуження в їх бо-
ротьбі, показавши той конфлікт в подружжі, при повнім

довір'ї люблячих сердець одно до одного, Леся Українка, видимо, спокусилася на перших порах повнотою ілюстрування—вона занадто деталізує, дає забагато одноманітних прикладів. В дальшому редагуванні їй довелося все те повикидати. Так пропущений в I акті Арістобал, гість Руфіна, що перебував із Сирії з оповіданнями про християн, і ті оповідання вносили суперечку в Руфінову родину, взаємно віддаляючи чоловіка, жінку і старого тестя; викинута в II акті розмова двох молодят, що їм християнська церква не дала шлюбу, бо немає згоди батьків («невірні», отже неавторитетні у справах їх релігійного «самоозначення» батьки зберігають свій авторитет у «світових» речах, «а справа шлюбу—справа світова»). Молода нарікає. «Значить, попрощаймось?» гірко запитує вона в свого обранця, а той відповідає їй розволоклою дисертацією про неперервний їх братерський зв'язок у Христі та про переваги християнського братства над законами крові, що так високо їх ставлять погани:

Що-ж

єднає їх, крім голосу глухого
однакової крові? Кров так само
єднає наречених, хоч не рідна,
але чогось вона бажає злитись
в один потік і б'ється в темних жилах
сліпою хвилею...

Остаточно підготовляючи текст для друку, Леся Українка пожертвувала цим діалогом молодят,—тим більше, що для характеристики християнської покорі в цім другім акті вона мала такий влячний матеріал, як провал законспірованого приміщення та арешт всіх присутніх у Руфіновій господі християн.

Великі труднощі під час писання становило і те, що поема лотикалася перших віків християнства. Авторці треба було держати себе в рямцях, щоб не допуститись якого нецензурного виразу. К. В. Квітка називає друковану редакцію I—IV дій неповною: «Леся передбачала, що російська цензура викреслить де-які місця, вбачаючи в них образу для християнства,—і тому, щоб уникнути формальних і логічних вад, які повстають в наслідок викреслювання і не можуть бути поадажені, коли автор не живе в місці цензури і друку, сама

виготовила [неповну] редакцію, яка могла-б пройти через цензуру».

Рукописні варіанти показують, чим доводилось жертвувати. В другій дії Круста, розглядаючи фрески в Руфіновій господі, зумисне надає блюзнірського тону своїм речам, щоб викликати назверх християнські почуття Руфінових гостей. Розмова іде про Адоніса:

Бач, як розп'явся на розкішнім лоні
безсмертної Венери! На Амура,—
я б сам готовий мучитись отак,
а надто щоб воскреснути потόму
веселим Діонісом, паном вин,
володарем бенкетів. От не знаю,
чи той розп'ятий християнський бог,
що ніби то й собі воскрес із мертвих,
теж розуміється на винах добре?
Здається так, бо ж хтось мені казав,
що за життя не був він непитущим
і вмів робить з води вино червоне.
Се він і Діоніса переважив,
коли не брешуть люди. З винограду
вино зробити — невелике чудо.
Ні, ти зроби його з води! Не диво,
що всі п'яниці з римської голоти
охоче йдуть у християни — де ж пак
не шанувати їм такого бога!
Та що? Я сам готов на те пристати
і помирить Ісуса з Діонісом.

В друкованім тексті це місце довелося змінити, зробити блідшим, а дальші репліки християн не цілком умотивованими. «От не знаю»,—говорить Круста у пізнішій редакції —

чи то і в християн так воскресають?
Якби знаття, що так, я б сам пішов
до звірів на арену вкупі з ними
та й заспівав би там... Евое, Бакхел..
(Спиняється, дивлячись просто на Нартага)
Чи, може, там инакше якось треба?

Нарт. Мовчи!

Круста. Образивсь ти за Діоніса?

Місце невиразне — саме тому, що від зіставлення Ісуса з Діонісом, яке викликає репліку Нартага та провокаційне запитання Крусти, лишився тільки невеличкий уривочок.

Ця саме потреба оглядатися на цензуру знівечила і кінцеві рядки Руфінового монологу в I акті.

«Уквітчаю тебе огнем!» казав я.
І не судилось... Я в похід подався,
а ти пішла тим часом в християни.
Замість гранат блиснуло межі нами
меча Христового жорстоке лезо
і щастя й спокій розрубало враз.

В друкові треба було пожертвувати жорстоким лезом христового меча, заступивши те досить блідим: «блиснуло межі нами якесь холодне і жорстоке лезо».

Як дратували поетку ці вимушені поправки, роблені для друку—а може, як томила та стримувала руку під час писання ця неможливість висловитись до краю,—можна бачити з одного із найпізніших II листів до матері. XI книжку «Літер.-Наук. Вістн.» зар. 1911, де видрукувано кінець «Руфіна і Присцилли», авторка дістала в Гедуані з великим запізненням, в квітні 1912 року (разом з першими книжками р. 1912, де надруковано «Лісову пісню») і дуже засмучена була друкарськими помилками («ділі стрічки пропущено») ¹. Вертаючись думкою до цього «скандалу» в пізнішому листі, вона міркує, що тяжче, чи підписувати річ, зіпсуту в друкарні, ініціалами, чи «повним іменем підписувати річ свідомо скалічену, як трапилось з «Руфіном та Присциллою». «Там автор сам скалічив (і з яким боєм!), сам і підписуватися мусів» ².

2.

Наслідком такого трудного писання (поперше, ідеологічність задуму, що не відразу дається втілити його в образи, а подруге, ідейна скованість автора, неможливість сказати, що думаєш) і було те, що драма вийшла мало не на загальне

¹ Лист до матері 19. IV. 1912.

² Лист до матері. Дата: Héloüan, 8/21. XI, 1912. Леся дожила найдрібнішим відтинком думок, у цій п'єсі висловлених, і повний, тоб-то: «нескалічений», нескорочений текст «Руфіна і Присцилли» передала на схов до Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові. Але п'єсі не пощастило і рукопис Лесі Українки знищено р. 1915 під час російської окупації Львова. Твори, вид. 1923 р., т. IV, примітки, стор. 342.

признання критики, значно слабшою, як інші писання Лесі Українки. Відзиви на сторінках газет та журналів якось дивляться: з одного боку «Руфін і Прісцилла» imponує багатством думки, складністю ідейного плетива, з другого — розхолоджує читача якимсь занадто теоретичним тоном, тоном розправи.

«Взагалі треба сказати, — пише з приводу п'єси Микола Євшан, — твір гідний імені авторки, хоч не можна його зачислити до найкращих її творів. Авторка звернула тут головну увагу більше на унагляднення конфлікту межи двома світоглядами чи світами: старим римським та новим християнським, поминула таким чином, а радше поставила на другий план психіку дієвих осіб. В результаті вийшов твір, інтересний більше з ідейного боку, ані-ж артистичного і тому чи не найбільш книжковий з усіх драм Лесі Українки — тільки місцями акція неначе розпалюється, і маємо картини повні драматичної сили, як от в останніх двох діях (тоб-то III і IV. М. 3.), що відбуваються у в'язниці»¹.

На академічності п'єси кладе наголос і Ан. Василько (Ніковський):

«В ряді сучасних письменників Леся Українка найбільше літераторка, найбільше спокійний, витривалий член нашого літературного Олімпу; її літературна продукція повільна, певна, виношена в собі, солідна. Навіть сучасні переживання людини втілюються в образи давноминулого часу і на гострі проблеми лягає тон спокійної глибокої думки. З творів Лесі Українки читач може вчитися доброї мови, гарного стилю, зразкового віршу. Але разом з тим класичність Лесі Українки трохи й охолоджує вражіння; останню сторінку її драми перегортаєш з тим самим почуттям, яке викликає Шекспірівська трагедія: думка й почуття однаково зворушені, аж приходить потім чистий процес думки гарної, заспокоючої. Повний контраст з тим впливом, який справляє Вол. Винниченко, що ніколи не тримається на одній лінії творчого напруження, що то піднімає на висоти творчого одкровення, то вражає грубими нехудожніми прийомами. «Руфін і Прісцилла» читається легко, але без того пожадливого захоплення, яке так характерне в творях того ж Винниченка; гомін вулиці не вноситься в цю світлу спокійну студію; можна повільно читати і знов перечитувати і думати, що освічені діти наші читатимуть з таким самим почуттям, бо де благородний літературний матеріал»².

¹ Здобутки укр. літератури за 1911 р. ЛНВ. 1912, I, ст. 107.

² «Рада», 1. II. 1912, ч. 26.

Не будемо надто уважати на компліменти, яких є трохи в обох статтях («благородний літературний матеріал», то що): поетичних творів, які підносилися в той час по-над середній, дуже невисокий рівень, було небагато, і, розуміється, впливовому журналові, який намагався зібрати довкола себе весь двіт українського письменства, і «єдиній» на всю наддніпрянщину газеті, що мала українську книжку популяризувати, проштовхувати на провінцію,—не випадало виступати з різким відзивом про твір будь-що-будь не щоденний. Але варт порівняти стримані вислови оглядів хоча-би з фельетоном одного із дитованих авторів з приводу Олесевого «По дорозі в казку», щоб холодність читачівського прийняття «Руфіна і Прісцилли» впала в око.

Ще характерніше стоїть справа з третім оглядом — М. М. Могилянського (в «Русской Мысли»). В своїй «беглой регистрадии более или менее выдающихся фактов» автор огляду відзначає вихід «Історії українського письменства» С. Єфремова, появу II тому Шевченкових творів у вид. Яковенка, нотує Винниченкові п'єси «Чорна Пантера і Білий Ведмідь» та «бліді, непереконаючі художньо» «Співочі товариства», нові оповідання Котлябинського («Сон», «Що записано в книгу життя»), говорить навіть про «буйное дарованне» Чупринки, — але про «Руфіна і Прісциллу» не згадує й словом. Цікава паралель до відомих слів Г. Хоткевича про «допотопність» Лесиних тем, про «суворі лінії давньої культури» в її драмах і хороша ілюстрація до власних слів поетки, що одіювала свої писання, як речі «нечитомі».

У зв'язку з дими явищами до речі буде згадати ще один епізод в критичній літературі про «Руфіна і Прісциллу», відзив А. В. Музички, просто протилежний попереднім характеристикам та замовчанням. Для Євшана ця п'єса — найкнижковіша із писань Лесі Українки; для А. В. Василька так само складною і довгою видається «передача», що в'яже життєвий матеріал з творчістю поетки; для А. В. Музички навпаки, в «Руфіні і Прісциллі» повно конкретних указівок та біографічних даних. Зосібна драма Руфіна і Прісцилли — це те, що було в родині Косачів.

«Дома всі, крім батька, розмовляють по-українському.

І цей контраст межи батьком і матір'ю не проминув безслідно. Мала Леся заприїмила се й, мабуть, не раз питала маму подібними словами, що їх читаємо в II драмі «Руфін і Прісділла». Недаремно Прісділла каже до Руфіна, що коли б в їх були діти, то «їх душу катували б батько й мати».

Коли б я рано й вечір научала
дитину промовляти: от че на ш!
я знаю, ти б мовчав, але дитина
завважила, що все бракує батька
в нас при молитві хатній і спитала-б:
чи татко мій невірний?

В образі Руфіна і Прісділли відбивається, мабуть, не одна рисочка батька й матері; у згаданих словах — вражіння дитячих літ».

Погляд А. В. Музички знайшов собі загальне заперечення в книзі М. А. Драй-Хмари. Говорячи про родину Косачів¹, він детальніше спиняється на постаті батька поетеси, підкреслюючи, що ні про який контраст громадського характеру не випадає тут говорити, а на сторінці 139 робить спеціальне застереження, видимо, на усну традицію спираючись: «Думка А. В. Музички... нічим не обґрунтований здогад».

Треба додати, що й сама Леся Українка негативно ставилася до всіх спроб біографічного розшифрування її творів. В листі до матері з Єгипту (Гелуан, 8. XI. 1912) читаємо:

Тут мушу сказати, що якби не NN, то може б той рукопис і зовсім зник зо світа, бо автор був раз у такому настрою, що хотів його знищити (сталось це після одної дружньої рецензії в листі на «Йоганну», де рецензент занадто широко дошукувався автобіографічної основи).

Легко зрозуміти джерело Лесиного роздратування. II творчість високо підносилась над життєвими обставинами, абстрагувалася від них. «II дух», кажучи словами статті Ніковського, «ширав охітніше в світі ідей, бо кволе здоров'я, фізична слабкість сприяли як раз життю й розвиткові тонких і глибоких розумових процесів»². Коли напр. Винниченків хист

¹ Леся Українка, стор. 6—7.

² «Екзотичність сюжету і драматизм у творах Л. У.» — ЛНВ. 1913, X, стор. 59. Пізніше і сам А. В. Музичка знайшов у поетки «глибину і тонкощі душевних порухів, що виражені в символах» — «Черв. Шлях» 1928, IX—X, стор. 84.

набирав сили від землі, від дотику до живих людей, від безпосередніх вражень побутових та й не від того був автор, щоб перенести в літературний твір живі риси живих людей та спостережені в житті ситуації, інколи навіть не перетворюючи, не замасковуючи їх,—то Леся Українка навпаки кожному життєву ситуацію узагальнювала, відривала її од ґрунту і переносила в інші обставини, в иншу добу, надаючи постатям та становищам загально-людського характеру. В цьому розумінні і М. Євшан¹ говорив про символізм мислення Л. Українки. Кожен її образ і ситуація були знаком для багатьох раз-у-раз обсервованих з'явищ.

Тому нема може більшої помилки, як з'ясовувати цю складну та тонку творчість, як нехитре, алегоричне обслонення поодиноких моментів особистого життя поетки чи то її близьких. Позиція біографічного алегоризму, яку заняв А. В. Музичка в своєму тлумаченні «Руфіна і Прісцилли», натикається на великі труднощі. Конфлікт героїв окреслений до тої міри загально, що під нього можна підвести велику силу з'явищ, що могли трапитись на життєвій стежці поетки. Це не так конфлікт батька й матері в родині Косачів, як конфлікт різного громадського виховання при спільній роботі — конфлікт українських націоналів та соціалістів, або наддніпрянців і галичан, а може і ще щось инше. Постаті Руфіна і Прісцилли не мають ніяких індивідуальних приміт, щоб ми могли побачити в них якихось певних людей, як скажемо пізнаємо їх у Винниченківських п'єсах. Це не так живі, списані з натури люди, як ідеальні представники різних ідейних платформ. І тому не помилюся М. Євшан, коли прийшов був до висновку, що драма «Руфін і Прісцилла» цікавіша як ідейне побудування, аніж як артистичний продукт, як художньою творчістю викликане видіння.

3.

В українській критиці «Руфіна і Прісциллу» інтерпретовано і оцінювано без порівняння менше, як инші твори Лесі Українки. Майже мовчать про неї і популярні підручники.

¹ ЛНВ. 1913, X, стор. 54.

У О. Дорошкевича читаємо про «Руфіна і Прісцилу», як про «драму з великим ліричним зафарбленням» та про те, що «рядом з іншими драматичними поемами» вона має «велику ідейну та мистецьку вартість, помітно збагачуючи українську літературу». Майже тими ж словами, тільки ще коротче говорить про п'єсу Володимир Коряк. «Руфін і Прісцилла», — зазначає він, — «п'єса перейнята ліризмом» і тим збуває всю характеристику. Третій підручник А. Шамрая не згадує навіть назви твору.

Проте де-що для інтерпретації (і оцінки) «Руфіна і Прісцилли» зроблено.

Перша критична замітка належить рецензентові «Ради» Ан. Василькові і міститься в огляді українського письменства за р. 1911. Оглядач називає драму «прекрасним і дорогим здобутком нашої літератури». Відзначає він і підказаність драми сучасними обставинами: «З художньої картини життя перших християн переноситься в наші часи ідеал праведного життя, досягнення ідеалу громадської діяльності, незалежно від релігії людини, незалежно від теоретичного і практичного групування в суспільстві, в громаді. Людина має необмежену волю вибирати свій шлях до ідеалу правди, добра і краси. [Але] ідучи своєю дорогою, індивідуум не завжди попадає в тон і такт громаді — на цьому й заснована драматична ситуація Руфіна». Отже для Ан. Василька¹ (Ніковського) «Руфін і Прісцилла» є трагедія індивідуальності, індивідуальності рафінованої, з власним планом роботи і почуттям своєї чужості масовому потокові, що творить добу. Головний герой п'єси — Руфін, а його ситуація в драмі є варіант Річардової в «У пущі», з тою відмінною, що Річард бунтував проти громади явно, знайшовши в собі сили порвати дружні та кривні зв'язки, і вже потім відчув, що зірвання тих зв'язків відняло у нього душевну рівновагу і ґрунт для творчості, — а Руфін сам іде на спілку з громадою, схилив свою голову перед неминучістю історії і як що обурюється проти громадського голосу, то обурюється не як борець, а як жертва.

¹ «Рада», 1. I. 1912, ч. 1.

Розвинув Ан. Василько свою думку в пізнішій статті, друкованій так само на шпальтах «Ради»¹.

Постаті Руфіна, Нартала і К. Люція критик ставить у зв'язок з раб-неофітом («У катакомбах»), вважаючи той діалог за етюд до «Руфіна і Прісцилли».

«В старому імператорському Римі багато було інтелігентних одиниць, що шукали в християнстві засобу для соціального й політичного відродження країни і особливо... Вічного Города. Руфін знеохотився в релігійній і політичній системі сучасного йому Рима і, здаваючи в собі презирство до некультурної отари християн, пішов за жінько-християнкою в нову віру. Ради своєї дружини він намагається перебороти в собі нехоть до християнської громади, яка вмишується в його особисте життя, вражає його своєю рівнодушністю до справ дорогого йому Риму і, головне, ворожо ставиться до особистої самостійності людини. Експансивна і екзальтована Прісцилла вся, всією душею віддається справам християнства і по-за релігією нічого вже знати не хоче, а Руфін, цей більше християнин ніж всі члени громади, береже прадідівську культуру і прагне царства божого на землі насамперед, а тоді вже на небі. Такий і той раб-неофіт в етюді «У катакомбах»; такий самий Нартал, що має собою символізувати перших і пізніших протестантів у християнстві проти браку в нім соціального вчення і проти його рівнодушності до земних інтересів. Особиста драма Руфіна, який ради коханої дружини стає близько до справ старохристиянської громади, ускладнюється ще його становищем патриція. Він і Люцій не тільки патриції зроду, але й аристократи духу, хочуть знайти собі поле широкої діяльності на користь відродження всього народу; в імператорському Римі їм нема чого робити: впала стара релігія, впала моральність і фізична енергія, і ці «лишні люди» тої епохи шукають собі роботи серед християн. Але вся маса перших християн складалася з рабів і людей бідних, які вже зовсім зневірилися в соціальній правді і можливості царства божого на землі — отже нова віра була для них забуттям усього земного, сферою далеких сподіванок, одпочивком духа. Земні справи можна було вести аби-як, тільки щоб душа була готова прийняти «жениха во полунощи», чистою зустріти друге пришестя. Значить, патриції вносили зайвий, земний і грішний елемент в настрої громади — на цьому засноване недовірливе відношення до них всієї громади».

До цього ж тлумачення повертається А. Ніковський і в статті про «Екзотичність сюжета та драматизм Л. У.», доба-

¹ «Рада», 1. II. 1912, ч. 26.

чаючи вісь драми в конфлікті «між спеціальними домаганнями та чисто релігійним захопленням і забуттям життя земного».

Без порівняння менш цікавий погляд Ів. Степенка, що зіставляв «Руфіна і Прісциллу» з «Йоганною жінкою Хусовою» («де жінка, з почуттям глибокого трагізму, через християнську повинність до чоловіка, мусить коритись» його поганським звичаям та поведінням, що обурює всю її душу). «Руфін і Прісцилла» є переважно така ж родинна драма.

Трохи схоже (до «Йоганни жінки Хусової») становище,— пише І. Степенко,— і в драмі «Руфін і Прісцилла», де вплив на чоловіка має християнська жінка; де він все робить для неї, на користь її віри, але без усякої з боку жінки насили. Драма є ілюстрація сили благородного кохання і поведіння через неї супроти своїм громадським переконанням¹.

Критичні характеристики «Руфіна і Прісцилли» в книжках А. Музички, М. Драй-Хмара не докладніші від цих перших одінок.

А. В. Музичка, повторивши свою думку про біографічну основу драми, пише: «В п'єсі поставлене питання про любов і волю в таких обставинах, коли чоловік не вірить в ідеали жінки, але з любови до неї приймає всі муки і віддає себе на жертву». Знаходить А. Музичка в п'єсі і наслідки нещасливої революції — образи деморалізації, недовір'я до керівників, взагалі підупадні настрої реакції по 1905 році.

В ділому пристає до цього погляду і М. Драй-Хмара. На його думку, в драмі «Руфін і Прісцилла» Леся Українка «намагається злити віру й розум, створивши з них одну гармонійну ділість»: Руфінові не зрозумілі християнські сподівання та містичне піднесення Прісцилли, християнська чужість справам цього світу та невисокий культурний коефіцієнт християнської літератури. «У мене в серці віри не було», — говорить він дружині:

Я розумом хотів до вас пристати,
бо марилось мені, новая віра
врятує, може, Рим...

Нахилити себе в християнське ярмо він не може. Люди йому

¹ Ів. Степенко. Поетична творчість Лесі Українки. ЛНВ. 1913, X, стор. 47.

залишаються чужими і, коли він «приймає люту смерть з християнами, то на це штовхає його безмежна любов до Прісцилли».

Найґрунтовніше розглянув драму В. Василенко в докладній статті «Мотиви творчости Лесі Українки» («Критика», 1928, кн. 7 та 8). Для нього драма Руфіна та Прісцилли цікава в подвійному перекрою: 1) содіяльними своїми натяками та 2) ідейно-психологічними антагонізмами. Содіальні моменти викриваються в ставленні рабів до християнської проповіді покорі і в ставленні Руфіна до християнських сподівань на майбутнє. «Руфін,—пише В. Василенко,—це ідеальний римський муж, випещений культурно громадянин-республіканець і філософ, але без содіяльного фактичного козирю, без перспектив, без активности». Це підкреслення запізнености Руфіна є важлива риса в тлумаченні В. Василенка (злегка зазначено її у Ніковського і Драй-Хмара). Ця риса з'ясовує і те, чому Руфін, не знаходячи для себе виходу з дійсности, потроху звертає свою увагу на нову суспільну силу і приміряється до неї. Руфін як неприкаяний в новій дійсності; його ідеали позаду. В його господі стоїть статуя Катона Утицького, найзапеклішого із супротивників Цезаря, і кущі навколо неї по-підстригувано, щоб її видно було як-найкраще. Але той республіканізм не диктує йому ніякої гострої лінії політичної. Це великопанська фронда і навіть менше: просто вимога хорошого тону. Руфін нарікає на тих, хто занадто прислужується цезарям. Слова «республіці і Цезарю» ідуть у нього врозтіч

і ставляться, як два мечі на герці
одно навпроти одного так гостро,
непримиренно...

Але досвідчений адміністратор К. Летидій знає, що це лише філософія, «і Цезар наш спокійно може спати». Найбільше що можуть зробити такі Руфіни — це кидати владі докори «по гуртках та бенкетах», як говорив Тацит (*in convivii et in circulis*. Ann. III, 54), або стати живими «пам'ятниками на гробі власної надії»,

позамикатись дома, наче в урни
замазатись, іще й не спопелівши.

Філософи проповідують навіть повну байдужість до зовніш-

нього світу та шукання внутрішнього задоволення в душі, і це скоріше йде на руку імператорському режимові. Варт із великої літератури про настрої римської імперії перечитати хоча б кількадесят сторінок із книги Г. Буассе «*Opposition sous les Césars*»¹ або статтю Р. Пішона про Сенеку (в книзі «*Hommes et choses de l'ancienne Rome*»), щоб побачити, який вірний історичній правді Лесин Руфін з його шуканням філософічної рівноваги, терпеливості та з великими образами мудреців у серці:

Нехай тяжка й трудна мандрівка наша,
але вона не так то вже і давня,
щоб думати про край і береги.
Хто втомлений, хай спиниться з Платоном,
Зеноном, Епікуром або іншим
ловцем коштовних перел моря думки.

Як усім філософам, йому милі в християнстві заповіді гуманності.

Не раджу сам я кидати того,
що справді доброго є в християнстві:
добро чинити, вбогих наділяти
і мати милосердя над рабами.

Але його витончена культурна думка жахається християнської апологетики; його печуть «груба форма», «забобони всякі», «та ще якісь рогаті силогізми, позичені в софістів з передмістя»; йому чужа віра християн у воскреслого бога, бо для нього «бог мусить жити, невпинно так, як живе Платонова Ідея». І нарешті він ладен помиритися з найгіршими цезарями, але-ж з християнським раєм без Риму. Боїться, що вони незабаром стануть

чужинцями у нашім ріднім краю,
вигнанцями з небесної держави,
бо їй нема на нашім світі місця.

Тільки зустрівши серед християн такого ж патриція, як і сам, «римського всесвітяннина» Людія, що хоче християнством загоїти рани старого Риму, в християнських чеснотах відродити

¹ Особливо розділи II «Опозиція світських людей» і VI (сторінки, присвячені громадському ідеалу Тацита). Єсть два російські переклади, кращий — В. Яковлева, вид. Карбасникова, Петроград, 1915.

староримську *virtus*, зміцнити підупалу традицію новою, неспрофанованою легендою і ждати

другого пришествя

Христа і слави римської,

коротко сказати, намічає програм римського католицизму в його середньовічних прагненнях, римського всесвітництва у духовому керівництві світом, — Руфін подається, вражений широтою концепції.

Проте — на якийсь час. Перебування в тюрмі серед підозрень громади, що то вважає його своїм, то зрадником, в атмосфері неясного інтуїтивного відчуття Прісцилли, що він, душею християнин, не до краю поєднався з громадою, — примушує його показати всі свої карти. Як у II акті для характеристики Руфіна найбільше дає його розмова з Люцієм, так у IV акті найбільше важить його розмова з Прісциллою. Руфін приєднався до християнства розумом; йому здалося, що нова віра є початок римського відродження. У в'язниці він хотів нахилити голову в ярмо нової віри і не зміг переламати себе, — але той великий досвід не пройшов йому марно. В імператорському Римі йому нема чого робити, і він спокійно віддає свій перстень, що може визволити його з тюрми, єпископові: є люди, потрібніші там, де він, Руфін, нічого не зробить. Він, для якого живий ще ідеал римської республіки, і християни, що мріють про гармонію царства божого, перед лицем сучасного занепаду — союзники, попутники. Стежки Руфіна і Прісцилли виходять на один шлях. В цьому розумінні ми приєднались би до цитованої вище думки, що в Лесиній драмі відбивається не одна риса реакційної доби, в яку писалася п'єса. Перед нами і характерна розбіжність ідейних устремлінь (тутотує В. Василенко) і де-яка солідарність перед лицем дійсності принципово далеких течій. Так у протесті проти реакційних заходів 1906-го і пізніших років зливалися і мораліст Толстой, і носителі соціалістичної думки, люди традиційного мислення і люди, причетні до нових доктрин, як сама Лєся Українка.

Від ідейних колізій, з натяками на соціальний момент, перейдемо до психологічної сторони драми. Разом з ідейним життям, що погало, під впливом революційного християн-

ства, відводить Руфіна від будь-якого прийняття сучасного Риму, в головних персонажах драми сильно підкреслено їх емоціональне життя. В тому, що ідейна сутичка Руфіна з екзальтованою, вкрай відданою новій вірі Прісциллою, розв'язується саме так, а не інакше, відобрає ролі і те віжне почуття, яке в'яже подружжя між собою. Руфінові боляче стояти за порогом душі Прісцилли. Прісциллі так само тяжко відчувати внутрішню відчуженість чоловіка, бо-ж живе людське почуття межи ними триває. Боронячи Прісциллу і через неї почувавши жаль до християн, що мають от-от потрапити до пастки, Руфін дає притулок їм у своєму домі. Коли у в'язниці на Руфіна падає обвинувачення в зраді, а разом з тим беруть на підозрення і Прісциллу, як жінку «невірного»,— вона воліє укрити правду свого подружжя, що тримається тільки, як взаємна повага і приязнь, ані-ж покинути чоловіка самого перед громадою. Нарешті любов допомагає Прісциллі зрозуміти, що Руфінові висказування та альтруїстичні вчинки в темниці—є якесь інше обличчя тієї-ж правди, якій служить вона, що внутрішнє роз'єднання межи ними полагоджується в якійсь вищій ідейній сфері,

що там на небесах, де вічна правда
очам душі з'являється відкрито.
Її збагне незламаний твій розум,
і ми тоді в одну зіллємось душу
єдину, неподільну і щасливу...

Ліричне зворушення останньої сцени IV акту завжди, гадаємо, спокушатиме дослідників шукати реальну основу цього мотиву високої любові: що саме підказало образи та настрої «Руфіна і Прісцилли»?

А. В. Музичка в своїй цитованій статті віддає похвалу П. П. Филиповичу, що той не злякався закиду в спрощуванні, тенденційності, вульгаризації і поставив питання про реальну основу постаті чужинця в поемі «Одно слово». А. В. Музичка пише: «Добре робитиме той дослідник, що й інші твори П (Лесі Українки) зв'язуватиме з дійсністю і дійсними особами. Тоді ми покінчимо з бессервіссерством (ліпшезнайством) у дослідженні великої письменниці, покінчимо з компаративним псевдознанням, а дамо знання пози-

тивне... матимем ясний образ її світогляду і дістанемо добру базу для розуміння її творчості в зв'язку з добою»¹. Безперечно так,—але з однією умовою. Не треба розглядати художніх образів та ситуацій, як алегоричного виразу для життєвих випадків; не треба говорити, що Руфін—є старий Косач або хтось із пізніших приятелів Лесі Українки, а Прісцилла мати Лесі Українки, або сама поетка в період її соціалістичної лектури. Треба усвідомити, що життєві відношення могли бути невеличким паростком, з якого артистична творчість вивела цілий рожевий кущ, простенькою мелодією, з якої композитор розгорнув складну симфонію. Коротко сказати, докори у спрощенні та вульгаризації викликає не так перевірка «гармонії альгеброю», як заміна складного апарату альгебри на елементарну арифметику.

Слушно вказують де-які дослідники (М. Драй-Хмара, В. Василенко) на ускладненість у драмі основного конфлікту конфліктами бічними, другорядними. «У християнстві «Руфіна і Прісцилли»,—читаємо у статті В. Василенка,—«бачимо виразно позначену диференціацію, антагонізми переважно психологічного ґатунку, з натяками на соціальний момент. Тут—єпископи, презбітери, диякони з де-якими тенденціями угодовства; далі екзальтовані фанатики віри, що віндя мученицького прагнуть (Парвус), «ідеальні» адепти віри, що безкорисно їй служать (Прісцилла); раби, що їх не задовольняє уже християнство; й нарешті «шкурний», хисткий елемент»². Найцікавіші з них Парвус і Нартал, особливо останній, що його тюремні репліки нагадують раба-неофіта із «У катакомбах». Це, на думку В. Василенка, образ революційної стихії, що змагається проти психологічного рабства і в християнстві не бачить виходу.

Вияснення цих бічних конфліктів (Людій—Нартал, Аедій Панса—Прісцилла)—справа дуже цікава (варт розробити аналогію межі рабом-неофітом і Нарталом³; ми скажемо тут тільки, що ці бокові ходи затемнюють основну течію драми.

¹ Драматична творчість Лесі Українки. «Черв. Шлях» 1928, IX—X, стор. 162.

² «Критика», 1928, ч. 8, стор. 69.

³ Твори, т. IV вид. 1923 р., стор. 106—113.

Надто в III і IV актах читач не зразу орієнтується в складних відношеннях дієвих осіб між собою. Течія річки немов розходитьса багатьома потоками, і тільки в кінці IV акту потоки збираються в одно ложище. Можна думати, що це планування драми Руфіна і Прісділли на тлі численних персонажів, з яких кожен має свою позицію, призвело і до того перенавантаження п'єси ідеологічними деталями, що на другий план відводять часом її психологічний рисунок. Звідси і цитоване зауваження М. Євшана, що ідейний інтерес у п'єсі побиває артистичні її елементи. Начитаність Лесі Українки підказує їй усе ширшу диференціацію християнської громади, і деталізація картини починає утомляти читача.

Разом з тим перевага ідейного інтересу провадить до деякої психологічної неправдоподібності у п'єсі. Так напр. підозрення християн проти Руфіна повстають не зразу, коли з'являється центуріон із сторожею, а пізніше, у в'язниці, коли самим фактом свого перебування з заарештованими Руфін дав докази, що в свій час хотів укрити християнську громаду перед владою.

4.

П'ятий акт драми має характер одмінний від чотирьох перших. Драматична боротьба ідейного гурту закінчилася; драмі кінець. Перед нами, в широкій, спокійно змальованій картині з'являється цирковий амфітеатр. На лавах сидить гомінкий, розгаласований люд. Продаються напої; перехрежуються репліки то вдоволені, то занепокоєні, то обурені. За сценою відбувається суд, — але тільки з оповіщень поклича та з хвилих реакцій натовпу відомо, що робить і як тримається той або инший член християнської громади. Тільки на самім кінці дії, на видному краєчку сцени, з'являються, взявшись за руки, Руфін і Прісділла. З'являються на коротку хвилику і потім глухий стукіт двох мечів та коротке зідхання натовпу звістують про їх смерть.

Цей акт, з його контрастом до чотирьох перших, а може, саме завдяки цьому контрастові та зоровій розмаїтості, був потрібний авторці, — але з боку редакції «Літературно-Наукового Вістника» він викликав заперечення. Опрацювавши

драму р. 1909, Леся Українка послала її до журналу і незабаром дістала повідомлення, де «висловлювалася» — поруч з високою оцінкою — думка, що V акт «Руфіна і Прісцилли» не степенує, а ослаблює враження. Леся написала до редакції «Літ.-Наук. Вістника», щоб акту не друкувати, і так було вчинено». — Так розповідає К. В. Квітка, але єсть підстави думати, що справа стояла різкіше. Леся Українка, здається, не зразу пристала на друкування п'єси в складі 4 актів і взяла була рукопис із редакції. Принаймні, в листі до матері з 7. VI 1911 р. (з Кутаїсу) читаємо:

Перекажи мою подяку NN за прислану статтю Ернста в «Ділі» і попроси його при нагоді переказати Сірому, що я таки постараюсь прислати знов «Руфіна і Прісциллу», з огляду на просьбу Мих. Серг. (Грушевського). Коли пришлю, то не пізніше юля, а як до того часу не пришлю, то значить, не маю змоги нічого вдіяти.

Вперше V акт видрукувано у Книгоспілчанському виданні 1923 року. Люди, що зберегли літературну спадщину Лесі Українки, зробили це з тих міркувань, що сама авторка «не висловлювала волі, щоб цей акт не друкувався ніде», і видимо не погоджувалася з редакційною оцінкою ЛНВ.

Для нинішнього коментатора це питання не має колишньої гостроти. Для нього ясно, що основний конфлікт межі Руфіном і Прісциллою розв'язується уже в четвертому акті. Чоловік і жінка подають руки одно одному — назавжди. Весь п'ятий акт є тільки ілюстративне покріплення цього завершення, тільки кольоритна своїми деталями, мальовнича кінцівка. А проте ефективний контраст п'ятої дії з III та IV-ою, що відбуваються в тюрмі і навіть більше: в якійсь тісноті ідейній, — приводить до висновку, що це виведення дії знову на простір, із задухи на вільне повітря, якимось символізує те душевне прояснення героїв, що наступає наприкінці IV акту. І навіть приставши на думку, що вся п'ята дія стоїть уже поза драматичною боротьбою п'єси, ми ладні одночасно визнати за її авторкою право на таке фабульно-зорове завершення історії трагічного подружжя.

Мик. Зеров.

РУФІН І ПРИСЦІЛЛА

Драма в 5 діях

О С О Б И І-ої Д І І.

Руфін Емілії — молодий римлянин значного роду.

Присцилла — його жінка, християнка.

Аедій Панса — її батько, значний римлянин, ділч.

Кай Летидій — префект, Руфіновий приятель.

Парвус — християнин невідомого роду-племени.

Сервілія — римлянка, плебейка.

Раб — у Руфіновій господі.

Драма діється в II в. по Р. Х.

Д І Я І.

Атріум у домі Руфіновім: велика, гарна світлиця з квадратним басейном посередині (impluvium) і такою-ж великою незакритою кватиркою в стелі над ним (compluvium). Коло басейну простий хатній олтар без статуй. До світлиці притикає скільки бічних кімнат, відділених від неї не дверима, а важкими запонами з дорогих тканин; простінки межі завісами прикрашені малюванням та погруддями філософів на високих підставках. У глибині світлиці широкий з розсуненими запонами вхід до чималої і гарно вряженої кімнати (tablinum), де видно багато сувоїв пергаменту, таблиць і т. и., що робить кімнату подібною до бібліотеки; на задній стіні табліну є ще двері, теж одкриті. По обидва боки табліну широкі та короткі сіни провадять у внутрішній двір—перистиль. З атріума видко крізь сіни та крізь двері табліну той перистиль з колонадою навколо нього, ставок посеред нього з квітником та з декоративними рослинами. Сцена уряджена так, що атріума видко тільки половину, через те імплувіум приходить ся на авансцені, таблін-же і сіни в перистиль через те не дуже відсунені в глибину. — Під час дії входить ся до атріума через перистиль сіньми, а не з бічних куліс. — В атріумі є чимало скамничок, ослонів, дзгліків, стоеків, паз на підставках, що робить світлицю оздобною та захисною, хоч вона й не над міру розкішна. — Смеркає. Руфін сам. Нетерпляче ходить по атріумі, часом виходить у перистиль і дивиться в вікна на вулицю. В його поведінні видко не тільки нетерплячку, але й тривогу. — На порозі сіней, що ведуть з перистилля, показується Прісцилла закутана в велике з грубої тканин покривало, вона його скидає, увійшовши, і її суворо-проста одежа кидається в вічі дивним контрастом супроти оздобної оселі та її коштовного хоч і благородно-простого патриціанського убрання самого Руфіна. В руках у Прісцилли маленька лампочка (люцерна).

Руфін (кидається їй назустріч. З докором, в якому більше чутно біль, ніж досаду).

Прісцилло! як же можна?..

Прісцілла (спокійно.) Що, Руфіне?
Руфін. Ти знов була сьогодні в катакомбах?
Прісцілла (трохи помовчавши).

Якби могла промовчати — охоче
промовчала б на се твоє питання,
але ще більше, ніж ося люцерна,
мене перед тобою зрадить щирість.
(Ставить люцерну на один з постаментів).

Неправди я казати тобі не хочу,
а правду перемовчати не здолаю:
так, я була сьогодні в катакомбах
і завтра знов піду, як тільки ти
мені того не заборониш.

Руфін. Люба,
ти знаєш, я ніколи не вживаю
супроти тебе ні тієї сили,
яку мені дала сама природа,
ні того права, що дає закон.
Мені бридка слухняність по неволі,—
я ж не рабиню взяв собі за жінку.

Прісцілла. У Римі небагато чоловіків
таких, як ти, а може ти єдиний
на цілий Рим. Я тямлю се й ціную.
Бог, всевидючий свідок почувань,
всю вдячність мого серця бачить ясно,
і чей же він мені колись допоможе
ту вдячність виявити супроти тебе.
А поки-що — коли б ти знав, як тяжко
мені невдячною здаватись...

Руфін. Годі,
лишімо се, не вдячності я хочу,
та й ні за що тут дякувати... (Збентежено).

Прісцілло!
дружино мого серця... я не можу
ніяким словом вимовити страху,
тривоги тої злої, що мов яструб
кривавить, мучить, роздирає серце
за кожним разом, як ти там буваєш.

Прісцілла (лагідно). Чого ж, мій друже, так уже
боятись?

Руфін. Вже те одно, що ти так пізно ходиш
шляхом тим Нументанським, те вже страшно.
То шлях непевний, — всякий люд бродячий,
усяке розбишацтво там буває,
а ти смерком ідеш, самотня жінка...

Прісцілла. Нащо розбійникам мене займати?
Тепер я не подібна до багачки,
та й якби мала що, дала б охоче
усякому, хто б мав потребу в грошах, —
то що ж мені боятися розбою?

Руфін. Жінкам страшний не той розбій, що прагне
срібла чи золота...

Прісцілла. Може се й гординя, —
нехай Господь простить мені за неї! —
але мені здається, що зайняти
не зважився б мене гульвіса жаден,
коли б я тільки глянула на нього,
проникливо й одважно в самі очі.

Руфін. Се виховання справжньої матрони
і прирожденна чистота натури
тобі таке говорять, та обачність
мені отак впевнятих не дає.
Я б спокійніший був, якби з тобою
був провожатий.

Прісцілла. В нас нема звичаю
ходити з слугами на сі зібрання.

Руфін. Я не про слуг кажу... я б сам ходив.

Прісцілла. Але ж, мій друже... прикро се казати...
та що ж... ти знаєш сам... ти там чужий...

Руфін (гірко). Я знаю, я чужий... та я б лишився
стояти за порогом катакомбів
так, як стою вже здавна за порогом
душі твоєї, тільки ж боронити
тебе хоч до порога я здолаю,
дарма, що я чужий...

Прісцілла. Прости мені,

не хтіла я тебе вразити словом.
Я знаю, ти здолаєш боронити,
а хто ж тебе самого оборонить?
Руфін. Мене? Я хтів би знати, хто посміє
напасти на Руфіна?

Прісцилла. Хто? — Закон.
Коли побачить хто й подасть до суду,
що ти вчаждаєш на нічній збори
громади потайної, — не вборонить
тебе ні зброя, ні одвага знана,
ні рід патриціянський... О, Руфіне!
не можу я такого допустити!..

(Увіходить раб, вносить світло і говорить, наче між іншим,
байдужим голосом).

Раб. Там чоловік якийсь прийшов до пані.

Руфін. До мене, може?

Прісцилла (тихо до Руфіна). Певно, хто з братів.

Руфін (до раба). Веди сюди, се ти не розібрав.

(Раб іде, мимрячи щось тихо про себе. Увіходить Парвус).

Парвус. Мир сьому дому!

Прісцилла. Мир тобі, мій брате!

Чом ти не був на службі Божій?

Парвус (пошепки). Що ж се?

Хіба Руфін вже наш?

Прісцилла. Ще ні, на жаль.

Парвус. Так що-ж ти так одверто?

Прісцилла. Чоловік мій

не зрадив ще нікого і не зрадить.

Як ти непевний, то й мені не вір,—

нічого я не крию від Руфіна.

Руфін. Та я піду, щоб вам не заважати.

Парвус. Ні, все одно. Гадаєш я за себе

злякався, як спинив твою жону?

Я дбав за спільну справу. Що-ж до мене,

я ідолянам не вступаю з шляху,

не час тепер мовчати. В нас тепер

іде свята війна за оборону

небесної держави, і боротись

ми всі за неї мусим до загину,
хто чим здолає, — хто вогнистим словом,
хто вчинками проречистими. Горе
байдужому! Лиху полову спалить
Господь своїм вогнем.

Руфін. Лиха полова,
то се либонь — такі, як я?

Парвус. Із Савла
Бог Павла виявив, то й над тобою
ще, може, Бог колись покаже чудо.

Руфін. Сказати правду, я не бачу дива
ніякого в настанні Павла з Савла.
Все, що мені доводилось читати
з листів сього тарсійського рубаки,
упевнило мене, що не змінилось
нічого в ньому після того «чуда»,
крім літери єдиної в іменні.

Прісцілла. Що ти говориш?!

Руфін. Тільки думку шири.

Адже в його листах, у кожному слові,
загонисту вояцьку вдачу видно:
він словом бив, немов воляк мечем,
дарма, що про любов умів балакати.
Він бешкети чинив за справу віри,
немов преторіанець за образу
орла імперії,— єдина зміна,
що знак ягняти став замість орла...

Прісцілла. Се зміна не мала... ти мало знаєш
апостолові твори, щоб судити.

Парвус. Вся ваша ідолянська красномовність,
усе письменство ваше — порох, цвіль
проти писання праведників божих,—
ти їх коли читав?

Руфін. Признатись мушу:
мені не до душі писання ваших
учителів. Мене той стиль простацький,
безладдя в доказах і рабство думки
аж до живого серця порива!

Парвус. Якби ти прочитав хоч би осе,
(Показує на рукопис).

то певно б не одваживсь так казати.

Руфін. Що ж се за твір?

Парвус. Се лист один... відповідь
філософові Цельзові од нас.
Прісцилла се переписати має.
Я їй лишу, то можеш прочитати.

Руфін. Я дуже високо ціную Цельза
і думаю, що навіть вороги
йому відмовить не повинні шани,
бо твір його не пахне ні болотом,
ні кров'ю, як здебільшого буває
у ваших супротивників. Се ж правда?

(Не зважаючи, що Прісцилла й Парвус вмісне перемовчали).

Дозволь мені поглянути на листа.

(Бере у Парвуса рукопис, читає кілька хвилин, потім—до
Прісцилли).

Скажи, Прісцилло, ти читала сеє?

Прісцилла. Єпископ нам усім читав у голос.

Руфін. Не розумію, як могла ти взятись
сю погань переписувать.

Прісцилла. Руфіне!

Руфін. Та як же маю я назвать болото,
як не болотом? Тут уже немає
і того талану, що в листах Павла
усе таки просвічує крізь нелад
і грубу форму й забобони всякі.
Тут доказу ні одного. Ні факта,
ні рації поважної, все «чуда»
такі, як перегін в свиней бісів,
та ще якісь рогаті силогізми,
позичені в софістів з передмістя.

Парвус. Що з того, що у Цельза тії «факти»
наванизані на ниточку, мов перли
дешеві на торзі,— вони фальшиві!

Прісцилла. Що з тих поважних рацій, як не можуть

вони ні одного створити дива
у людських душах так, як то створили
перекази чудові галілейські,
що цвітом невмирущим зацвіли
серед пустині людського невірства?

Руфін (все дивлячись у рукопис).

Ти ж тільки слухай, що се за слова:
(читає) «гадючий виродку», «нащадку пекла»,
«душе смердяча»... (опускає рукопис)

бридко вимовляти.

Наперчено, немов погана юшка!

То се така лагідність християнська?

То се така свята премудрість ваша?

Парвус. Ні, се такий огонь святого гніву!

Ні, се таке святе безумство віри,
що не дає нам, християнам, бути
такими, як філософ Цельз премудрий!

Прісцилла. Він справді ні холодний, ані теплий,
як дерево сухий, зовсім ніякий.

Парвус. Волю я мучителя Нерона
над ворога такого, що вбиває
не тіло, тільки дух, що роз'їдає
нам віру нишком, наче міль одіжy.
Нерон — той був великий виноградар
в саду господнім, кетяги достиглі
давив, і з їх крови вино робилось,
насичене ферментами новими.

Руфін. Великий жаль, що стільки крови летється
за вашу віру, бо мені здається,
вино ще грає, а вже оцтом чути.
Я певен, що пожар великий Рима
не християни вдіяли, та може
вони пожар готують нам ще більший.

Парвус. На пожарищі світ новий настане.

Руфін. Чи в тому світі буде й Рим новий?

Парвус. О ні, не Рим, новий Єрусалим.

Руфін. І се тебе так тішить? Хто ж такий ти?
Римлянин, чи юдей?

Парвус. Я християнин
і більш ніким не хочу бути.

Руфін. Се видно.
Чи й всі такі в новому світі будуть?

Парвус. Авже ж, ми всі там будемо громадяни
небесної держави, а не Риму,
і не Атен, і не Александрії,
чи як там звуться ще столиці людські.

Руфін. Ну, не хотів би я дожити до цього!

Парвус. Там будуть праведні, воскреслі з мертвих,
а не такі, як ти.

Руфін. Нехай і так.

Доволі з мене, що тепер я бачу.
Як далі піде так, ми хутко станемо
чужинцями у нашім ріднім краю,
вигнанцями з небесної держави,
бо їй нема на нашім світі місця
та й ми дістатися туди не можемо,
де перше треба вмерти, щоб ожити,
і втратити зовсім подобу людську,
щоб статися не людьми й не богами,
а чимсь таким, як тінь, як дим, як пара.

Прісцилла. Таким, як дух, безгрішний, чистий дух.

Парвус. Без марних клопотів, без людських злиднів.
Не будуть там ні сіяти, ні жати...

Руфін. Поки новий Єрусалим настане,
то Рим піде в старді, або в неволю.

Прісцилла. Се ти говориш так, бо не збагнув,
що значить божє царство — тут настане
не цезарям свавільним панування,
а Богові єдиному.

Руфін. Волю
державу навіть цезарів найгірших, —
хоч я республіканець, як ти знаєш.
Волю щиро пантеон великий,
де міститься республіка весела
богів Еллади гарної, що стали
в Італії сенатом при народі

богів латинських мудрих, працьовитих.
Юпітер не дурається з'явитись
Серапісом в Єгипті чи Амоном,
Венера подає Астарті руку
так, як сестра сестрі.

Парвус. О, сим не трудно
погодитись, бо всі вони злі духи,
однаково злочинні та розпутні,
їм легко в згоді жить.

Руфін. Так, мир і згода,
гармонія небесна панувала
в великім пантеоні. А тепер
порушилась гармонія всесвітня
і я не бачу краю боротьбі.

Парвус. Їй буде край, коли той пантеон
до підмурівку знищить божя сила.

Руфін. А підмурівок?

Парвус. Стане олтарем
єдиному.

Руфін. Олтар серед руїни!..

Парвус. Так мусить быть. Не може помириться
вода з олією.

Руфін. Поки вогонь
олію спалить, випарить всю воду
і цілий світ оберне у пустиню.

Прісцилла. А звідки ж ти рятунку світу ждеш?
Таж ти не поклоняєшся віддавна
нікому з тих богів, що в пантеоні.

Руфін (показує на бюсти філософів).
Ось постаті, яким я поклоняюсь
і поклонятимусь до віку.

Парвус. Сії?
Зникомій тіні краще поклонятись,
заблуканці-кометі, ніж таким.

Руфін. Вони блукали, правда, як і всякий
одважний, хто нових країв шукає.

Прісцилла. Де ж край блуканню мандрівної думки?
Де дно в розумуванні? Де котвиця,

куди ти кинеш і за що зачепиш
ту котву, щоб спинити корабель,
утомлений одчаєм безбережжя?

Руфін. Нам рано ще котвиці закидати.
Нехай тяжка й трудна мандрівка наша,
але-ж вона не так то ще і давня,
щоб думати про край і береги.
Хто втомлений, хай спиниться з Платоном,
Зеноном, Епікуром або з іншим
ловцем коштовних перел моря думки,
а відпочивши з ними, хай рушає
від них знов далі з вдячною душею.

Парвус. Ну, і куди-ж він припливе нарешті?

Руфін. Якби ми знали се, нащо б і плисти?
В таких мандрівках тільки невідоме
нам може стати за мету.

Парвус. А... так!
Ну, то пливить собі на бездоріжжя,
сказати просто — на погибель душ!
Ви самохіть відкинули котвицю,
подану вам небесною рукою,
свавільно поминули певну пристань,
що вам отець предвічний урядив,
і на маяк, поставлений високо,
до зору всім, заплющили ви очі,—
так варті ж ви, щоб вас розбили скелі
підводні і безодня поглинула!

(Розпалюється все більше).

Так варті ж ви, щоб вас пожерли змії
і люті чуда-юда океану!

О, як душа моя в долоні плеще,
ввижаючи погибель нечестивців!

Руфін (до Прісцилли).

Любити ворогів по-християнськи
зовсім не так вже трудно, як я бачу.

Парвус. Христос дав не саму любов, а й меч!

Прісцилла (значно збентежена).

Ненавидить він тільки сліпоту,
а не сліпих...

Руфін. Не поясняй, Прісцилло.
Він досить сам сказав. Я розумію. (До Парвуса).
Мій гостю, щоб тебе не дратувати,
волю я розмову залишити
про сі матерії.

Парвус. Та я вже йду,
мені немає часу на балачки.
Прощай, Прісцилло.

Прісцилла. Постривай, а лист?

Парвус. Ти ж переписувать либонь не будеш.

(Скоса поглядає на Руфіна).

Прісцилла. Чому? Я завтра все перепису.

Парвус (з притлумленим сарказмом).

Та ж чоловік твій стилю не вподобав.

Прісцилла (мовчки ховає рукопис під покривало).

Чи хто вже переписував?

(Руфін, мовчки вклоняючись, виходить у свій таблін і засуває
завіси на дверях).

Парвус. А як жє,
Рената, Пріск, Альбіна — всі по разу,
а я аж двічі.

Прісцилла. Двічі можу й я.

Парвус. От і гаразд. Сім списків. Розішлемо
церквам, та й Цельзові до рук один.

Цікавий, як то він сей «стиль» вподобав!

Ха-ха-ха-ха!.. Зостанься з Богом, сестро!

Прісцилла. Хай Бог провадить.

(Парвус виходить через боковий вихід. Прісцилла сама його
виводить).

Руфін (виходить). Вже пішов той «брат»?
Чи в вас в громаді всі такі?

Прісцилла. Він гострий,
та тільки на словах, в ділах він добрий,
він справжній християнин.

Руфін.

Так, я вірю...

(За сденою якийсь радісний гомін).

Руфін. Стривай! Се що? (Ідуть обоє в перистиль).

Прісцілла (бачить когось за сденою).

Мій татко!.. Любий тату!

От несподівано! так пізно!

Аецій Панса (батько Прісцилли, увиходить).

Шлях не близький,

я рано вибрався. Здоров, Руфіне! (Вітаються).

Руфін. Вітай, коханий тестю. Певне день сей
щасливий надто, що тебе я бачу
уперше в себе в хаті.

Аецій Панса.

Пробачай,

все досі я щадив старії кості,
а се не втерпів, мусів вас одвідать.

І так зрадив, як вас побачив поруч.

Питаю: де дочка? — «Там», кажуть, «з мужом».

Хвала богам! Од серця відлягло.

(Руфін і Прісцилла переглянулись, трохи здивовані).

Прісцилла. А що ж тобі гнітило серце, тату?

Панса. Та так були там поголоски різні...

Руфін. Які? про нас?

Панса.

Та ніби так... про нас...

Руфін. Не розумію!..

Панса.

Щось там гомоніли,

немов би ви розлуку мали брати.

Руфін. Розлуку? Ми?

(Глянув на Прісциллу, та я мимохіть схопила його за руку.

У Руфіна гнівний вираз хутко змінюється в сміх).

Аецій Панса (пильно дивиться то на дочку, то на зятя,
потім обличчя його роз'яснюється добродушним усміхом).

Тепер я бачу: брешуть.

Найкраще так, побачити на очі,
тоді ніяким брехням не повіриш.

А то балакали...

Руфін.

Що власне?

Панса.

Ріжне...

що ти її мені вернути хочеш,
бо знеохотився бездітним шлюбом...
то знову, що вона тобі не вірна,
кудись по ночах ходить...

(Прісцилла бентежиться).

Руфін. Ну, дарма,
не варто нам про теє говорити,
що там вигадують знечев'я люди.
Нам цікавіше знати, як живеш ти,
чи все гаразд у хаті й в господарстві?

Панса. Хвала Церері й Весті, все гаразд.
Лиш так, сказати правду, невесело
при старощах вдовцеві, ще й віддавши
від себе одиначку.

Руфін. Я б за щастя
вважав, якби ти в мене оселився.

Прісцилла. Ми-ж, таточку, давно тебе просили.

Панса. Е ні, не вдався я до того зроду,
щоб тут у Римі жити. Не тепер
мені й звикати. Вам що інше, звісно,
ви молоді,— тебе, Руфіне, слава,
шаноба людська вабить, а тобі

(Кладе Прісциллі руку на плече).

либонь після сільської глушини
Рим очі осліпив. По правді, зятю,
тебе вона уборами руйнує?

Руфін. Ні, батьку. Ми обоє більше вдома,
при хатньому багатті сидимо.

Панса. Дочку за се хвалю. Вона у мене
поведена по-старосвіцьки: вдома
найкраще місце жінці. А тебе
за се хвалить не можу,— ти повинен
ще послужити Римові чимало,
щоб заробити право на спочинок.
Се я тепер засів на господарстві,
а змолodu ж і я служив державі,
хоч і не в Римі.

Руфін. Та... служив і я...
вже дослужив...

Панса. Ще рано, сину, рано!

Прісцилла. В теперішні часи служити трудно.

Панса. Лінивий служби легкої шукає,
я за Руфіном лінощів не знав.

Прісцилла. Він не лінивий, тату.

Панса (до Руфіна). Не подоба
громадської роботи оминати,
ще хто готовий поговорі пустити,
неначе ти вступив до тої секти,
що млявість прищепляє та байдужість,
недбайність про державу і громаду.

Руфін. Я не боюсь ніяких поговорів.

Панса. Даремне, сину. Дбати всяк повицен
про добру славу.

Руфін. Видно, любий тестю,
що ти давно вже в Римі не бував,
а то б ти знав, хто має славу в Римі,
і що ту славу може дати.

Раб (увиходить. До Руфіна). Пане,
отсе прибув шляхетний Кай Летіцій,
за пізній час він просить пробачення.

Руфін. Для друзів час не пізній. Я прошу.

(Кай Летіцій увиходить).

Летіцій. Здоров'я й щастя вам.

Руфін і Прісцилла. Витай нам в домі.

Летіцій (до Аеція Панси).

Пан-отче гідний, радий я спіткати
тебе так несподівано.

Панса. І я
випадком сим утішений немало.

Руфін. Перейдем може до мого табліну?

Летіцій. Ні, вечер теплий, в хаті душно буде,

(Сідає на мармуровім ослоні поруч з Руфіном і Аецієм Пансою. Прісцилла сідає на дзиглику окреме).

а я вже й так запаморочивсь трохи,

просидівши від самого полудня
в Кріспіна Секста на обіді.

Руфін. От як?

Ти був у Секста?

Летіцій. Се тебе дивує?

Але ж я з ним давно знайомий.

Руфін. Так...

я знаю се...

Летіцій. Та він мені казав,
що і тебе він в гості сподівався.
Здається, він ображений чимало,
що не діждався тебе.

Руфін. Та й не діждеться.

Летіцій. На бенкетах Кріспінових, се правда,
нема смаку правдивого; і сам я
ті бенкети терплю, як обов'язок,
правдивої загоди з їх не маю.

Руфін. Та що за обов'язок їх терпіти?

Летіцій. Бо треба ж якось, друже, з людьми жити?

Руфін. Волів би я вже без людей зовсім,
ані-ж з такими.

Летіцій. В кожного знайдеться
негарне що в поведінні, чи вдачі.
Кріспіна Секста я не похваляю—
за всі його, тобі відомі, вчинки,
але ж злочином їх назвати не можна,
і хоч який він є в житті особнім,
а все-ж він добрий римський громадянин.

Руфін. Такі то «добрі римські громадяни»
колись наш Рим до згуби доведуть!

Панса (з забобонним страхом).

Нехай боги не чують сього слова!

Загинути не може Рим ніколи.

Летіцій. Хай в добрий час ти говориш се, пан-отче.

(До Руфіна).

Чим можеш ти довести свою думку?

Кріспін справля громадські обов'язки

республіці і цезареві—згодься—
він чесно служить.

Руфін. Цезареві—може,
але республіці—чим прислужився?
Чи тим, що він з своїм коханим другом
нікчемним Крустою наводить жах
на всіх погрозою своїх доносів?

Летіцій. Доносів не дурався і Катон,
та й Ціцерон їх уживав в потребі.

Руфін. Невже ти не для жарту порівняв
Кріспіна й Крусту з ними?

Летіцій (усміхнувшись). Як сказати?
Звичайне, сі дрібнішого розбору.

Панса. Тепер усе дрібніше стало в світі.

Руфін (до Летіція).
«І Цезарю й республіці служити!»...
У тебе се парується так легко,
а в мене сі слова ідуть урозтіч
і ставляться, як два мечі на герці,
одно навпроти одного так гостро,
непримиренно...

Летіцій. Ну, то я дивую,
чому в тобі не віродився Брут
вже до кінця...

Панса (з острахом). Ой, друже, що за жарти?!

Летіцій. Пан-отче, не бентежся,—ми ж бо друзі.
Я ж добре знаю, що Руфін—філософ,
і цезар наш спокійно може спати.

Руфін. Багато в Римі вже було тих Брутів,
а Римові однак усе не легше...

Летіцій. Ні, я одно хотів би знать, Руфіне,
чи довго ти збираєшся носити
осю жалобу духа самовільну? (До Панси).
Се в їх тепер, пан-отче, наче пошесть
у сих філософів високородних:
позамикались дома, наче в урни
замазались, іще й не спопелівши,

обличчя в них повиягались навіть,
пожовкли й попісніли—хто б подумав,
що всі вони вступили в тую секту...

Панса. Ну, се вже дивно мовити й на жарг!

Патриції піти 5 у секту мали?

Летіцій. А що ж ти думаєш? Буває всяке.

Серед матрон то й надто часто бачим.

Панса. Ще й «надто часто» кажеш? Чудо-диво!

Я просто й здумати собі не можу,
щоб то, наприклад, так моя дочка...

Прісцилла. Татусю...

Руфін (впадає їй в річ).

Краще б ти пішла, Прісцилло,
розпорядила дати нам вечерю,—
либонь татусь голоден.

Панса (добродушно). Та... не дуже.

(Прісцилла виходить. Панса провадить розпочату
розмову).

Панса. Я б так постановив! щоб сая секта
зосталась для самих рабів.

Руфін. Се ж як?

Летіцій. Чому?

Панса. Бо для рабів вона корисна.

(Кай Летіцій здивовано дивиться на нього).

Ні, справді, я в своєму господарстві
се добре перевінив: кожен раб,
як тільки християнство те перейме,
стає покірним, чесним, роботящим,
хоч кия забувай! Я все купую
в послугу християн. Що ж до звичаїв,
то що з раба звичаїв вимагати?—
аби корився та глядів роботи.

Ну, вільним громадянам— інша річ.

(Чутно жіночий лемент у перистилі):

«Пустіть мене, я мушу до префекта»...

(Сей голос перебивається турботним гомоном слуг. В атріум
убігає Сервілія, за нею Прісцилла).

Прісцілла (утримує Сервілію, хочаби її заспокоїти).

Та не турбуйся, знайдеться синочок.

Сервілія. Де знайдеться? Як знайдеться? Вже ніч!

А я ж його шукаю від полулня!

Пропав! Пропав!

Руфін (підходить до Сервілії).

Та що з тобою, жінко?

Сервілія (до Прісцилли). Чи се префект?

Кай Летицій (теж підходить). Ні, я префект. А що там?

Чого се ти мене турбуєш в гостях?

Сервілія. У мене згинув син, єдиний син!

Летицій. Так що ж я тут пораджу?

Сервілія. Ох, мій пане!

Се християни... хутко їхнє свято...

Вони його взяли на кров!!

(Голосно ридає).

Прісцілла. Вгамуйся!

Як можеш ти таке казати!

Летицій. Слухай!

чи зопалу ти слово се сказала,

чи привід маєш щось такого думати?

Сервілія. Префекте! В нас сусіди християни,

напевне знаю. А мою дитину

вони раз-в-раз до себе закликали,

було й додому вже не йде від їх,

бо тож вони причарували хлопця.

Прісцілла. Та не вигадуй.

Сервілія. Як то: «не вигадуй»?

Відома річ, вони чарівники!

Я й то, дурна, не вірила... Ой, лихо!

Якби ж я знала, що діжду такого!

Там був один... старий вже дідуган,

так той найбільше вабив... Отже кажуть,

що він із ним кудись за Тібр подався,

та більше й не вертався.

Летицій. Хто з ким?

Сервілія. Мій син з тим дідом... Дід же християнин.

Летицій. А дід вернувся?

Сервілія. Не вернувся й дід.

Летіцій. Де ж він?

Сервілія. Якби ж я знала!

(Раптом падає до ніг Каєві Летіцією).

Пане, пане!

Знайди мені, знайди мою дитину!

Служитиму тобі до віку, пане!

Я вільна жінка, та піду в рабині,
тобі служитиму!

Летіцій (дає їй знак встати. Сервілія встає).

Се не до діла.

Ти хто така? Як зवेशся?

Сервілія. Я зовуся

Сервілія, мій чоловік Фастідій,
в легіонерах служить він тепера,
в Паннонії. (Плачучи). Життям своїм там важить
за цезаря... А тут... з його дитини
ті людоїди... будуть пити кров...
з'їдять мого синочка...

Летіцій (з урядовою повагою). Слухай, жінко!

Я ручуся тобі законом римським,
що сий твій знайдеться, як він живий,
або ж за нього правна помста буде,
коли з ним сталось так, як ти боїшся.

Я зараз же піду розпорядити
вігілам та й усім центуріонам,
щоб пильнували християнських зборів
у цілім Римі. (До Руфіна). Мушу йти додому,
щасливі залишайте. (До Сервілії). Йди за мною.

Руфін. Іди здоров!

(Прісцилла мовчки вклоняється).

Панса. Іди здоров! (До Руфіна). Ну, що се
у вас тут в Римі діється? Страхіття!

Руфін. Та що ж там діється? Де не буває,
що трапиться дитині заблукатись?

Прісцилла. А вже ж, там може досі те хлоп'я
прийшло додому та й по мамі плаче.

Панса. А жінка ж ся казала християни...
Прісцілла. То жінка темна, тату, і не знає
сама, що каже.

Панса. А по чім ти знаєш,
які ті християни? Ти ж не знаєш!

Руфін (перебиває, частуючи).
Там досі, татку, є тобі вечера.

Панса. Та нам старим вечеряти не конче. [Встає.]
Мені б осе якби вже на спочинок.

Прісцілла. Ходи, ходи, татусю, там для тебе давно
постелено.

(Веде Аедія Пансу через перистиль у дальші кімнати, не-
забаром вертається і сідає коло Руфіна. Якийсь час вони
мовчать).

Руфін. А знаєш, любя,
мене таки не тішить ся пригода
з дитиною. Почнуть ся знов нагінки
за християнами.

Прісцілла. Що ж, воля божя.
Ми мусим перебути сюю пробу
одважно й твердо, як годиться вірним.

Руфін. Прісцілло, раз ти вимовила слово,
якого я не смів промовить перший,
бо думав,—ти його не приймеш в душу.
Але я бачу, що й твоя душа
приступна ще земній трівозі людській.
«Не можу я такого допустити»—
се слово ти сказала, а не я,
подумай же тепер, чого коштує
не промовляти сього слова.

Прісцілла (подумавши трохи). Слухай,
і я б здолала заглушити се слово
на дні душі, якби я тільки знала,
що не за мене ти готов страждати,
але за те, що вище над людей.
Що б ти сказав, якби почув від мене
подібне слово в ті часи, як ти
збирався воювать за славу Рима?

Руфін. Сказав би, що негідно се матрони,
дочки і жінки римських громадян.

Прісцілла. І не послухав би мене?

Руфін.

Звичайно!

Прісцілла. Тепер скажи: що, якби я була
уся у владі варвара лихого
і не було б для мене оборони,
як тільки смерть. Чи міг би ти сказати:
«умри, Прісцілло, не давайсь на ганьбу»?

Руфін (подумавши). Я міг би се.

Прісцілла.

Тепер же погадай:

те, за що я готова хоч і вмерти,
мені дорожче і від слави Рима
і від моєї цноти.

Руфін.

Й від Руфіна?

Прісцілла. Руфіне, ще ж сього ніхто не ставив
на пробу.

Руфін.

Але стане незабаром,

як викриють тебе.

Прісцілла.

Могла б я й вмерти,

ти мусів-би й ту втрату пережити.

Руфін. Чи пережив би, се ще невідомо.

Прісцілла (подавляє в собі зворушення).

Хіба ж ти вже, Руфіне, не римлянин,
що не стерпів би твердо втрати жінки?

Руфін. Ти більше маєш твердості, ніж я,
бо ти й мене готова утопити
для слави християнства.

Прісцілла.

Я? Тебе?

Хіба ж не я сама тебе просила,
щоб ти мене не провожав на збори?

Руфін. Чи провожать, чи ні, се мало значить.

Тепер не про таємне товариство,
а про злочин кривавий буде справа,
(коли до суду дійде сеє діло),
і чоловік палкої християнки
запевне здасться підозреним владі.

Прісцілла. Засуджено недавно християнку,

неначе б то за чари, до спаління,
 а чоловік її zostавсь безпечний.
 Руфін. Бо чоловік її формально зрікся
 і виявив, що відколи вона
 до секти прилучилась, то не стала
 всіх шлюбних обов'язків виконувати
 супроти нього.
 Прісцилла (спустивши очі). Ти в потребі можеш
 те саме виявити про мене.
 Руфін. Справді
 ти думаєш, що я б се міг вчинити?
 Прісцилла. Але ж ти виявив-би тільки правду,
 сказавши се.
 Руфін. Буває часом правда,
 якої виявляти не подоба.
 Розлуки ми не брали.
 Прісцилла. Взяти можем.
 Се ж навіть не по правді, щоб я мала
 вживати твого захисту й опіки,
 спокій твій і безпечність наражати,
 коли я справді не жона тобі.
 (Руфін мовчки відходить і спирається, закрившись тогою, на
 п'єдестал).
 Прісцилла (підходить до нього і кладе йому руку на
 плече). Даремне ти вражаєшся, Руфіне,
 я ж тільки те сказала, що повинна б
 сказати вже давно, що й ти сказав би,
 якби се про сторонніх річ зайшла
 в подібній справі.
 Руфін (палко). Ні! ніколи в світі!
 Се може в християн такі подружжя,
 що тільки й держаться, поки жага
 загою повну має.
 Прісцилла. Тільки зрада
 шлюб християнський розлучити може.
 Руфін. А справжній—тільки смерть. Авже ж, Пріс-
 хоч зрадила мене ти за-для віри, [ціло,
 та я тебе не зраджу ні для кого

і ні для чого. Я тебе пустив би,
я б не держав тебе в неволі в себе,
якби ти раз мені сказала в вічі:
«пусти мене, бо ти мені бридкий,
ненавидний душі моїй і серцю».
Ти можеш те сказати?

Прісцилла (з поривом). Ні, мій друже!
Хоч може се була б свята неправда.
але ні серце, ні язик не може
на неї зважитись. О, ні, Руфіне!
Хоч би з тобою ми навік розстались,
а серцю був би ти найближчий завжди
з усіх людей.

Руфін. З усіх людей «невірних»?
Прісцилло, договорюй все до краю!

Прісцилла (щиро). Я все договорила. Знаю добре,
що ні до кого серце так не б'ється,
нікому так не вірить без вагання,
і ні за кого не болить так тяжко...

Руфін (перебиває з пекучим жалем).
Болить?!

Прісцилла. Ти знаєш... не питай...

Руфін. Кохана!

(Пригортає її ніжно, де-далі щільніше).

Прісцилла (обережно, але твердо визволяється з його
обіймів). Не обіймай мене, Руфіне, так...
Мені ще важче від таких обіймів.

Руфін (з болем, вражений, засоромлений).
А! я забув!.. Ніяк не можу звикнути,
що ти ж мене зовсім вже не кохаєш!..

Прісцилла. Якби се правда, не було б так тяжко...

Руфін. Скажи ж мені... я не збагну... для чого,
навіщо мучиш ти себе й мене?

Чи се тобі громада наказала,
чи ваш єпископ шлюб наш розірвав?
Чи так тобі велить нова віра?

Прісцилла. Не вимагає віра сеї жертви,

але моя душа забороняє
мені сей шлюб, поки твоя душа
не може з нею злитись без останку.
Я знаю,—хоч сумна оселя наша,
бо в ній не чути голосків дитячих,—
сумніш було б, якби дитячу душу
що-дня тут катували батько й мати.
Коли б я рано й вечір наначала
дитину промовляти «отче-наш» —
я знаю, ти б мовчав, але дитина
завважила б, що все бракує батька
в нас при молитві хатній, і спитала б
«чи татко мій—«невірний»?» А коли б
ти перед ларами поставив сина,
як вимага традиція латинська,
що мала б я робити? Я не знаю,
чи я б себе примусила мовчати,
і може б син, відданий давній вірі,
«сектяркою» назвав би рідну матір.
І певне б нам прийшлося розлучитись,
коли не тілом, то душею й серцем,
і та любов солодка до дітей,
що людям навіть старощі скрашає,
для нас була б гірка немов полинь,
а для дітей отрутна.

Руфін. Може й так...
То значить, вже судилося бездітним
мені дожити віку... Ти—єдина
родина в мене. Так невже й тебе
я маю втратити?... Скажи, Прісцилло,—
якби я не наказував тобі,
а попросив, як друг, як твій найближчий,
щоб ти на ті зібрання не ходила,
чи ти послухала б?

Прісцилла. Не можна, друже,
нам, християнам, слухати прохання,
бо тож інакше половина вірних
одкинутися мусіла б од віри.

Руфін. Я б не просив тебе покинуть віру,
лише не виставлятися прилюдно,
не наражатися на небезпечність.

Прісцілла. Чи добре ти збагнув, що ти гозориш?
Здається, ні, а то б ти сам дійшов
до того слова, що сказав апостол:
«без діла віра мертва».

Руфін. Я те знаю.
Не раджу й сам я кидати того,
що справді доброго є в християнстві:
добро чинити, вбогих наділяти
і мати милосердя над рабами.
З маєтків наших я тобі нічого
не бороню й ніколи не спитав би,
куди та на що гроші витрачаєш.
В господі нашій старшого немає
над нас самих—то хто би приневолив
тебе пенатам нашим поклонятись,
коли вже ти втерляла віру в них?
Була б ти «вірна», чесна і безпечна...

Прісцілла (переймає). Такою можна бути хіба в раю,
яж на землі живу, та що й у Римі.
Яка ж то «вірність» буде, що пенатам
не поклонюсь я вдома, а прилюдно
з матронами піду богам служити,
як вимагає давній римський звичай?
Хто сміє звичай той ламать прилюдно
крім християн? По чім же й пізнають
найбільше нас? Таж тільки християни
одвагу мають виявляти щиро
свої думки.

Руфін (сумно). Се правда.

Прісцілла. Не одна з нас
від того починала, що ти радиш,
але служити двом богам не можна,
а надто в ті часи, коли Господь
свою пшеницю віє серед току
великого. Не можу я полинуть

легенькою половою по вітру
погожому в безпечний тихий захист
тоді, коли зерном важким досяглим
брати мої покійно ляжуть долі
і будуть всі покладені під жорна
на муку тяжку, щоб зробитись хлібом
тим, що дає життя правдивій вірі.
З яким чолом та й як се я подам
таємну поміч, скриту під полою,
братам в той час, як на гучній арені
їх спів заглушать і затоплять кров'ю
леви та леопарди? Чи ж не більше
було б їм помочи, якби мій голос
хоч на хвилину довше всім до слуху
слова святі й правдиві подавав?
Якби моя рука дала стискання
в останній час замученому вкупі?
Чи можу я таку велику службу
на гроші перевести? Щоб всі жертви,
коли любов жива у схові скніє,
а світло правди гасне, бо накрите?
Скажи, якби твої всі друзі йшли
за рідний край вмирати на бойовиську,
щоб одвернуть од Риму наглу згубу,
а ти б сидів безпечно в себе дома,
охочого найнявши замість себе,
та давши дар у військову скарбницю,
чи ти б себе за чесного вважав?

Руфін. Запевне, ні!

(З подивом, повним пошани, дивиться на жінку).

Уперше зрозумів я,
що як-то тяжко, склавши руки, ждати,
чи вернеться одважний друг додому
з такого бою, де немає місця
тому, хто стать під корогу не може...
Мов ганьба, так гнітить ося тривога
бездільна і безсила!..

Прісцілла. Ще зарані
так турбуватись. Може вся та справа
розвіється, немов лихий туман.
От може завтра знайдеться дитинка,
ми всі про се молитись будем ревне.
Руфін. І я так сподіваюсь... А молитись
не маю я кому...

(Задумується. Погляд його з глибокою тугою звертається в
далечинь. Мовчання).

Прісцілла (кладе руку йому на плече).

Руфине, любий,

про що ти думаєш? .

Руфін (стинувся). Не знаю... так...
Повіяв вітер від садів з-над Тібру,
запахло цвітом... пташка обізвалась
досвітнім співом... Я згадав той сад
на віллі в твого батька—першу весну
з тобою вкупі там перебував я...
Така була тоді весна лагідна:
в рожевому й злотистому серпанку
стояли всі мімози, анемони,
як ті метелики в траві леліли
і мов зібралися злетіти вгору...
Ти так любила їх, так обережно
віночки вміла плести з їх, а я
бажав, щоб зацвіли скоріш гранати:
«уквітчаю тебе вогнем!» казав я...
І не судилось,—я в поход подався,
а ти пішла тим часом в християни...
Замість гранат блиснуло межі нами
якесь холодне і жорстоке лезо
і щастя й спокій розрубало враз.

(Замовкає і низько схилив голову на руки. У Прісцилли мов-
чазна мука на обличчі).

ДІЯ II.

Садок перед домом Руфіновим. Широка, обсаджена кипарисами стежка веде до дверей у літній триклініум на розі дво-поверхового дому. Двері ті зроблені широкою аркою, настежи розчинені, так що крізь них видно середину хати з гарною мозаїкою і фресками по стінах. Саме проти дверей над столом, обставленим лавами-ліжками, приходить ся фреска, що ілюструє міт про Адоніса та Венеру: ранений Адоніс конає, схилявшись на коліна до богині, а край ніг Венериних цвіте кривавої барви квітка, що виросла з крові Адонісової. Під фрескою мозаїка, що зображає цілу плетеницю містерій у пам'ять Адоніса, його підземну мандрівку по царству тіней і його воскресення в постаті Діоніса, оточеного хорами вакханок.— Межі деревами, серед кущів міртових та лаврових, видно що свіжі сліди недавно повикопуваних п'єдесталів від статуй, а де-не-де порожні п'єдестали, ще не поприймані, тільки під одною маслиною стоїть спіжева постать Катона Молодшого; кущі навколо сеї статуї так попідрізувані, щоб не заслоняли її — по всьому видно, що про неї хтось навмисне дбав, аби вона як-найкраще виявлялась.—Руфін дуже поспішно виходить через триклініум у садок, становиться проти оплетеного гліциною та крученою рожею вікна, одчиненого на горішньому поверсі в жіночому покої, і гукає трівожно, але вмісне знижуючи голос.

Руфін. Прісцілло, чи ти дома?

Прісцілла (подає голос, а незабаром і сама підходить до вікна).

Так, я дома,

але збиралась вийти незабаром.

Руфін. Зійди до мене в-діл, і як-найшвидче.

Прісцілла. Я зараз.

(Через хвилину виходить у садок до Руфіна одягнена як до виходу з дому і в покривалі).

Що там сталося, Руфіне?

Ти мов стрівожений? Чому так рано

вернувся з бенкету? Таж Кай Летіцій
не любить рано відпускать гостей.

Руфін (бере її за руку і одводить у найдаальший від дому
куток садка).

Я вийшов звідти крадькома, нікому
чолом не давши... Ледве я почув
тривожну звістку...

Прісцилла. Що? Про нашу справу?

Руфін. Так, я довідався, що ваші збори
вже викрито, і що туди сьогодні
пошлють вігилів із центуріоном,
щоб вас вхопити на гарячій вчинку.

Прісцилла. Хто се казав?

Руфін. Мені прийшлося сидіти
близенько від Кріспіна Секста й чути,
як він, сп'янівши, голосно занадто
прошепотів до свого «друга» Крусти:
«сьогодня, друже, полювати будем,
наловимо кількадесят «святих»,
тоді ще й не такий утнемо бенкет!»

Прісцилла. Та може се він так базікав сп'яна?

Руфін. Ой, ні, він згадував про катакомби,
про дерево сухе, що коло входу,
по всьому видко, що напевне знає.

Прісцилла. Як міг він теє взнати?

Руфін. Ох, Прісцилло,
невже в громаді вашій всі — святі?

Прісцилла (перше з певністю, далі з гірким сумнівом).
Я думаю... а втім... було дванадцять
коло Христа, і з тих один Іуда,
а нас далеко більше...

(Сумно задумується, але раптом стинається).

Що-ж се я?

То треба-ж бігти сповістити їх швидче!

Руфін. Куди-ж ти підеш?

Прісцилла. В катакомби, звісно,
остерегти їх.

Руфін. Се вже буде пізно,

бо-ж там поставлено вже досі чати.
Я думав хоч тебе порятувати,
упередивши...

Прісцилла. Як? Мене саму?
І ти міг думать — я на се пристану?
Ні за що в світі! Я піду туди.
Як не врятую, то загину вкупі!
Прощай, Руфіне. (Подається йти).

Руфін (хапає її за край одежі). Стій! Стривай, Прі-
Рятунок є. Я по хатах піду, [сцілло!
сам сповіщу їх... всіх, кого поспію...
Скажи мені, де хто живе... хоч старших...

Прісцилла. Ні, ні, се неможливо, ти не знайдеш.
Та й не впада, ти їм чужий. Ні, краще
піду сама — так, як ти радиш... правда...
ще можна... ще не пізно. Я піду!
(Іде, але обертається, припиняючись на ході).

Як забарюся, не тривожся дуже,
то буде значити, що зберемось
де-інде.

Руфін. Зберетесь? Та се безумство!

Прісцилла. Ми мусимо зібратись. Пильні справи
нам догарають.

Руфін. Переждіть хоч трохи...

Прісцилла. Не можна. Зїхались посли здалека
зумисне на сьогодні. Є такі,
що крадькома перебувають в Римі,
хвилинка кожна дорога для них.

Руфін. І ти конечно мусиш бути на зборі?

Прісцилла. Так.

Руфін. Нащо?..

Прісцилла. Ніколи се пояснити.

Руфін. Де ж зберетесь?

Прісцилла. У кого-небудь в хаті.

Руфін. У кого?

Прісцилла. Справді, я сього не знаю.

Єпископ зважить... (Раптом в одчає).

Боже, Боже правий,

рятуй свою громаду! Тож єпископ
найдалше мешкає... Се ж треба двічі
всіх обійти... Тож сюю біганину
весь Рим завважить...

Руфін. Розішли рабів.

Прісцилла. Ні, се непевна річ. Піду сама,
і дійся воля божа!

Руфін. Стій, Прісцилло!

Я щось надумав. От що: тут зберіться.

Прісцилла (докраю здивована, аж не розуміє).
Де тут?

Руфін. У нас.

Прісцилла. У тебе?

Руфін. В нас, кажу я.

(Прісцилла хоче щось сказати, Руфін рухом спиняє її).

Немає часу на сперечки, годі!

Іди, скажи товаришам скільком,
хто мешкає найближче, і вертайся,
а ті вже сповістять, кого там треба,
що збір сьогодні в нас. Я буду тут,
щоб одчинять. Стрічатиму гостей
сам, без рабів. Нехай вони ввійдуть
не через браму, а в садову фіртку
з малої вулиці.

Прісцилла. Але ж, Руфіне...

Руфін (суворо). Іди в сю мить! Наказую тобі!

(Прісцилла йде. Хутко після виходу Прісцилли входить Круста,
його вводить раб у триклініум з глибини сцени не через сад,
а через хатні двері. Круста трохи на підпитку, але держиться
ще досить твердо на ногах).

Круста (до раба, стоячи на сходах у дверях з триклініума
в сад). А де ж твій пан?

Руфін (озивається, не розгляdivши).

А хто там? Що там треба?

Круста. Се я, коханий друже, Галлій Круста.

Руфін (закушує з досади губу, але зараз же примушує
себе до привітнішого виразу і підходить до Крусти).

Круста. Ми так стрівожились — ти раптом зник,
ні з ким не попрощавшись. Кай Летіції
боїться, чи тебе хто не образив
у його в хаті.

Руфін. Ні, ніхто ні словом.

Круста. Наш друг Кріспін завважив, що, здається,
ти нас покинув саме в ту хвилину,
як ми пили за цезаря.

Руфін. Неправда.

Круста. І я ж казав — неправда. Хоч і знаю,
римлянин отакої вдачі й думки,
як наш Руфін, волів би пить отруту,
ані-ж вино за цезаря здоров'я.

(Грубо сміється і фамільярно плеще Руфіна по плечі. Той
сахается від нього мимоволі).

А все таки я їм казав — неправда.

Я добре бачив: — не тоді пішов.

Що не тоді, то не тоді. Кажу їм:
піду, довідаюсь, він може хворий.

Руфін (проводить рукою по чолі).

Так, дійсно, ти вгадав, я справді хворий.

Зо мною се буває... Десь в поході
пропасницю дістав я...

Круста. Любий дуже,
ти може б ліг в кімнаті? (До раба). Постели
своєму панові вигідно ліжко
та принеси гарячого вина.
Я напою й догляну.

Руфін. Ні, не треба.

(До раба). Іди, як буде треба, я покличу.

(Раб виходить. — До Крусти).

У хаті гірше — душно, м'ясо якось.

У мене пал тепер.

Круста (бере його за руку). Рука холодна.

(Руфін визволяє свою руку).

А дай чоло?

(Хоче помадати чоло Руфінові, той відхиляє голову).

Руфін. Ні, я сього не зношу!

Круста. А якби се була рука жіноча?

(Знов грубо сміється, раптом уриває).

Ага, до речі, я зустрів Прісциллу
на вулиці, кудись так поспішала,
що я не встиг і привітатись гідно.

Чи то ти часто так її пускаєш
ходити пізно, ще й саму, на місто?
Гай-гай, се необачно, любий друже!

До жінки ока треба, мура й кия. (Сміється).

Руфін (холодно). Ти міг би ощадити стільки слів.

Вона пішла по лікаря для мене.

Круста (облесливо). Яке то щастя мати жінку дбайну!

І як се ти не жалуєш дружини?

По лікаря нехай пішов би раб,
а жіночка б тебе гляділа вдома.

Руфін (згорда і гостро).

Ти не порадив, я не догадався.

Круста. Мій бідний друже! Як тобі недобре,
аж голос миниться! Ти ліг би справді
хоч у триклінії на лаві. Дай лиш,
я поможу тобі зійти на сходи.

(Заточуючись трохи, бере Руфіна під руку і тягне до сходів.
Усю хвилину хтось тричі стукає в фіртку. Руфін кидається
відчиняти, вирвавшись від Крусти, що йде слідом за Руфіном,
і перше, ніж Руфін встигає відчинити, питає):

Круста. Хто там?

Голоси за фірткою. Раби господні.

Круста (зразу здивований, потім хитро, крізь зуби мимрить):
От так штука!

(Руфін одчиняє. Увійходять невідомий християнин і Фортунат).

Фортунат. Прісцилла нам казала...

Руфін (перебиває). Так, я хворий.

Се дуже люблю, дорогії друзі,
що ви прийшли одвідати мене.
Я вдячний, дуже вдячний. Вибачайте,
що може я прийняти не здолаю

так, як годиться дорогих гостей,
але ж я хворий... Я прошу вас, друзі,
ходім в триклініум. Злягти я мушу,
бо щось не встою. (До невідомого). Друже, вибачай,—
я попрошу, щоб ти мені дав руку.

(Здивовані християни не встигають прийти до слова. Руфін хапає невідомого християнина під руку і швидко подається в-бік від Крусти, що було налагодився знов взяти його під руку. Фортунат іде вкупі з Руфіном і невідомим. На ході Руфін обертається до Крусти).

Будь ласка, Крусто, зачини там фіртку,
я не здолаю.

Круста (до Фортуната). Ти либонь, молодший,—
там засуви тяжкі. Стривай, Руфіне!

(Фортунат вертається й зачинає. Круста доганяє Руфіна).

Хіба ж так можна бігти? Ще завадить!

Адже ти хворий.

Руфін (до християн, пошепки і шпарко).
Не кажіть нічого

і не дивуйтесь. (До Крусти вголос).
Я лягти спішуся.

Круста (ідучи й собі до триклініума).

Як я давно казав! Коли-ж не слуха!

Погіршало. А ліг би ти завчасу
та випив би гарячого вина...

(Останні слова говорять уже на сходах).

Руфін. Так, так, се правда. Я тебе прошу,
піди, знайди кого з рабів, скажи їм,
щоб зараз же мені вина нагріли.

Круста. А нам дали холодного? Чи так?

(Руфін з слабким примушеним усміхом мовчки потакує головою).

Та тільки нащо ж там раба шукати?

Ось я пучками клясну — прийде й сам.

(Кляскає пальцями. Приходить раб з внутрішніх дверей.
Круста звертається до нього).

Ти, слухай, панові нагрій вина,
а нам скажи холодного принести,—

коли нема кіпрійського, то й асті
нам знадобиться. Швидко там справляйся.

(Незабаром другий раб вносить кухоль вина і три фіяли.
Розставивши фіяли перед гостями, наливає їм, далі стає в-порога,
налагодившись прислужувати в потребі).

Руфін (до раба). Иди, ми почастиуємось сами.

(Раб виходить).

Я не терплю, як зайві люди в хаті
під час беседи нависають.

Невідомий (з косим поглядом на Крусту). Справді.
Се дуже прикро.

Круста (випив тим часом фіял і наливає вдруге).

Але я волів би,

щоб інший хто важкого кухля двигав.

Фортунат. Дай, я тобі наллю.

(Круста підставляє фіял; Фортунат наливає і становить кухли
на стіл).

Круста.

Що ж ти не п'єш?

Фортунат. Я не вживаю.

Круста.

Дивно! Знаєш, друже,

що се образа бога Діоніса.

А ми тут під його покровом — бачиш?

(Показує на малюнок вакханалій; християни понуро спускають
очі додолу).

Руфіне друже, гарна в тебе хата!

Мозаїка чудова!.. Тільки що се?

Куди всі статуї твої поділись?

Руфін. Та то... прийшлося там поправити де-що...

і тож не всі... тут де-які лишилися...

Круста (п'яніючи). Еге ж, еге... Катон Молодший є...
колишній Рим... республіка... (Знов тверезіше).

Здається,

колиш тут бюсти цезарів стояли?

Руфін. Ніколи!

(Стаменувшись). Себ-то... щось не пригадаю...

Круста (знов п'януватого).

Так, так... забути легко...

(Хтось стукає в фіртку. Круста схоплюється, щоб іти одчиняти, Руфін удержує його за руку).

Руфін (до Крусти). Не турбуйся.

Тут є молодші.

(До Фортуната). Одчини, мій друже,
прошу тебе.

(Фортунат іде, одчиняє старому християнинові Теофілові і щось пошепки говорить йому, той невдоволено крутить головою і повагом, з суворим обличчям, іде з Фортунатом у триклініум, вітається з Руфіном і мовчки сідає коло столу).

Руфін. От несподівано, кохані друзі,
зійшлись ви всі до мене, тільки шкода,
що саме я слабкий. (Раб вносять гаряче вино).

Осе ж і ліки,

по наказу проречистого Крусти.

Теофіл (нахилившись до Фортуната, стиха).

Який се Круста? Друг Кріспіна Секста?

Фортунат. Той самий.

(Теофіл нічого не каже, тільки ще гірше насуплюється).

Круста (до Теофіла). Що се ти смутний, мій батьку?

Теофіл. Старий я веселитись.

Круста. Що там старість!

Анакреон старіший був над тебе
в той час, коли складав веселі оди.

От якби нам хто заспівав котру!

(До Руфіна). Чи в тебе єсть із Греції рабині,
щоб нам з Анакреона заспівали?

Руфін. Грекинь у нас нема, та й вибачай,
але мені тепера не до співів,
бо голова болить.

Круста. А, правда, правда!

Як ти про цезарів, так я про слабість
зовсім забув.

(Знов стук у фіртку, дуже тихенький. Круста його не чує, а Фортунат схоплюється і непрошений біжить відчинити. Увійходять троє християн-плебей: Урбан, Флегон і Аквіла, вони убрані просто, по-ремісницьки).

Урбан. Чи тута дім патриція Руфіна?

Нам сказано сюди прийти...

Руфін (перебиває).

Так, так.

Тут є для вас робота.

Урбан.

Як — робота?

Руфін. Там де-що... (Підводиться, щоб іти до їх).

Круста (удержує його). Не трудися, ти ж бо хворий!
(Кляскає, раб увиходить).

Ось покажи сим людям, де робота.

Руфін (з досадою до Крусти).

Ти вже мене за мертвого вважаєш?

Але ж я маю ще і волю й голос.

Я можу сам покликать слуг своїх,
і дати наказ їм, коли захочу.

(До раба). Іди, мені нічого не потрібно.

(Раб виходить. Руфін звертається до ремісників).

Ви сядьте там під дубом на ослоні.

Аквіла (бурмотить). Се щось непевне... Я не розумію...

(Всі три сідають під дубом на камінній лаві).

Круста (до Теофіла).

Страх як псує хвороба вдачу людську!

Лагідний друг мій став такий дразливий.

Чи бачив ти його коли таким?

(Теофіл мовчить).

Руфін. Та він моєї вдачі ще не знає!

Се мого батька друг. Прибув недавно

з чужини, де прожив багато років.

Круста. А! (До Теофіла). Де ж ти пробував, шановний
(Теофіл мовчить). [батьку?

Руфін. У Галлії. (До Крусти тихо). Старий недочуває.
(Теофіл здивовано скидає на Руфіна очима, той стрічається з ним благальним поглядом. Круста усміхається. — Увиходить молодий патрицій Кней Люцій і з ним дуже молодий відпущеник — колишній його раб — африканець Нарта; обидва християни. Руфін дивиться на Люція з непевністю, не знаючи, як має його зустріти, але побачивши, що всі християни вітають його, як знайомого, стрічає і собі привітно).

Руфін. Приємна несподіванка! Не ждав я
тебе сьогодні в своїм домі бачить.

Люцій. І я не сподівався, щоб Руфін

мене сьогодні власне мав приймати
укупі з іншими...

Руфін (поспішно перебиває). Бувають часом
усякі несподіванки. Наприклад,
прийшов ось Галлій Круста, рідкий гість,
прийшов некликаний...

Круста. І небажаний?

Руфін (збентежено).

Я не хотів зовсім цього сказати.

Круста (сміється).

Я знаю, знаю! Звісно! Я жартую!

Адже ж ми друзі, приятелі здавна.

Люцій (здержано і гордовито).

Сього вже я ніяк не сподівався.

Круста (здивовано).

Як власне треба сеє розуміти?

Люцій. Не звик я пояснення додавати
до власних слів, тож розумій, як хочеш.

Руфін (поспішно).

Але ж, кохані гості, призволяйтесь!

Ось тут вино... Ну, та й господар з мене!

(Схоплюється, щоб налити вина, дуже жваво, але раптом
схиляється на лаву).

Ох, тая слабкість! От уже не в пору!..

Приймайтеся сами, шановні гості.

Круста (підводить кухню).

Держіть фіяли!

Люцій. Я не п'ю, спасибі.

Невідомий. Ні я!

Фортунат. Ні я!

Парвус. Ні я!

(Теофіл мовчки закриває свій фіял рукою).

Круста. От чудасія!

Уперше бачу стільки непитущих!

Ні, друзі, не гордуйте сим вином,

тож при беседі випити годиться.

Се, чув я, так у християн ведеться

балакати на-сухо! Але й тії
хоч людську кров, та п'ють таки часами.
(Плебей, що сиділи на лаві під дубом, схоплюються при сих
словах і наближаються до сходів триклінія).

Руфін. Ну, знаєш, се вже вигадка запевне
і чудно вірити в таке.

Круста. Чому ж?
Всі кажуть, що ніколи християни
на бенкеті вина не п'ють, ні співів,
ні оргій не заводять, поки крові
з дитини вбитої не покуштують.
До того часу всі сидять як мертві,
а потім співи й крик, і пиятика
здіймається у них, і щось такеє
там чиниться на оргіях, що, кажуть,
найгіршим з нас було б навдивовижу.
З братами сестри, матері з синами,
з батьками дочки любощі заводять.

Нартал. Та се ж брехня!

Круста (прижмуривши очі дивиться на Нартала).
А ти ж се звідки знаєш?

Руфін (впадає в річ).

Вже кожен, хто читає хоч би Цельза,
не може вірити сим поговорам,
таж Цельз відомий ворог християнству,
а й він доводить, що сьому неправда.

Круста. Ет, що там Цельз? Такий собі філософ,
письмак, далекий від живого світа,
та відки має поведінки знати
такого мотлоху, як християни?

Нартал (спалахнув).
Ти кажеш, мотлоху?

Круста. Та певна річ!
Римлянин же порядний не пристане
до секти бузувірної.

Нартал. Що мелеш?!

(Теофіл мовчки встає і подається геть, невідомий християнин
іде за ним і щось пошепки йому говорить, але той, махнувши

рукою, виходить за фіртку; невідомий християнин теж виходить за ним).

Круста. Та се ж відомо всім, що тая секта
найгірше в світі марновірство.

Урбан (скочивши на сходи). Брешеш!

Круста. Руфіне, що се значить?

(Руфін від збентеження не знаходить одразу, що сказати, тільки хапається за голову, неначе в приступі наглого болю).

Руфін (хворим голосом). На богів,
прошу вас, друзі, тихше. Я не можу...
Такий страшенний біль...

(На стежці до триклінума з'являється Прісцилла, з нею дівчина-християнка Рената).

Се ти, Прісцилло?

Нарешті! Де той лікар? От ти знову
якусь ворожку привела...

Прісцилла (з жахом). Руфіне!

Руфін. Не говори, я знаю. От і Круста
недарма про жінок так говорив,
коли прийшов, зустрівшись з тобою.

(До Крусти). Тепер я згоджуюсь з тобою, Крусто!

Прісцилла. Тут Круста? (Німіє з дива і з жаху).

Круста. Я, здається, не медуза,
а господиня наче скам'яніла,
угледівши мене.

Прісцилла (намагається отямитись).

Ні, ні, я просто
втомилась... Вибачай... Я не гадала,
що тут гостей застану... (До Руфіна)
Ти не гнівайсь.

Я думаю, що лікар зараз прийде.
А се прийшла зо мною не ворожка,
се дівчина, що в нас нитки фарбує.
Вона просила дати їй роботу.

Руфін. Гаразд, гаразд. Ось тут прийшли майстрі
теж по роботу. Може ти покажеш,
що їм робити. (До плебів). Ви підіть за нею.

Прісцілла. Ходіть, ходіть.

(Швидко подається через триклініум у дім, плебеї і Рената йдуть за нею. У фіртку входить старий дякон з річами, належними до ритуалу, загорненими в платину. Руфін встає назустріч дяконові).

Руфін.

Ось і лікар!

(Переймає його на порозі).

Як я тебе тут виглядаю! Пробі,
скоріше дай пораду. (До гостей). Вибачайте,
що я покину вас самих на хвилю.
Коли дозволить, я вернуся хутко.
Ходім, прошу.

(Бере за руку мовчущого з дива дякона і веде через триклініум у дім).

Круста (розлягається вигідніше на лаві).

Які тепер нахабні
плебеї стали. Розпустилась чернь.
Пора б укоськати. Та що робити,
коли патриції сами призводять
до того. От я знаю сам таких,
що цезаря готові зневажати —
для них він, бач, тиран та узурпатор —
сами ж при тому за гостей приймають
усяких відпущеників, недавніх
рабів, чужинців варварської крові,
усяку темношкуру покруч.

Нартал (з вибухом гніву). **Ти!**

Сам покруч! Римське сміття! Як ти смієш?!

Люцій (тихо до Нартала).

А хто на ближнього «рака» промовить,
тому що буде?

(Нартал сідає мовчки на місце, важко дишучи).

Круста (до Люція). Я того й не знав,
що ти навчився звірів заклинати,
та ще й либонь по-вавилонськи?

Люцій.

Нащо

у вавилонців мав би я учитись

таких звичайностей, що не годиться
не тільки зваду в гостях починати,
але й до сварки допускати інших?
Се й в Римі всяк, хто носить тогу, знає.

Круста (удає, мов зовсім не слухає і не чує Людія, роз-
глядає малюнки по стінах).

Хороші фрески! Гарне малювання!
Мозаїка чудова!.. Адоніс...

(Фортуват і Парвус встають і виходять у садок, щось тур-
ботно шепочучи межи собою).

Бач, як розп'явся на розкішнім лоні
безсмертної Венери! На Амура!
Я б сам готовий мучитись отак,
а надто, щоб воскреснути потому
веселим Діонісом, паном вин,
володарем бенкетів... От не знаю,
чи то і в християн так воскресають.
Якби знаття, що так,— я б сам пішов
до звірів на арену вкупі з ними,
та й заспівав би там...

(Вимахує фіалом у лівій руді і ляскає пальцями правої).
Евое, Бакхе!

(Спинається, дивлячись просто на Нартала).

Чи може там інакше якось треба?

Нартал (люто). Мовчи!

Круста. Образивсь ти за Діоніса?

(Нартал хапає зо стола кухля і заміряється на Крусту. Людій
удержує його за руки, Круста нагинається під стіл).

Людій (до Нартала).

Дай спокій! Схаменися! (Нишком). Вчись терпіти!

Нартал (блідий з-над міру лютої, глухим голосом).

За себе міг стерпіти, а за святош
не можу... (Раптом різким високим голосом).

Гей, пусти, бо серце трісне!

(Силкується вирвати руки).

Диякон (виходить із хатніх дверей).

Що тут за крик? Що сталося?

Круста.

Та бачиш,

осей патрицій без вина сп'янів.

Диякон (підходить до Нарта, нишком).

Ти всіх занапастиш. Ну, будь же тихо!

(Нарта випускає з рук кухля і кидається на лаву, зовсім знесилений погамованим вибухом. Люцій кладе йому руку на чоло і щось шепоче, нахилившись над ним низенько).

Диякон (звертається до інших, головню до Крусти).

Господар просить вибачить йому,
що він не вийде навіть попроситись,
бо я його покласти в ліжку мусів,
а вас прохати мушу розійтись,
бо хворому потрібен спокій.

Круста (підвівся, потім знову сів). Може

я ліг би тут собі тихенько спати?

Бо щось моїм ногам ніяк не йдеться.

Люцій. Ні, се не випадає. Ліпше я

тебе додому проведу помалу.

(Круста неохоче встає, Люцій помагає йому).

Диякон (до Нарта).

Тебе прошу, посидь коло слабого,
поки ми з панею зготуєм купіль.

Круста (спиняється). Я, я посижу.

Диякон (лагідно плескає його по плечі).

Ні, вже ти спочинь

сам краще в ліжку дома. Адже кажеш:
«ногам не йдеться». Де ж тобі глядіти
слабих людей?

Круста. Ну, ну, бувай здоров!

(Виходить з Люцієм.— Ледве зачинилась фіртка за Крустою і Люцієм, з-за куців у садку виходять Фортунат і Парвус, а з ними ще кілька інших, що непомітно для Крусти увіходили в садок і, остережені через двох попередніх, перестоювали в садку).

Фортунат. Ну, слава Богу, позбулися Крусти!

Парвус (понуру). Ще невідомо, що то далі буде.

Фортунат. Що ж може бути? Адже він пішов.

Парвус. Але куди?

Фортунат. Та вже ж додому певне.

Парвус. Се невідомо.

Диякон. Люцій з ним пішов,
то все ж догляне й зради не допустить.

Парвус. Та так то воно так... А я волів би,
щоб і за Люцієм ще хто пішов.

Диякон. Навіщо се?

Парвус. Щось я не маю віри
до тих патрицій високородних,
занадто ввічливих та делікатних
до всяких Круст.

Диякон. А як би-ж ти хотів?

Так, як Нарта із ними зачіпатись
і наражати всіх нас на погибель
вперед іще, ніж ми відбудем збори?

Парвус. Та я не знаю... Тільки ж вислухати,
як той поганин ображає Бога
і перемовчувать — се теж спокуса,
се може до байдужости довести.

Диякон (подумавши).

Се справа трудна... Сам я не здолаю
розважити її. Нехай єпископ
нам роз'яснить на зборах се питання.

Фортунат. Авже ж, найкраще так, нехай єпископ.

Де-хто з новоприбулих.

Так, так, єпископ! Він нам се розважить.

Парвус. Як так, то й так... Я тільки знов скажу,—
мені оті патриції непевні,
не бачу я в них щирости такої,
як у плебеїв. Щось вони мудрують,
філософів спогадують поганських
та всякі панські світові звичаї,
так мов не досить їм письма святого,
слів Господа Христа і заповітів
Отця Небесного — ще їм потрібна
усяка мудрість марна сього світа.

Фортунат. Ну, так вони вже виховані, брате,
привчені змалку.

Парвус. То ж і я кажу!
 А для убогих духом се спокуса,
 що книжники й пани мов верховодять
 в громаді нашій, наче Бог злюбив їх
 по над простолюд.

Диякон. Я гадаю, сину,
 що й сюю справу зважить нам не сила.
 Ти поспитай єпископа на зборі.

Де-хто з присутніх.
 Авже ж! найкраще!

Парвус. Та нехай і так...
 Я власне нагадав вам про обачність...
 Не сам я се подумав, а й старий наш
 подався навіть геть з тії «беседи»,—
 одно, що не хотів блюзнірства слухать,
 а друге, що йому здалось непевним
 поведіння і Люція й Руфіна.

Диякон. Руфіна?

Парвус. Так. Що ж, нігде правди діти,
 воно й мені теж видалось непевним.
 Коли б тут не було якої пастки...
 (Між присутніми трівожне шепотіння).

Диякон. Ти стережись так кидати словами,
 зневір'я і нещирість посівати
 в громаді нашій братній.

Парвус. Чесний батьку,
 громаду нашу я шаную щиро,
 але Руфіна в ній я ще не бачив
 і що він за людина — теж не знаю.
 Я говорив з ним раз, і не здалося
 мені, щоб він був другом християнам.

Диякон. Усі ми здавна знаємо Прісцилу
 і можемо їй вірити на слово.

Парвус. Але ж не жінка хаті голова,
 а чоловік, не їй його судити,
 не їй за його й ручити...

Фортунат. Та цить!
 Руфін іде!

(Розмова і шепотіння обривається. Мертва тиша. З хатніх дверей виходять у триклініум Руфін, Прісцилла, Рената, Нартад, Флегон, Урбан і Аквіла).

Руфін (зіходить з триклінія в садок до тих, що ждали там).
Шановні гості, я прошу до хати.

Парвус (непривітно).
Ми тут не гості, ми прийшли на збори.

Руфін (загідно).
Я знаю. Тож прошу почати збори,
а сам я повартую коло фіртки,
щоб знову хто непроханий не вліз.

Парвус (крізь зуби. Запізно трохи...)

Руфін. Що?

Парвус (не відповідає і звертається до інших).
Так що ж, ходімо?

Диякон. Нам треба ще єпископа пождати.

(Руфін стає коло фіртки і засовує її. Чутно, як хтось хутко стукнув у неї).

Руфін. Хто там?

Голос за фірткою. Господній раб.

(Руфін одчиняє. Увіходить єпископ і з ним кілька християн і християнок).

Диякон. От і єпископ!

Єпископ. Мир, браття, вам.

Громада. І духові твоєму.

Диякон. Благослови нас, отче превелебний.

(Диякон, а за ним усі, крім Руфіна, підходять під благословення до єпископа).

Єпископ (до Прісцилли, показуючи на Руфіна, що стоїть осторонь).
Чим се господар хати?

Прісцилла. Так, мій отче.

Руфін (до єпископа). Я сам і дім мій до твоїх послуг.
(Парвус тим часом щось сказав на вухо дияконові).

Диякон (до єпископа).

Я маю щось довести, володарю,
до твого відома зовсім зокрома.

(Єпископ відходить з дияконом трохи осторонь і, перемовивши нишком кілька слів, знов приступає до гурту).

Єпископ. Ходім до хати і почнімо збори.
(Всі, крім Руфіна, подаються йти, але єпископ рухом спиняє
Прісциллу).

Ти, поки-що, зостанься з чоловіком.
Не надовго, — тебе покличуть згодом.

(Прісцилла, здивована і збентежена, мовчки відходить до Ру-
фіна по-при фіртку).

Єпископ (до Редівівуса і Ренати).
Ви теж не входьте, поки вас покличуть.
(До диякона стиха).

Се молодим не випадає слухать.

(Єпископ і громада увиходять у триклініум, диякон замикає
двері від саду. Руфін і Прісцилла застаються біля фіртки, а
молода пара прокожується по саду, тихо розмовляючи).

Руфін. Коли-б ти знала, як мене трівожить
се несподіване втручання Крусти!

Прісцилла. Коли ти так боїшся, то скажи,
ми зараз підемо з твоєї хати
десь інде, може хто притулок дасть.

Руфін. А я куди піду?

Прісцилла. Самому буде
і тут безпечно.

Руфін. Як же ти гадаєш,
за кого я боюся?

Прісцилла (стискає руку). Вибачай!
Я справді щось не доладу сказала.

Руфін. Які то причадали ніс отой,
що по тобі прийшов?

Прісцилла. Він наш диякон,
і ніс потрібні при відправі речі:
платину, чашу й інше.

Руфін. Нащо ж то?
Яка ж то має бути в вас одправа?

Прісцилла. Сього тобі сказати я не смію.

Руфін (вражений). Невже ти не впевняєшся на мене?

Прісцилла. Сього не вільно знати й неофітам,
поки вони не введені у хрест,
се Божа таїна, свята встановна.

Одно сказати можу: в тім нічого злочинного немає, ні гидкого, і вірити мені прошу. Ти віриш?

Руфін (просто і щиро).

Тобі я завжди вірю без вагання.

Але скажи, коли сказати можна,—

зібрались ви не тільки для відправи?

Прісцилла. Ні, єсть і другі справи. В нас тепера

велика чвара церкву роздирає,

змагання йде, коли справляти паску,

чи в той час, як кодеї, чи не в той.

Руфін. Чи се ж так важно, що для того варто на небезпеку наражатись?

Прісцилла.

Важно.

Се може церкву розколоть надвоє.

Руфін. Ви не могли пождати?

Прісцилла.

Не могли,

бо паска незабаром, треба зважить.

(Руфін мовчки здвигає плечима).

Ще й інша справа є нам до обради:

чи дозволять жінкам пророкувати?

Руфін. Хіба сей дар від дозволу залежить?

Прісцилла. Не всякий може ним послугуватись,

хоча б і мав його, коля від того

для церкви може вийти шкода. Тим то

і ми, жінки, повинні бути на зборах,

бо нас обходить сеє близько.

Руфін.

Дивно,

невже й ся справа теж така нагальна?

Прісцилла. В єретиків жіноцтво пророкує

і шириться та єресь, мов зараза,

вона страшна для церкви, мов чума,

і зволікати ніколи з рятунком.

Руфін. Ти щиро се говориш?

Прісцилла.

Так, Руфіне,—

для мене церква дорога, як мати,

як рідна мати; все, що їй на шкоду,

болить мене і мучить, і турбує.

На ліки їй віддати я готова

і кров свою й життя.

Диякон (вихиляється з дверей).

До збору, сестро!

(Прісцилла йде в триклініум. Стук у фіртку).

Руфін. Хто там?

Голос Люцієвий. Кней Люцій.

Руфін (одчиняє йому).

Відпровадив Крусту?

Прісцилла (з порога триклініума).

Ренато! Редівівусе! До гурту!

(Рената і Редівівус входять у триклініум).

Люцій. Так, відпровадив. Посеред дороги
він мало-мало не звернув на бенкет
знов до Летидія, та я завів
його до хати і поклав на ліжко
та ще й приспав, як мати немовлятко.
Я сподіваюся, що Круста завтра
забуде все, що п'яним чув і бачив,
бо він напився, наче винний міх.
Я мав з ним клопіт! Та зате вже певен,
що з ним заснула наша небезпека.

Руфін. Коли б вона проспала хоч до завтра!..
Не в пору був сей гість... мені здається,
що не мине добром гостина тая...

Люцій. Як ти так думаєш, то може краще
ти попроси громаду розійтися?

Руфін. Тепер се річ громадська, не моя.
Я все їм розказав, що знав, про Крусту,
була нарада при мені й без мене,—
коли вони тепера зостаються,
то, значить, зважили, що їм безпечно.
Не можу я їм показати порога,
коли їх сам до себе в хату кликав.

Люцій. Як сталося, що ти нас запросив?
Ти може став сьогодні неофітом?

Руфін. Сьогодні, вчора й зроду я той самий:
я римський громадянин, більш ніхто.

Люцій. Чого ж у тебе християнські збори?

Руфін. Дозволь промовчати на се питання,
і вір, що я, як римський громадянин,
супроти всіх повожуся по правді
і з ворогами звик боротись чесно.

Люцій. Як маю розуміти сі слова
про ворогів?

Руфін. Ти гість мені сьогодні —
образити тебе я не хотів би.

Люцій. Я — твій товариш, друг з дитячих літ,
і певен, що Руфін супроти Кнея
не може мати ворожнечі, — значить,
те, що сказав ти, більше або менше
від того, що образою звуть люди.

Руфін. Ти все такий розсудливий і добрий,
яким ти змалку був, яких не звик я
між християнами стрічати.

Люцій. Дивно!
ти розуму й лагідности не бачив
у християн?

Руфін. Сього я не кажу.
В них розум є, але якийсь непевний,
немов багаття з дерева сирого,
що більше з нього киптяви, ніж світла;
тепла теж мало. Справді, християни
лагідні по-над людську міру й звичай,
а добрости в них щирої немає,
вони не людяні, вони нічого
дарма не роблять — все за надгороду
та ще й не за малу, за вічне щастя
на небесах! На меншу не пристали б.
Нікого їм не жаль, тортури вічні
готові обіцяти з легким серцем
всім «грішникам».

Люцій. Але зате в нас Бог
найвищий судія. Хіба ж не краще,
якби тирани наші віддавали
всі присуди свої на розсуд божий

і «грішникам» не завдавали муки,
в надії на геснну вічну?

Руфін.

Може.

Люцій. Так само й з розумом. Хай наш огонь
від дерева сирого, але згодься,
що ми й сире примушем горіти,
а твій огонь саме сухе, добірне
спроможен запалити, сирина-ж
гниє тим часом без ужитку, марне.

Руфін. Чи філософський розум не пройняв-би
ту сирина?

Люцій (заперечує, хитаючи головою).

Така природа людська,
що досконале може в ній прийматись
помалу і в тісному крузі тільки.
Якби римляни всі були подібні
натурою до тебе, я сказав би,
що Рим зробивсь Новим Єрусалимом
без чуда Божого. Але я знаю,
що мало є римлян таких, як ти,
і вірю, що потрібне чудо Боже,
щоб Рим відбудувати.

Руфін.

Що тобі

тепер до Риму? Ти вже християнин,
«Єрусалим» тепер твоя столиця!
Республіка вже не лежить на серці,
монархію Христову ти будуєш.

Люцій. Тобі ввижається там розбрат, де є згода.

Я всесвітнянин римський і бажав би
побачить Рим столицею всесвіта
і щоб зруйнований Єрусалим
в Італії мов фенікс віродився
і крила розпростер на римські гори.
Коли в нас буде цар один на небі,
то на землі вже місця не достане
тиранам-цезарям, і церква наша
республіку міцну заложить в Римі.

Руфін. То вже не буде Рим, бо ваша церква

не дбає про закон, про славу Рима,
вона перейняла юдейський звичай
і віру, і закон.

Люцій. Не так, Руфіне,
юдеї відреклись Мессії свого
і він всесвітнім Богом став. Так води,
з рік невеличких викинуті в море,
світ обтікають вкупі з океаном,
братаючись із водами всіх сторін.
Тут п'яний Круста розумом простацьким
і грубими словами те завважив,
чого мудріші люди ще не знають,
та з п'яних уст пророчий дух озвався:
Христос погодиться і з Діонісом,
бо слово вже з ідеєю з'єдналось.
В Христі воскресне Діоніс удруге!

Руфін (смутно). Ні, вір мені, боги не воскресають.
Міг Діоніс воскреснуть з Адоніса,
бо Адоніс був смертний. Що героя
за бога вславлено, се річ звичайна.
З рук смерти люди дістають безсмертя.
Не так боги. Бог мусить жити невпинно,
так як живе Платонова ідея,
бо як умре, то вже не воскресає.
Коли ваш бог живий, а наші вмерли,
то згода меж ними запанує
хіба тоді, коли вже й ваш умре.

Люцій. Наш Бог не може вмерти!

Руфін. Час покаже...

Та поки-що, не ви, а ми в жалобі...

(Показує на яму від статуї).

Тут статуя стояла Діоніса,
тепер тут яма — не спіткнись на неї
як-небудь в темряві — сю порожнечу
що виконати може?..

Люцій. Я пораджу:
в ті ями, що від статуї полишилися,

ти дерева хороші посади
і зараз твій садок повеселіє.
Бо там, де мертві постаті стояли
богів умерлих, — зацвіте весна
живою, плідною красою.

(Вони який час мовчки поважають по стежках).

Руфін. Друзе,
ти в мене заронив зерно надії...
Коли б ти знав, як я часами прагну
повірити, ну, хоч отак, як ти,
в те християнство! Бачу я, та віра
у тебе «з зерням соли», як то кажуть,
вона холодна...

Люцій. Ні! ти помиливсь!
Хіба холодне те ждання пекуче,
що живить нас і мучить край постелі
слабого батька? Не ладні ж хіба ми
тому і руки й ноги цілувати,
хто верне хворому здоров'я й силу?
Чи ж ми не віддамо і срібло й золото
за ліки, хоч вони гіркі й несмачні?
Чи ж ми сами не помагаєм ревне
слабого й одурити, у потребі,
щоб тільки він зажив спасених ліків?
Хоч у душі зринає часом сумнів
про лікаря і про корисність ліків,
але як ми не знаєм більше ради,
то ми той сумнів глушимо і пильно
ховаємо від хворого. Де ж холод,
коли душа горить від сподівання?

Руфін. Не знаю... Все ж непевні ті «ліки»
і небезпечні...

Люцій. Бо така ж і слабість!
А ти хіба які певніші знаєш?

Руфін. Я думав, що не знаю, і даремне
прогаяв стільки дорогого часу,
бо думав, що я сам на цілий Рим
і що мені товаришів немає

для замислів моїх. Але тепер
мені щось блиснуло... От ти, такий
одважний, мудрий, благородний... інші
у вашому гурті теж мають силу
терпіти все, іти на смерть за те,
що їм здається правдою. Я бачу,
що в Римі люди є ще й героїчні,
так нащо ж те геройство марне йде!

Уділено вам силу Геркулеса
для подвигів — то знищили б ви гідру
преторіянську, вигнали б Хімеру
в одежі цезарській геть з Капітоля,
стовпи закона міцно встановили б.
Утишились би й черні нуртування,
і варварів подужать ми здолали б,
запанував би римський мир усюди.

Люди й. Хто може чернь утишити, крім Бога?

Хто цезарську сваволю подолає,
пиху преторіянську погамує,
як не Христос? Хто римський мир запевнить
по цілім світі, як не добра вість
про згоду і братерство межи людьми
і про найвищу правду в царстві Божім?
Заздалегідь я знаю, що ти скажеш:
традиції, законність, римські цноти.
Ох, друже, та хіба ж ти сам не бачиш,
що з того всього полишились ями,
а постатів давно нема. Попробуй
укуші з нами садівничим бути!
Коли закон умер, нехай зростає
хоч те бажання вічної заплати
та божий страх, аби вони спинили
злочини й зло. Традиції замінить
нова легенда, ще не збайдужіла,
не спрофанована. А римські цноти
нехай відродяться у християнських —
вони доволі схожі між собою.

З тим ми діждемось другого прищестя

Христа і слави римської. Руфіне!
одважся і ходім садок садити!
Як хочеш, я введу тебе в громаду.
Ходім! (Подається до триклінія).

Руфін (нерішуче). А хто ж тут буде одчиняти?
Хто буде вартувати вас?

(Одчиняються двері і смуга світла падає на Руфіна і Людія.
Виходить з триклінія Прісцилла, стига підходить, пильно
придивляючись до обох).

Прісцилла. Руфіне!

Руфін. А що?

Прісцилла. Скажи, де б нам узяти глини,
або якої фарби, тільки швидче.
Нам не вигідно кликати рабів.

Руфін. Навіщо се?

Прісцилла. Та... бачиш... там єпископ
та й вся громада зважили, що слід би
замазати той міт про Адоніса...

Людія (мимоволі).

Оті коштовні фрески? Ту предивну
мозаїку?

Руфін. Прісцилло, чи ж не досить,
що я всі статуї повіддавав?

Прісцилла. Тепер не я рішаю. Ціла церква
уражена пашикуванням Крусти
і прикро їй дивитися на те,
що спокушає до думок блюзнірських.
Єпископ не почне для нас одправи,
поки ми не забілим тії стіни.
Він наказав мені...

Руфін (гордо і гнівно). Хто тут господар —
я чи єпископ? Я його не кликав
наказувать мені й моїй дружині,
як маємо держати стіни в хаті,
у нашій власній хаті!

Прісцилла. Я сама
тебе прошу, щоб ти мені дозволив
малюнки знищити.

Руфін. Сама?.. Прісцілло,
«де я господар, там ти господиня»,
так говорив я, шлюб з тобою бравши,
і не ламав ніколи сього слова,
не ламлю і тепер. (З великим боєм).

Іди, руйнуй,
що хочеш і як хочеш. Та не змушуй
мене до того докладати рук —
се по-над силу, я того не можу...

Диякон (трохи відхилнвши двері).

Прісцілло, ми знайшли коновку фарби
і вже брати замазують.

Прісцілла (слабо). Гаразд...

(Стоїть на сходах, не зважаючись ані вернутись, ані йти до
Руфіна. Сильний стук у фіртку).

Руфін. Хто там?

Голос. Раби господні!

(Руфін одчиняє фіртку, в неї впадає центуріон з воляками-
вігілами, що зараз займають вхід, всі стежки і сходи до
триклінія).

Руфін. Що се значить?!

Центуріон. Я посланий, щоб виконать закон.

(З триклінія вибігає диякон і скільки християн).

Диякон. Сторожа в перистилі! Зрада, зрада!
ховайтесь, рятуйтеся, хто може!

(Завважає центуріона з вігілами і мовчки застигає на місці).

Нарта (вибігає). Де зброя? Гей, Руфіне! боронімося!

Руфін. Я зброї не здійму на слуг закона.

(Його в'яжуть, він не борониться).

Прісцілла (кидається до Руфіна).

Мене в'яжить! Мій чоловік невинен.

(По знаку центуріона вігили в'яжуть її вкупі з Руфіном).

Центуріон. Хто винен, хто невинен, суд рішить.

(Єпископ повагом виходить і стає на порозі).

Нарта (виривається і бореться з вігілами).

Не смієте в'язати! Я не злодій!

Єпископ. Нам сказано: не супротився злему.

(Нартаг кидає боротьбу і дає себе зв'язати. Єпископ зіходить униз і сам дає собі зв'язати руки. Вся громада чинить те саме за його прикладом).

ОСОБИ Ш-ЬОЇ ДІЇ.

Руфія.

Присцілла.

Аедій Панса.

Люцій.

Нартал.

Парвус.

Єпископ.

Днякон.

Теофіл.

Редівівус.

Рената.

Аквіла.

Флегон.

Урбан.

Фортунат.

Нофретіс — рабиня Присціллина.

Ключар темничний.

Сторожа при темниці. Християни і християнки, що були
забрані в Руфіновому домі.

ДІЯ ІІІ.

Темниця, чимала, тільки дуже низька, з малими, ширшими, як довгими віконцями під самою стелею. Світло падає скупо і тільки привычне око може розглядіти добре людей, що сидять та лежать долі, або снуються з кутка в кутку, однамітним кроком, брязкаючи кайданами. Серед в'язнів є Теофіл, Парвус, Фортунат, Єпископ, Диякон, Редівінус, Рената і всі, що були на зборах у Руфіна. Нарта прикований до стовпа посеред темниці на короткім ланцюгу, кайдани дуже гальмують всі його рухи, але він дуже неспокійно поводитьсь і скільки може ворушиться.

Диякон. Щось довго не приводять їх назад.

Фортунат. Либонь їх знову на тортури взято.

Люцій. І нащо се? Адже Руфін сказав
все так по правді, як повинен суддя
казати чесний римський громадянин.

Парвус (крізь зуби). І навіть більше того...

Люцій. Що ти кажеш?

Що значать ці слова?

Парвус (понура). Я так, нічого...

Одно мене дивує, що Руфін,
той «справедливий римський громадянин»,
не ознаймив так просто, як усі ми:
«я християнин», а крутив, крутив
сюди й туди, і сяк і так...

Люцій. Неправда!

Ні як він не крутив, сказав одразу:
«Я добре знав, які-то й нащо збори,
і самохіть, не змушений ніким,
їх запросив до себе в хату». От що
префектові сказав він, я те чув
і все затямив що до слова.

Парвус.

Добре,

хто має добру пам'ять! А скажи лиш,
коли ти так усе запам'ятав,—
що він сказав, коли суддя спитався,
чи признається він до християнства?

Люцій. Що ж! він сказав: «судить мене за вчинки».

Парвус. Хіба се просто й щиро? А згадай же,

що він сказав на запит, чом у нього
не слідно культа цезаря в господі:
«Сим нехтують не тільки християни!»
сказав Руфін, прегордо усміхнувшись,
і більш нічого не сготів казати.

Ні, правда, ще сказав, і се найгірше,
коли його про заміри спитали,
які він мав, нас кликавши до себе, —
він відповів: «що заміряв, те сповнив».

Люцій. Нічого тут лихого я не бачу.

Парвус (вибухнув гнівом).

Авже ж! Бо ти в компанії з ним був,
ті «заміри» сповняючи!

Люцій (не розуміючи). Що значить...
(Раптом догадуючись).

Ти, слухай, договорюй все до краю,
коли почав, або не починай,
ато сичиш, мов гадина підступна.

Парвус (до громади).

Се так патрицій-християнин каже.
Лагідний, добрий, ввічливий.

Люцій (трохи засоромлений). Ні, справді,
коли в чім винуватиш, то кажи
виразно й просто, як годиться браттям.
Адже ми вкупі носимо кайдани,
однакова всіх нас чекає доля...

Парвус. Ну, се ще невідомо, хто як довго
носитиме кайдани та й яка
кого спіткає доля...

Люцій. Нам відомо,
що ми засуджені на смерть.

Парвус. Тоді вже,
як вирок збудеться, відомо буде,
хто справді з нас засуджений, хто ж тільки
про людське око. Зроду не повірю,
щоб той, хто воляків на нас привів,
міг бути справді скараний на горло.
Хіба-що судді зрадою заплатять
тому, хто зрадив нас.

Фортунат. Нас Круста зрадив,
се ж річ відома нам усім, — навіщо
заводити розмови небратерські?

Парвус. Та Круста Крустою, а де-ж був Люцій,
поки центуріон прийшов по нас?

Люцій. Приславши Крусту, я назад вернувся
і ми з Руфіном розмовляли.

Парвус. Дивно!
Патриції, замість іти на збори,
ведуть якісь балачки по кутках!
Однак ти на суді щось перемовчав,
про що була розмова межи вами.

Люцій. Я не хотів пошкодити Руфіну,
бо кожен сам про себе хай свідкує;
я навертав його на нашу віру
і мав от-от в громаду нашу ввести...

Парвус (іронічно). І що ж? Центуріон вам перебив?

Люцій (не зовсім певним голосом).

Я думаю, що так.

Парвус. Все можна думать.

Люцій (знов подразнений). А ти що думаєш?

Парвус. Мої думки
хай краще будуть при мені.

Люцій (до громади). Вас, браття,
я кличу в судді межи ним і мною.

Фортунат (миролюбно).
Та нащо ж ті суди? «Ви не судіте,
щоб вас не суджено», сказав Господь
і сам він тільки спогадав про зраду
Іудину, та не судив Іуди

і не вказав апостолам його,
щоб не судили й ті.

Люцій (тремтячим голосом). Ти, Форгунате,
я знаю, простий духом і не тямш,
яка отрута в сих твоїх словах...

Нартал (раптом озивається хриплим голосом).
Та що там, «простий духом»? Доки будеш
ти, Люцію, тут панькатися з ними
та короводитись? Якби я був
на твоєму місці, якби мав я руки
хоч у кайданах, тільки не прип'яті
так до стіни, я б їм давно, сим «браттям»,
своє братерство показав, щоб знали,
як жалити спроквола та сичати!
Кубло гадюче! перед ворогами
під ноги стеляться, мов поздижали,
а перед братом сторчка стають
і раді закусати! Скорпіони!

Єпископ (підходить повагом з дальшого кутка до Нартала).
Смирись, мій сину...

Нартал (гостро). Я тобі не син.
Знайшовся батько!

Єпископ (з жахом до громади).

Що вступило в нього?

Нартал. Що? Жовч! Бо ви їй не давали волі
помалу вишуміти, от вона
тепер мене готова задушити,
хіба-що виплюну тобі в лице!

(Плює на єпископа, той сахається, громада з грізним брязко-
том кайданів кидається до Нартала).

Єпископ (хутко отямившись після образи).

Не зачіпайте! Я стерпів образу
і ви стерпіть за мене, я благаю.

Одна вівця паршива хай не губить
заразою отари усієї.

(Нартал, дико проникливо крикнувши, затіпався мов у корчах).

Темничий вартовий (впадає до темниці з ремі-
ною трійчаткою).

Що тут у вас? (До Нарталя).

Се знов осей скажений?

Ти будеш тихо? Проклята почваро!

(Потягає його кілька разів тройчаткою, той хрипить, заціпивши зуби, вартовий виходить знов за двері, кілька раз оглянувшись і загрозивши на ході тройчаткою. Який час у темниці панує важка тиша).

Люцій (підходить до Нарталя, що якось весь опустився, немов умерлий на хресті).

Здається, він зомлів. Хто має воду?

Рената (подає воду в глиняному кухлику і допомагає Люцієві очутити Нарталя).

Вже дивиться. Либонь йому вже легше...

(Відходить знов на-бік до свого нареченого Редівуса).

Люцій (тихо до Нарталя. Вся дальша розмова ведеться в-півголоса, ледве коли чути її иншим).

Мій дорогий, коли б ти знав, як тяжко мені, що ти за мене постраждав.

Але ж даремне ти так стурбувався, бо я зовсім уже не так журюся тим, що про мене Парвус той говорить, я вірю, що як не тепер, то згодом, а правда виявиться всім їм навіч.

І я прошу тебе, на ймення дружби, на ймення тої влади, що колись я мав над твоєю щирою душею...

Нартал (тихо, але терпко).

Не говори до мене і не згадуй про тую владу. Я ж і сам те знаю, що був твоїм рабом, що ти, патрицій, римлянин і багач, купив мене, убогого та дикого номада, і з тілом і з душею.

Люцій. Любий хлопче, я ж викупив тебе, а не купив!
Ти був моїм рабом хіба хвилину і то формально.

Нартал. Завжди був рабом!

Римляни ж не дають ніколи, зроду,
своїм рабам визволу. Ти купив
мене з душею. Поки був у пана,
я знав, що слід римлян всіх ненавидіть,
а тут я мусів полюбити тебе.

Люцій (з лагідним усміхом в голосі).

Хіба ж се зле?

Нартал (крутить головою, при чому кайдани стиха бряжчать).

О, зле, се дуже зле!

Се що-найгірше!.. Я колись був дикий
і щирий і палкий, як звір в пустині.
Попавшись в клітку, гриз і сіпав ґрати,
як лев, як барс, і рвався у пустиню,
або на ворога, на свого пана,
і певне б вирвався, або сконав,
якби не ти.

Люцій. Тебе я не неволив,
ти міг іти додому, якби хотів.

Нартал. Якби хотіти міг? Але ж, кажу я,
тим і панує хитрий Рим над нами,
що він нам одбирає змогу хтіти.
Римлянин всяк загине сам скоріше,
ніж варвару дасть волю, — так і ти!
Ти став мені показувати зараз,
не через ґрати, а на вільній волі,
красу Італії, багатство Рима, —
у мене дух зайнявся! І забув я
пустиню рідну й батьківський намет
для нечести блискучої. А потім
ти показав мені ще інші скарби, —
світ філософії, науки, хисту, —
і я, нещасний варвар, думав щиро,
що я римлянином навіки став,
що й Рим прийняв мене за свого сина...
Я помилився, хутко показали
мені сю помилку твої країни,
патриції та запанілі хами, —
що-дня вони презирством викликали

зо дна душі моєї знову звіря
і знову я ставав номадом диким,
душею повертаючись додому.
Але ти знов на мене сплів сільце:
ти навернув мене у християнство.
Тоді-то й почалася повна влада,
безмежне панування надо мною.
Ох, як же тяжко я тоді страждав!
Не знав ти, як було ридав я гірко
по плечах, як оплакував неволю.
І жалував про ту залізну клітку,
де я був тілом раб, душею вільний.
Та воріття мені вже не було.
Краси Італії, багатства Рима
і скарбів розуму не досить стало
для відпущеника, що ти розпестив.
Зопсована душа запрагла неба,
розкоші вічної, надземних скарбів,
і я за них продав і честь, і гордість.

Люді й. Але здобув любов і спокій духа.
Нарта л. Неправда! Сам ти знаєш, що неправда.

Я не навчився ворогів любити,
я сам себе дурив, що їх люблю,
щоб хоч обманом запобігти неба.
Але ж обманом неба не здобути,
і я зламав себе зовсім даремне,
я на безслав'ї гину — ні за віщо!
прикутий, мов собака, до стовпа, —
от надгорода за життя собаче!
Я не любив нікого, окрім тебе,
тебе ж любив, як пес той свого пана,
бо я не знав, що ти найгірший ворог,
а то б ненавидів тебе й тоді
так, як тепер. Але ж я тільки тут,
на довгому темничному дозвіллі,
збагнув усю глибину моєї ганьби
і твій злочин.

Люді й (з глибоким спочуттям, щиро). Моя дитино бідна!

(Нартал проривається коротким риданням, але зараз гамує його в собі силоміць).

Нартал. Мовчи! Мовчи! Ти знов мене оплутать, піймати в пастку хочеш? Знаю я тепер всі підступи лукаві римські. Я зрозумів тепер, що вас призводить, вас, вояків жорстоких, переймати релігію любови та покори, — ви сковуєте тим ще незакутих, без війська хочете весь світ зажерти, всіх варварів в кормигу запрягти, всі Картагени зруйнують без зброї. Хіба-ж неправда? (Людій мовчить).

Га, мовчиш, мовчиш?

Ага, я наступив тобі на горло?

Людій. Ні, ні, пожди! Яка ж кормига буде? Нехай над вами Рим і запанує, але ж не зброєю, любов'ю тільки.

Нартал. Хотів-би ти, щоб Картаген тепера над Римом панував, хоч би й любов'ю?

(Людій мовчить).

Тепер мене нічим ти не одуриш, нічим не зв'яжеш дикої душі! Ох, якби тільки сих кайданів збутись, помстився б я на Римові!

Людій. Нещасний!
що б ти зробив?

Нартал (раптом вигукнув на всю темницю).
Пожар пустив-би в Римі!

(В громаді чуто крик жаху).

І римський попіл вітром би розвіяв,
і сіль посіяв-би на пожарині,
щоб і трава не виросла!

Де-хто з християн. О, Боже!

Що тільки сей безумний варвар каже?

Фортунат. Коли б там ще дозорці не почули...

Людій (уже трохи суворим голосом).

Ти плещеш неподібно. Се неправда.

Ти-б не одваживсь на таке ніколи.

Нарта л. Я б не одваживсь?

(Раптом замовк, потім глухо застогнав).

Адже правда! правда!

згноїв мою одвагу Рим!

(Бурно ридає з лютости і з жалю. Людій стоїть коло нього мовчки, опутивши руки, далі, відхнувши, відходить).

Нарта л. (заводить так, що нагадує орієнтальний надгробний спів-плач). Ой горе, горе! Батьківські намети! нащо я зрадив вас? О, ясна зброя, чом я тебе на ворога не зняв?

Флегон (з марновірним жахом).

Хто меч підійме, від меча загине.

Нарта л. (з раптовим поривом, немов з радістю).

Боги мої! Яка почесна смерть!

Чом я про се давно не догадався?

(Сміється спазматично, потім уриває).

Ех! є про що журитись? От візьмуть нас і варварів, і римлян, чорних, білих, гарненько всіх засмолять і запалять, мов скіпочки. І будем ми світити в садах у цезаря (знов зо сміхом), мов світло правди!

Єпископ. Безумний мовив мудро ненароком:

ми будемо світити світлом правди.

Се пам'ятаймо і радіймо серцем,
що Бог сподобив нас такого щастя.

Співаймо алілуя!

Диякон, а за ним хор християн.

Алілуя!

Осанна в вишніх! Слава в вишніх Богу!..

(Шалений сміх Нарта ла покривається голосним екстатичним співом християн. Одчиняються двері і сторожа вводить скованого Руфіна, в самій туніці, без тоги, він блідий, змучений, ледве переступає ногами, слідом за ним вносять Прісцилу з слабкими ознаками притомности).

Начальник сторожі (до в'язнів).

Гей ви! Чого се так розвеселились?
Доволі галасу!
(Спів утихає. Нартал тільки не втих. До сторожі).

Сього замкніте
у карцер на ніч.
(Показує на Прісциллу).

Тут її кладіть.

Вона напевне вмире цієї ночі.

(Показує місце в ніші, де її кладуть Прісциллу на соломі,
Руфін сідає коло неї долі, прихилившись до стіни.— До Руфіна).

А ти надумайся, натисни пам'ять,
а то як візьмем завтра на тортури,
то вже не випустим живим. Добраніч!

(Виходить з сторожею і з Нарталом).

Люцій (надходить до ніші. Пошепки до Руфіна).

Вас мучили? (По тілу Прісцилли пробігає тремтіння).

Руфін (махає на нього рукою). Не згадуй... не питай...
не озивайсь, нехай вона спочине.

Люцій (ще тихше). А ти?

Руфін. Я так... я буду коло неї...
лиши нас... (Люцій відходить на-бік).

Люцій (до Парвуса, що стоїть при стіні супротивній
ніші, поруч з презбітером Теофілом).

Що, твоє сумніння чисте?

Парвус. Чому ж би ні?

Люцій (показує на нішу, де лежить Прісцилла, а коло неї
сидить Руфін). Ти бачиш тих обох?

Парвус. Так що ж? Хіба то я завдав їм муку?

Люцій. А що ти говорив тут, пригадай?

Парвус. Що говорив, те й знов сказати готовий.

Люцій. Ти знаєш, за що мучили Руфіна?

Парвус. Обох їх мучили, щоб допитатись,
хто був той другий, що покинув збори
укупі з Теофілом.

Люцій. Ну, і що-ж?

Ти чув, що говорив отут начальник?

Парвус. Прісцилла вже-ж не скаже, хоч і знає!

Люцій. Але й Руфін...

Парвус (перебиває). Не знає, то й не каже,
 а якби знав, то певне б не мовчав.

Люцій (ледве-ледве панує над собою).
 Ти доведеш мене до божевілля,
 чи до гріха!

Теофіл (озивається повагом). Ти, Люцію, даремне
 сам знов розпочинаєш ту розмову,
 що раз уже до ніччя довела.
 Встрівати в неї не хотів я досі,
 бо каменя на ближнього свого
 я кидать не люблю, хоч і за діло.
 Я думав, хай тобі вже краще Парвус
 «Хомою неймовірним» видається,
 ніж в другові пізнати Юду маєш.

Люцій (спалахнувши). Іду?.. Теофіле, ти подякуй
 своїй сивизні, що стерпів я сеє.

Теофіл. Сивизна ж та мені не дозволяє
 словами розкидати необачно,
 я тільки те кажу, чого я певен.
 Чи знав Руфін товариша мого,
 того не відаю й казати не буду,
 але що він сказав про мене Крусті,
 що я вернувся з Галлії, те чув я
 на власні вуха.

Люцій (здивований докраю і збентежений).
 Ні, ти помилився,
 тобі причулося.

Теофіл. Скажи-ж ти сам,
 від кого Круста міг про те дізнатись,
 що «давній друг Руфінового батька
 вернувся з Галлії»? По сих ознаках
 знайшли мене й забрали. А раби
 Руфінового дому вже докраю
 мене вклепали.

Люцій. Їх же кликав Круста!

Теофіл. Раз і Руфін покликав.

Люцій. Теофіле!

Руфін тебе не знав, я запевняю,

він батька втратив ще малим хлоп'ятком
і друзів батькових з очей втерив.
Про те, що ти вигнанцем був і де,
ніяк не міг він знати.

Парвус. А Прісцілла
чи не могла йому сказати?

Теофіл. Нічого
додати чи відняти більш не можу.
Що знав, те я сказав.

(Відходить до другої стіни).

Парвус (єхидно до Люція). А ти що скажеш?

Люцій (не вважає на нього, в задумі).

Ні, ні... се щось не так... не може бути...

(Підходить до ніші).

Прости, Руфіне, маю щось питати.

Руфін. Не можна потім?

Люцій. Ні, нагальна справа.

Руфін (з великим зусиллям встає. Люцій йому помагає,
вони відходять трохи далі від ніші, туди, де стоїть
Теофіл; Руфін прихилиється до стіни. Парвус, побачивши
те, надходить ближче до їх).

Ну, що там?

Люцій (поспішно, без наміслу).

Ти казав про Теофіла

що-небудь Крусті?

Руфін (пригадує). Теофіл? Се хто?

Люцій (показує). Осей старий.

Руфін. А, сей... Стривай, згадаю.

Як се було? Щось Круста здивувався,
що гість мене не знає, тут я мусів
щось вигадати раптом...

(Спинається, тре собі чоло).

Люцій. Ну і що ж?

Руфін. Здається, я сказав, що він друг батьків
і довго в Римі не бував... здається,
сказав, що він з Германії приїхав.

Люцій. Не з Галлії?

Руфін. Чи з Галлії... тепера
 вже не згадаю, що я плів тоді,
 бо я й тоді не дуже теє тямив.
 Та нащо се тобі?

Люцій. Так, треба знати.
 (До Теофіла). От бачиш, се випадок нещасливий,—
 він мовив навмання, не знав, що вигад
 зійдеться з правдою. Бач, як се просто!

Руфін. З якою правдою? Який випадок?

Теофіл. Випадок той, що по твоїх словах
 мене у Римі викрито.

Руфін (мов ужалений). Що кажеш?!

Теофіл. Те, що було.

Руфін. А чом же на суді
 мене про те нічого не питали?

Теофіл. Бо як мене взяли, то я признався,
 хто я і звідки — що ж було зрікатись?

Парвус (надійшов тим часом до їх).
 Та шпигів добровільних не питають
 прилюдно судді.

Руфін. Шпигів добровільних?!
 Ти...

Люцій (бере його під руку). Дай, я проведу тебе назад.
 Прісцилла там сама.

Руфін. Ні, я не можу
 сього так залишити.

Люцій. Та нема що
 про се балакати, се ж ясна річ:
 випадок нещасливий. Теофіле,
 адже й тобі се ясно?

Теофіл. Що я чув,
 те я сказав, нічого більш не знаю.
 Хай Бог твоє сумління судить.
 (Відходить у глибину темниці).

Руфін (услід Теофілові). Слухай!
 Я Римом присягаю...
 (Теофіл не вертається і не озивається).

Парвус. Не приймаєм
такої присяги. Лиш Бог єдиний,
якби посвідчив, був би свідком певним.
Диякон (надійшов на останні слова).
Не спокушайте Бога й не кляніться
нічим. Так-так, ні-ні,— без жадних присяг.
Парвус. Поганам я на слово не повірю
ніколи в світі, присяги ж поганські
для мене марні.

Диякон. Брат наш не поганин.
(До Руфіна).

Ти ж християнин?

Руфін (холодно і вже спокійно).

Се не йде до речі.

Парвус. Отак він завжди! Люцій говорив,
що вже Руфін до віри нахилився,
чому ж тепер не може він признатись
до віри просто? Саме був би час!

Люцій. От власне, що тепер не час. Образа
була-б для Бога, якби хто признався
до нього для хвилиної користи.
Я розумію, чом Руфін воліє
для сього вибрати хвилину іншу
в слушніший час. Я-ж, давній християнин,
тобі за нього ручу.

Парвус. Певна річ!
Ви однієї спілки! Християнин
в тобі перед патрицією сховався.

Люцій. О, Боже, дай терпливість! Чоловіче,
подумай же: яка б йому вигода
була в тому, щоб Теофіла зрадить?

Парвус (затято). Така-ж самісінька була й тобі,
як ти тоді центуріона кликав
на нашу згубу! Ви обоє вкупі
там накладали!

Руфін (спокійно). Іншої подяки
од вас не сподівався я ніколи.

Люцій. Сим не жартуй, ми мусим оправдатись.

Руфін. Я не оправдуюсь проти безглуздя.
Щоб ти, патрицій, як він каже, друг мій,
центуріона вів до мене в хату —
се щось таке безглузде, що не варте
відповіді поважної.

Парвус. Ну, добре,
а нащо ти скликав у себе збори,
не будши християнином? Невже-ж пак,
щоб догодити жінці? Не чував я
щось про такі подружні подарунки!
Чому ж ти вже для більшої догоди
не вступиш до громади?
(Руфін мовчки відходить і сідає коло Прісцилли).

Прісцилла (слабким голосом). Ви про що там
змагалися?

Руфін. Та так, пуста розмова,
ти не турбуйся...

Прісцилла. Голос твій тремтить.

Руфін. Я змучений.

Прісцилла. Се правда. Ляж, єдиний,
все ж буде легше.
(Парвус, а за ним Люцій підходять до Прісцилли).

Парвус. Вибачай, Прісцилло,
що я турбую...

Люцій. Схаменися, брате!
Тривожити сю мученицю!

Парвус. Слова
єдиного прошу, се вже ж не тяжко.
Я хотів би знати, чи тобі траплялось
про Теофіла з мужем говорити?

Прісцилла (байдужо).
Не пам'ятаю, може й говорила...

Парвус (до Люція злорадо).
Се значить, що напевне говорила,
і значить, не випадком, а свідомо
Руфін про нього Крусті розплескав!

Прісцилла (поспішно, голосніше, ніж досі).
Що ти говориш? Бійся Бога, брате!

Парвус. А ти не знаєш, нащо то Руфін
закликав нас до себе? Ти просила
його про те?

Прісцилла. Ні, не просила. Сам він
те в своєму серці зважив.

Парвус. Чи не хтів він
в той вечір неофітом об'явитись?

Прісцилла. Того не знаю.

Парвус. Досить. Вибачай,
що я тебе потурбував. (Відходить на-бік)

Прісцилла. Руфіне!
Якесь нещастя! В чім нас винуватять?

Руфін. Тебе ніхто ні в чім не винуватить.
А я обвинувачень не приймаю.
Я знаю, ти без присяги повіриш,
що я не зрадник.

Прісцилла. Я, Руфіне, вірю
без присяги й без слів, та інші браття...

Руфін. Яке мені до інших діло?

Прісцилла. Правда,
тобі вони чужі, але ж мені
вони брати, вони родина близька
душі моєї! Я не можу знести,
щоб ти з іменням зрадника zostався
у пам'яті нащадків християнських!

Люцій. Прісцилло, заспокойся, я сю справу
єпископу й громаді розкажу
і суду попрошу.

Прісцилла. Іди, мій брате,
іди, хай дух святий тобі допоможе!
(Людій іде в глибину темниці до єпископа).

Прісцилла (пригнічено). Іще одна доклалася вага
до тягару великого на серці...
О, Господи, дай силу донести
з покорою тягар сей...

Руфін. Що-ж, єдина,
тебе гнітить, окрім цієї справи
про вигадану зраду?

Прісцилла. Сяя справа
не так-би пригнітала, якби я
не знала, що єдино за-для мене
страждаєш ти невинно. Якби справді
могла я відповісти на питання,
чи не хотів ти стати неофітом:
стак, він хотів, я знаю се напевне»,—
мені було б тоді на серці легше.

Руфін. Чому? Хіба ж се справу одміняє?

Прісцилла. Безмірно! Та хоч би й не відмінило
сієї справи, я й сама те знала,
що ти загоду матимеш від бога
по всіх стражданнях.

Руфін. Я тії загоди
ніколи не хотів-би, хоч-би й справді
пристав до християнства, — сяя думка
мене б скоріш від нього відштовхнула.
Не для користи власної я прагнув
повірити в обітниці великі
нової віри, що в одній розмові
мені відкрив і роз'яснив був Людій.

Прісцилла. Ви говорили? Ти се прагнув широко?

Руфін. Так, широко!

Прісцилла. От мені тепер вже легше...

(Закриває очі і всміхається).

Я в тілі навіть вже не чую болю..
І що ж, скажи, ти міг-би прихилитись
до віри нашої? Я се питаю
не для громади, не для сеї справи,
мені самій, самій се треба знати!
Скажи, ти міг-би?

Руфін (подивившись на неї, робить героїчне зусилля).

Міг-би.

Прісцилла (тихесенько). Слава Богу!

(Безгучно ворухнуть устами, немов проказуючи молитву, руки
набожно складені на грудях, очі закриті. Єпископ, а за ним
більшіна громади наближаються до Прісцилли та Руфіна).

Єпископ. Тобі не тяжко говорити, дочко?

Прісцилла. Ні, ні, не тяжко, превелебний отче!

Руфіне, підведи мене, я сяду.

(Руфін підводить її так, що голова її спирається йому на груди).

Прісцилла. Питай, мій отче, рада відповісти
я на твої питання все по правді.

Єпископ. Чи говорив твій чоловік тобі,
для чого він нас кликав до господи?

Прісцилла. Про се було-б і говорити зайво,
він остеріг, що збори в катакомбах
вже небезпечні й наказав потому,
щоб я вас кликала в господу нашу.
Річ ясна: він гадав, що безпечніше
в господі нашій...

Єпископ. Досить. Ти не знаєш,
як ставився твій муж до християнства?

Прісцилла. Все знаю і нічого не втаю.

Він перше мав до нього неохоту,
хоч і не вірив покляску на віру
і не хвалив ганьби на християн.

А потім щиро прихилився душею
до віри нашої і міг би зараз
пристати до громади, якби сеє
обвинувачення не заважало.

Єпископ. Ти знаєш се напевне?

Прісцилла. Так, напевне!

(В громаді шепотіння. Парвус про щось пошепки перечить
з іншими).

Єпископ. Коли-ж могла настати сля зміна
в душі Руфіновій?

Прісцилла (щось пригадує з хвилину).

Було се певне...

либонь в останній вечір. Ви послали
мене шукати глини. Я застала
Руфіна з Люцієм в садку, обидва
провадили розмову, я вгадала
по їх обличчях, що розмова тая
була поважна, про високі речі

і небайдужі для душі. Гадаю,
що та розмова думку одмінила
моєму чоловікові.

Єпископ. Ти кажеш,
що Люцій був з Руфіном у садку,
як ти прийшла?

Прісцилла. Так, превелебний отче.

Єпископ. Коли вернувся Люцій, ти не знаєш?

Прісцилла. Коли мене покликано до гурту,
то саме одчиняв йому Руфін.

Редів.-Фавстін. І я те чув.

Рената-Негріна. І я те чула.

Єпископ (до Парвуса). Сину,
ти мусиш Люція перепросити
за необачні та вразливі речі.

Парвус (примушено). Прости мене, мій брате.

Люцій. Бог простить.

Та не для себе я здійняв сю справу,
а для невинного Руфіна. (До єпископа). Отче,
перепитай ще ти сестру Прісциллу,
нехай вона, сумлінно пригадавши,
нам скаже, чи вона не говорила
Руфінові про Теофіла.

Єпископ (до Прісцилли). Дочко,
ти чула се питання — дай відповідь.

Прісцилла (помагу, голосом упевненим, хоч з великими
павзами). Святого духа я благала ревне
зміцнити думку, просвітити пам'ять,
розхитану й затемнену від мук...
і зглянувся Господь — я серцем чую...
як у душі моїй слова Христові,
так в пам'яті моїй усі розмови,
які я мала з чоловіком, стали,
немов написані... Я їх читаю,
мов розгортаючи пергамент...
(Довга павза). Ні!
Про Теофіла там нема ні слова.

Се свідкування від святого духа —
тепер мої уста його знаряддя.

Єпископ (до Теофіла).

Що скажеш ти на се?

Теофіл.

Те, що й казав:
нічого більш додати я не маю,
відняти теж не можу.

Люцій.

Отче й браття,
сестрі Прісциллі можемо повірити,
як праведній душі у царстві Божім.
Хто може їй не вірити?

Голоси з громади.

Се правда!
Вона свята! Христос її злюбив!

Парвус. Сестрі Прісциллі вірить я готовий,
але Руфіновій жоні не можу.
Коли в подружжі є дві різні віри,
там жінка має дві душі: одна
святою може бути, але друга
за чоловіком лине хоч у пекло.

Голоси з громади.

Се правда! Влучно, влучно Парвус мовив.

Єпископ (до Парвуса).

Не спокушай малих сих. Нам Прісцилла
запевнила, що сам Руфін вже близький
до шляху в царство Боже.

Парвус.

Я волів би,
щоб се сказав хто інший, а не жінка
Руфінова та ще й при чоловіку...
Та хай і так. Нехай розмова з другом
Руфінові змінила думку так,
як не могли змінити всі розмови
з дружиною, що здавна християнка.
Та Круста ж був ще до розмови тої,
тоді-ж Руфін іще невірним був
і всі оті розмови, що Прісцилла
читала нишком перед нами в думці,
велися ще з невірним чоловіком.

(До громади).

З невірним, браття, але з чоловіком.
Нехай тепера чоловік той близько
до шляху в царство боже, але де він
стояв у ті часи, коли Прісцилла
не тільки з ним провадила розмови,
а й жінкою невірному була?
І де могла тоді Прісцилла бути,
яким шляхом її душа ходила,
коли до чоловіка серце рвалось?
Чи не було у неї дві душі?
Котра ж із них тепера нам свідкує?
Чи свідкування се не є провина
проти святого духа? Хто се скаже?
(До Прісцилли). Як може бути, щоб тіла ходили
одним шляхом і вкупі, але душі
двома шляхами й врозтіч?

Прісцилла. Се питання
за нас господь рішив і я не мушу
його рішення людям відкривати.

Руфін (нахиляється до неї і шепоче).
Відкрий їм правду про подружжя наше
і відлучи себе від сеї справи,
за віщо маєш ти се все терпіти?

(Прісцилла хитає заперечливо головою і слабо всміхається).

Парвус. Велебний отче, браття її сестри в бозі,
ви чуєте, як міниться їй мова,
коли заходить річ про чоловіка?
Хіба таке ми звикли чути від неї,
від щирої, як золото, Прісцилли?
Як очерет хитаються слова:
мені одно казала, вам знов інше
на всі питання.

Фортунат. Може її тортури
думки поплутали...

Парвус. Не знаю, може...
однаке на тортурах не сказала
нічого зайвого сестра Прісцилла,
то значить, її думки не потьмарились.

Люцій (не витримує).

Та там же не було такого ката,
як ти!

Парвус (іронічно). Спасибі, брате!

Єпископ. Мир вам, діти!

(До громади). Пора нам закінчити свою справу.

Ми ж не судити, — вислухати мали.

Ми чули все, що нам сестра Прісцилла

могла й хотіла розповісти. Суд

не нам належить, а святому Богу,

то єсть найвищий судія над нами.

Колись одно подружжя провинилось

гріхом великим у христовій церкві,

той гріх перед апостола понесли

брати на суд, апостол гріх побачив,

та не судив. Сам Бог скарав подружжя.

Ждім Божого суда.

Люцій. Велебний отче,

невже ось твоє останнє слово?

Єпископ. Так, сину мій.

(Відходить на-бік, за ним більшість громади).

Прісцилла (до Людія). Мій брате, не турбуйся.

Суд Божий прозорливіший над людський

і я його спокійно жду. Суд Божий

не помиляється.

Руфін (стиха до Людія). Згадай, мій друже,

розмову в нашому садку й подумай,

чи ти б сказав ізнов усе те саме?

(Людій, похиливши голову, мовчки відходить в інший кут.
Раптом одчиняються двері і вривається Нофретіс, Прісцил-
лина єгиптянка-рабіння).

Нофретіс. Та де ж вони? Як темно! Боже! Боже!

Прісцилла (стиха озивається).

Се ти, Нофретіс?

Нофретіс. Я, кохана пані!

(Кидається на голос Прісцилли і припадає їй до ніг голосячи).

Ох, наймиліша пані! Ой, ніжки,

ніжки біленькі, змучені та збиті! (Цілує ноги).
 Ой, рученьки поранені!.. (Припадає до рук).

Прісцілла. Вгамуйся,
 радить повинна ти з моєї долі.

Нофретіс (пристрасно). Не можу, пані!

Прісцілла. Я тебе прошу,
 не завдавай тортур моєму серцю.

Нофретіс (з величезним зусиллям гамує ридання, розсо-
 вує собі одержу на грудях і достає звідти фігурку бога
 з баранячою головою).
 Ось, люба пані, я тобі принесла...

Прісцілла (з жахом).
 Нофретіс! бійся Бога! Знову ідол?
 Невже ти зрадила Христа?

Нофретіс (невинно). Ні, пані,
 як зрадила, хай Бог мене скарає!
 А се не ідол.

Прісцілла. Як же? Се Амон!

Нофретіс. Ні, пані наймиліша, се ягнятко,
 ягнятко Боже! Брат один з Єгипту
 мені його привіз, побожний брат.

Прісцілла. Він помилився, хоч і в добрій вірі.
 Ні, ні, Нофретіс, не прийму цього.

Нофретіс. То може ласка ось осе прийняти?
 (Виймає круглий камінчик і подає Прісціллі).

Прісцілла. Камінчик? Що ж се? Нащо?

Нофретіс (таємничо). О, се сила,
 велика сила! се велике слово.

Прісцілла. Тут щось написано?
 (Читає напис на камені).
 «Абраксас». Що за нечисть!
 тебе хтось одурив, ти кинь сей камінь.

Нофретіс (смутно).
 А брат казав, що втишує се болі...

Прісцілла. Не треба втишувати, я не страждаю.
 Я щось тобі скажу. Схилися ближче.
 (Нофретіс нахилиється).

Твій пан, Руфін, вже серцем привернувся
до Господа.

Нофретіс. Ой, слава-ж тобі Боже!
То се ж і пан воскресне вкупі з нами!
Не будеш ти вдовицею в раю!
Ой, як же наші всі зрадіють! Пані!
Позволь мені усім се розказати!

Прісцилла (всміхаючись). Як хочеш...

Нофретіс. Я піду, їм всім скажу,
що й пан мій вже святий, не тільки пані!
Біжу! Лечу! Я хутко знов вернусь...

(Поривчасто падає Прісциллі до ніг і цілує їх, потім схоплюється, біжить до дверей і стукає в їх кулаками).

Гей, варто, відчини!

1-й вартовий (одхиляє двері).

Куди спішишся?

(Зачіпає Нофретіс).

Нофретіс (відштовхує його).

Ну, відчепися! Я не маю часу!

(Зручно прослизнувшись по-під його руками, вибігає геть з темниці, вартовий зо сміхом починає двері, не входячи в темницю).

Прісцилла. Руфіне!

Руфін (надходить). Що, Прісцилло?

Прісцилла. Сядь край мене,
дай прихилитися до тебе, любий.

(Руфін сідає так, що Прісцилла прихylaється до нього. Їй не видно його обличчя, вона дивиться по-перед себе).

Коли б ти знав, як радісно мені...

уже давно, давно так не бувало...

Ні, так, здається, не було ще й зроду...

І знаєш... нахилися ближче... ближче...

(Руфін нахylaється зовсім близько, так, що Прісцилла говорить мало не на вухо йому нишком).

Якби тепер нас визволило чудо

з темниці сеї, я була б твоя,

зовсім твоя... (Голосніше).

Щасливий ти?

Руфін (знов підводить голову так, що Прісциллі не видно його обличчя).

Нас чують.

Не можна говорити. (Чутно бренькіт замка).

Хтось прийшов.

(Трохи відступає від Прісцилли. В одчинені двері увиходить Аедій Панса з ключарем).

Панса (з порога). Де тут Прісцилла?

Прісцилла. Боже! Татків голос!..

Ключар (ввічливо, навіть облесливо, провівши Пансу до ніші). Преславний пане, розмовляй в спокою, — як хто з старших надійде, я скажу. (Виходить).

Панса (якусь хвилину мовчить, зрушений, прислонивши трохи обличчя тогою, тим часом як Прісцилла силкується встати йому назустріч, а Руфін мовчки стискає йому руку. Далі говорить голосом тремтячим, з видним зусиллям удавати твердість і суворість).

До чого я дожив?! Чого діждав?!

Яка неслава на весь рід мій впала!

Від кого ж? Від єдиної дитини...

Руфін. Даремне ти її картаєш, батьку.

Панса (до Руфіна, гостріше).

Так справді, слід мені тебе картати, а не її. Ти взяв її від мене в звичаях добрих виховану, чесну, римлянку справедливую — чим же стала вона в твоєму домі? А тепер яку нову господоу ти їй дав?

Матрона римська — у тюрмі домує!

Подружнє ложе їй — гнила солома!

І тілові їй не муж господар,

а кат...

(Голос йому переривається і він знов закривається тогою).

Прісцилла. Мій таточку, не гань Руфіна!

Не він мені, а я йому дала

нову господоу і нового пана.

Панса (знов запанував над собою).

Сьому б то правда? Що я чую, зятю?

То се ти вже в армі у жінки ходиш?

Скинь те ярмо! Ти-ж пан їй по закону!
Якби ще я мав право над дочкою,
я знав би, як направити її
на чесний шлях!

Руфін. Прісцілла чесна, батьку,
їй чести не уймай.

Прісцілла. Є справи, тату,
де вже ні батьківське, ні мужнє право
не мають сили.

Панса. Що-ж то вже й за справи!

Руфін. Так, батьку, вір мені, — немає сили,
що змусила б до зради християнку,
душею щиро, серцем незрадливу.

Панса (тратить свою удавану суворість. Тривожно, безпо-
радно). Так що ж се? Як же се? Я не збагну...
Так чим се скінчиться? Як же буде?..

Прісцілла (простягає до нього руку).

Сль, батеньку, край мене, поговорим.

(Панса сідає коло Прісцилли, вона притуляється до його плеча
головою).

Я, таточку, не вірю, щоб ти справді
печесною вважав свою Прісциллу.

Панса (розчулений).

Ні, ні, забудь про се, моя дитино!
Ти чесна, добра, ти лагідна, вірна,
у матір ти вдалась... А знаєш, мама
за ціле наше пожиття подружнє
мене вразила раз лиш — тим, що вмерла...

Прісцілла. Так саме мушу й я вразити...

Панса. Доню!

Не говори такого. Мама вмерла,
бо час її настав, боги судили,
з недугою прийшла до неї смерть.
Тобі ж боги не відняли здоров'я,
твоє життя в твоїх руках.

Прісцілла. Ні, тату,
настав уже й мій час. Отак невидно
перетинається життя людське...

Я здавна вже мов гість на сьому світі.

Душа моя вгорі...

Панса (встає відчужений дивним екстатичним виразом її слів).

Руфіне, що се?

Вона мов зачарована! Запевне,

дання дали їй тії християни.

(Трясе Прісциллу за плече, мов хоче пробудити).

Прісцилло! Донечко моя! Прокинься!

Опам'ятайся!

Прісцилла (просто). Батьку, чого ти?

Та ж я зовсім притомна.

Панса.

Лихо тяжке

з притомністю такою... Ні, Руфіне,

я вже до тебе вдамся. Ти ж бо знаєш —

для мене ти не зять, а син єдиний,

тобі я передам своїх пенатів,

коли умру.

Руфін. Я вмру скоріш від тебе.

Панса. Ой, не кажи сього! Се ніж для мене!

Та й що з тобою? Я не розумію.

Яке тобі до сеї секти діло?

Я не збагну! Се просто божевілья!

Руфін. Бач, довго пояснити, як се склалось,

а часу обмаль. Вір мені на слово, —

я б не завдав тобі такої рани,

якби мене не змусила до того

повинність вища над родинні зв'язки.

Панса. Яка ж повинність? Ти ж повинен жити,

щоб службу Римові сповняти чесно.

Забудь свої республіканські мрії.

Син добрий самохіть іде в неволю,

щоб тільки батькові допомогти.

Твій батько-Рим у тяжкій скруті, сину.

Он варвари германські наступають,

Паннонія в огні, і схід, і захід,

полудне й північ бурею грозять,

а в нас — безлюддя, нелад і драпіжність.

Руфіне, кожний чесний громадянин:

тепер за десятьох служити повинен,
за сто, за тисячу! А ти — втікач,
в таку хвилину зброю склав! Ой, сором,
ой, ганьба, сину, ой, тяжка неслава!

Руфін (видно стурбований).

Ти боляче мене словами б'єш...
гірка се правда... Та нема вже ради...
запався шлях до чесного життя...
Мені одно лишилось — чесно вмерти.

(Показує на громаду в'язнів).

Он подивись, багато є нас тут,
значні і прості, вільні і раби, —
а зрадника ще не було й одного.
Невже Руфін одним тим має бути?
Тут кожен має звагу та й одвагу,
шануючи і люблячи владаря,
таки йому не кланятись, як богу.
Я-ж ним гідую — і вклонитись мав би?
Неслава й батькові прийняти поміч
від сина-зрадника.

Панса (оглядаючись нишком). Стривай, Руфіне.

Я ж думав не про зраду.

Руфін. А про що ж?

Панса. Я заплатив старшому ключареві,
щоб він двох в'язнів випустив смерком.

Ось персні (дає Руфінові два персні),
покажіть і вас пропустять.

На першому заулку будуть ждати
мої раби — я вибрав з християн —
вони допоможуть вам переховатись
у певнім місці. Потім заберетесь
в яку глуху провінцію, а згодом,
як все забудеться, і в Рим вернетесь.

(Мовчання).

Що ж, діти, згода? Що ж ви мовчите?

Прісцилла. Всі, хто тут є, могли б сказати «згода»,
а тільки ми не сміємо.

Панса. Чому?
 Прісцілла. Їх всіх узято в нашій хаті, батьку.
 Було б се, наче ми їх всіх піймали
 в смертельну пастку, а сами втекли.

Панса. Неправда! Ви ж задалегідь не знали,
 що я вас порятую.

Прісцілла. Все одно,
 в очах людських се так здаватись буде.

(Руфін задумується, Прісцілла пильно дивиться на нього).

Панса. Та хто ж із сих людей тебе побачить?

Руфін (хитнув зважливо головою).
 Ні, батьку, ні! Се не для мене шлях.
 Ти мовив: «жити й Римові служити» —
 яка ж то служба: жити втікачем,
 ховаючись і від погоні влади
 і від людських очей, немов злочинці?
 Таке життя від смерти гірше.

Прісцілла. Слухай,
 мій батеньку. Розлука наша буде
 зовсім недовга.

Панса (радісно). Так? Ти звідси вийдеш?

Прісцілла. На небо, тату. Так нам сподіватись
 велів Христос.

Панса. Боги! вона безумна!
 Опам'ятайся, дочко, що ти кажеш?

Прісцілла. Мій рідний, я надією живу,
 що й ти колись побачиш Божу правду,
 бо ти се заслужив своїм стражданням,
 і ми з тобою будем вічно жити,
 не розлучаючись, в раю Господнім.

Панса (хапаючи Руфіна за руку з мукою і страхом).
 Про що вона говорить? Я не тямлю.
 Мені се страшно!

Прісцілла. Таточку, не бійся,
 ти все се зрозумієш, коли схочеш,
 я попрошу братів, вони допоможуть.

Панса (все з острахом). Яких братів?

Руфін. Се значить — християн.

Панса. Нехай допоможуть визволити вас, —
я їх озолочу.

Прісцилла. Не треба злата
моїм братам.

Панса. Почім ти знаєш, дочко?

Кому не треба злата? Треба всім.

Ось я покличу їх сюди до нас...

Чи з ними можна щиро говорити?

Прісцилла. Авже ж, татусю, нас брати не зрадять.

Панса (до громади).

Гей, люди добрі! приступіть, прошу вас.

(Громада з єпископом наближається до ніші).

Порадьте! допоможіть! Ось я прийшов,

щоб визволить свою дочку і зятя...

Єпископ. Як?

Панса. Не питайте, як... Втекти поможу.

Ось сії персні виведуть їх звідси...

(Показує на персні, що дав Руфінові).

За гроші все можливо.

Фортунат. Вже ж!

Парвус (з посміхом). Чи ж пак?

Панса. Та от ніяк не допрошуся згоди.

Бояться діти добру славу втратить,
як порятовуються. Невже се так?

Життя порятувать — хіба ж се ганьба?

Парвус. Залежить, як і хто його рятує.

Єпископ. На Божий суд ми віддали їх справу.

Нехай же Бог їх судить до кінця.

Коли сумління стане — хай втікають.

(Подається в-бік, щоб відступити).

Панса (утримує єпископа).

Ні, бачу, ви не хочете пустити їх.

Чому не хочете? Нащо вам діти?

Я можу справить золотий олтар

для бога вашого. Лиш допоможіть

мені моїх дітей одрятувати!

Теофіл (рукою утишує Парвуса, що мав сказати щось гостре). Наш Бог не потребує твого злата, йому найпаче мила людська віра.

Панса. Я й вірити готов, лиш допоможіть.

Теофіл (до єпископа).

Про се либонь поміркувати варто, —
він, бачиш, вірити готов.

Парвус. Ет, слухай!

Біда притисне — всі готові вірити,
а де він був, як не було біди?

(Теофіл відмахується від Парвуса і щось потику допроважує дякакові, часом звертаючись і до інших, хто ближче стоїть).

Панса (до Руфіна).

Вони дозволять, синку, попроси їх,
вони дозволять!

Руфін. Не про дозвіл мова.

Заборонити нам ніхто не може,
та ми сами собі забороняєм
і вже ніхто тут не допоможе.

Панса (до Прісцилли). Доню!

Прошу тебе, благаю, будь слухняна!
Що я для нього? Я не рідний батько, —
йому то й байдуже, що дід якийсь
терпіти буде старощі самотні...
Ти ж кров моя, дитя моє єдине,
живий дарунок, пам'ятка прекрасна
Легіції моєї! При тобі
я часто забував своє сирітство...
а хто ж мені його скрасить без тебе?
Куди ж мені подітись? Я піду
в порожній дім ваш, сяду безпорадний
при згаслому багатті, буду лити
старечі сльози, поки очі згаснуть...
стурбую ваші мани, хай прилинуть
потішити мене...

(В знесиллі притуляється до стіни).

Прісцилла.

Ой, Боже мій!

Такої муки я ще не терпіла!
Дай силу, Господи! Дай звагу, Христе!

Панса (кидається до неї).

Прісцилло! Знай, що ти мене уб'єш!
Чи бог твій дозволяє батька вбити?
Десь, кажеш, ми зустрінемось, то як же
ти глянеш в очі батькові старому,
що згинув від одчаю через тебе?

(Кидається до ніг Прісцилли).

Ой, доню, зглянься! Донечко, не кидай!

(Ридає).

Прісцилла (близько до млости). Ісусе!..

(Руфін мовчки стискає руки, ламлючи пальці. В громаді зід-
хання, сльози, тривожне перешіптування).

Люцій (підводить Пансу).

Встань, пан-отченьку шановний,
і не вбивайся так. Либонь громада
умовить їх послухати тебе.
Глянь, всі з тобою плачуть. Сам єпископ
насилу стримує сльозу.

Панса (немочно спираючись на Люцієву руку).

Мій сину,

нехай тебе благословлять боги...

Теофіл (навчаюче). Богів нема багато, Бог єдиний.

Панса (покірно до Теофіла).

Так, так, єдиний. (До Люція). Я тебе прошу,
ти знаєш, як тут говорити треба,
промов за мене, попроси тут ваших,
нехай вони мені дітей врятують.

Ключар (увиходить. Поспішно до Панси).

Центуріон іде. Не слід би, пане,
щоб він тебе тут бачив.

Люцій (тихо до Панси). Так, се може
пошкодить справі.

Панса (з тривогою). З чим же я піду?

Люцій. Я все владнаю. Я ручусь за тебе.

Панса. Руфіне, ти що скажеш?

Руфін.

Я не знаю,

що міг би я сказати...

Паньса (схиляючись до Прісцилли).

Доню! Доню!

Скажи хоч слово! Зглянься надо мною!

(Прісцилла міцно, без слів, обіймає батька і ділує довго з безгучним риданням).

Ключар. Добродію, я мушу нагадати...

(Прісцилла випускає батька. Люцій підводить його, заслоняє йому вид тогою його і веде по-під руки до дверей, тихо потішаючи).

ОСОБИ IV-ої II.

Усі ті, що в III-й дії, без Аедія Панси та Нофретіс, крім того ще:

Адвокат Семпроній.

Чоловік — одвідач.

Дівчина — сестра Ренатина.

1-ша жінка.

2-га жінка.

Молода дівчина.

1-й молодий християнин.

2-й молодий християнин.

Старий християнин.

Своєк Фортунатовий.

Хлопець.

Чоловік-воєк.

Ремісник.

Троє, що прийшли каятись.

Старший громадянин з громадки прохачів.

Клієнт Руфіновий.

Християни і християнки, що прийшли одвідати в'язнів.

ДІЯ IV.

Та сама темниця. — Прісцилла сидить у ніші; вона здається дужчою, ніж у попередній дії. Коло неї Руфін. — Люди в темниці всі ті самі, що і в III дії. Нарта на своєму місці, прип'ятий ще важчим ланцюгом, але довшим, так що може сидіти коло стовпа; громада видимо сторонить від нього так само, як і від Руфіна. Нарта здебільшого тримається безучасно, тільки зрідка подає короткі, ідкі репліки. — Чутно брязкіт замка в дверях. Ключар уводить адвоката Семпронія.

Ключар (показує Семпронієві на нішу).

Он там Руфін, а Люція сам знайдеш.

(Виходить і замикає двері).

Люція (виходить назустріч Семпронієві і проводить його в нішу до Руфіна. Говорить на ході).

Здоров, Семпронію. Я проведу.

Тут, поки звикнуть очі, дуже трудно.

Руфіне, се наш адвокат Семпроній,
що я казав.

Руфін. Добродію, вітаю.

Семпроній. Я радий послужити, чесний пане.

Найперше треба вияснити справу
твою, Руфіне.

Руфін. Чом же се найперше?

Семпроній. Вона ж бо єсть окрема в самій річі,
бо, скільки знаю, ти не християнин.

Прісцилла. Ти помиляєшся.

Семпроній. А... коли так...

Се шкода... ми б инакше доказали,
що ти зовсім не знав, які то збори,
а був упевнений, що ся громада
звичайне похоронне товариство

і що твоя жона, як то буває,
фундаторкою в ньому.

Руфін. Все одно.

Признався ж я, що знав мету сих зборів.

Семпроній. То ще дарма. Ти ж не сказав виразно,
що й сам ти християнин...

Прісцилла. Завтра скаже.

Люцій. Тоді, коли скликалися ті збори,

Руфін ще справді був не християнин.

Семпроній. А, так? Се дуже добре! Дуже добре...

Він культу християнського не знав?

Прісцилла. Ні.

Семпроній. Значить він до вбивства непри-
тож ритуальне вбивство. [четний, —

Прісцилла. Ти говориш
так, наче справді вбивство те було!

Семпроній. Я, пані, не допитуюся правди.

(До Руфіна). Се допомгло б мені обороняти
і Люція.

Люцій. Чому?

Семпроній. Річ дуже проста:

хоча ти й християнин — правда, краще,
якби ти ним не був — але на той раз
прийшов ти не на збори, тільки в гості,
і цілий час був у садку з Руфіном.

Був Круста в гостях, був і Люцій в гостях, —
хіба же се не можливо?

Люцій. Се не йде.

Семпроній. Чому не йде?

Руфін. Так, се не випадає.

Семпроній. Ти можеш допомгти, але не хочеш, —
се не по-дружньому.

Люцій. Нехай Руфін
про себе думає та про дружину, —
вони ж і так за всіх нас постраждали.

Семпроній. Прісцилли справа трудна.

(До Прісцилли). То найгірше,
що бачили тебе із тим хлоп'ятком

як-раз в той день, як згинуло воно.
Тож, кажуть свідки, ти дала гостинця
дитині, стрівши в християнській хаті,
там саме був і той старий, що зник...
Якби ж було ще можна те довести,
що ти не християнка.

Прісцилла. Не доводь,
бо я всі доводи зруйную.

Семпроній. Чудно,
як часом люди гинуть самохіть!
(До Руфіна). Найбільше се мене в тобі дивує...

Руфін. Ти забуваєш: на мені ще й інші
обвинувачення тяжать.

Семпроній. Ет, що то?
Що культу дезаря не визнаєш?
та що боги зруйновані в господі?
Доволі кинуть курева дрібочок
прилюдно цезареві на олтар —
і перший пункт упав. Так само й другий.
Хоч ти собі чимало сам пошкодив,
боронячи в розмові християн,
та ще байдужістю до справ громадських,
але ти можеш оправдатись, — тільки
скажи виразно: «я не християнин»,
і доведи се твердження на ділі.

Прісцилла. То се в законі римському дві правді?

Семпроній. Повинен же злочин причину мати?
Яка ж римлянину причина справді
ламати римський культ?

Людій. Прошу, порадь,
чи нам не можна виправдатись якось,
не відлучаючи себе від інших?

Семпроній. Є два шляхи: один — сказати ймення
того старого, що в той вечір зник.
Сервілія по розповідях Крусти
гадає, що то він і є той самий,
хто десь її сінка завів на безвість.

Якби його знайшли та допитали,
 то може б кару він один поніс.
 Люцій. І се не йде. — А другий шлях?
 Семпроній. Усім
 зректися християнства і довести,
 що гурт ваш похоронне товариство.
 Прісцилла. Сей другий шлях ще гірше недоладний.
 Семпроній (розводить руками).
 А третього нема... (Задумується). Хіба... стри-
 там знайдено в вас ритуальні речі: [вайте...
 велику чашу, ніж і ще там де-що.
 Підслухано якісь слова містичні
 про тіло й кров. Се вам найбільше шкодить.
 Коли б хто розказав хоч-би мені,
 яка в тому потреба і значіння,
 далось би може збудувати якомсь
 на тому оборону.
 Руфін. Ти гадаєш?
 Прісцилла (до Люція).
 Сього либонь ніхто йому не скаже.
 (Тим часом Парвус говорить щось єпископові, показуючи на
 Семпронія. Єпископ і громада наближаються до віші).
 Єпископ. Се що за чоловік?
 Люцій. Наш оборонець.
 Єпископ. Його хто кликав?
 Люцій. Я його просив
 так тільки на пораду...
 Єпископ. Що ж він радить?
 Люцій (ніяково). Він радить нам відкрити на суді
 всі таємниці нашої відправи.
 Єпископ (суворо, невдоволено).
 Він християнин?
 Люцій. Ні.
 Парвус (наче до себе). Се дуже дивно!
 Нас боронити мав би ідоланин?..
 Люцій. Він чесний і тямущий чоловік
 і щиро нам готовий помагати.
 Єпископ. Сьому я вірю. І мені не дивно

з його поради — він не християнин,
а то б він знав, що се порада марна.

Семпроній. Чому, добродію? Я не збагну:
коли нема ні ганьби, ні злочину
в тих таємницях — чом їх не відкрити?

Єпископ. Є таємниці й в інших вірах.

Семпроній. Знаю,
але, на жаль, про ваші таємниці
найгірша слава йде.

Єпископ. Ми в тім не винні.
Що ті чутки не можуть бути правдиві,
про те не раз доводилось листами
апологетів. Суд либонь-же знає
писання тії.

Семпроній. Суд бажає фактів,
не слів.

Єпископ. В надії будем дожидати,
поки Господь всіх суддів просвітить.

Семпроній. До того часу може не діждати
ніхто живий з громади сеї.

Єпископ. Значить,
така на те Господня воля буде.

Семпроній (до громади).
Се спільна думка?

Голоси з громади. Так! Звичайно! Спільна!

Семпроній (до єпископа).
Тут, бачу, ти велику силу маєш.

Єпископ. Не я, а Божа правда й Божий страх.

Семпроній. Все ж я-б хотів тебе переконати,
щоб ти не дав громаді сій загинути.
Є таємниці й в інших вірах? — правда!
Та в інших вірах легко їх держати,
тому вони й доховуються довго.
Але ж якби за тії таємниці
та мали вигинути вірні всі,
то певне-б зважили й жерці святії
розкрити для рятунку таємниці,
бо вкупі з вірними то й віра ж гине, —

нема людей, кінчиться й культ богів.
Парвус (вибухнув глумливим реготом).
 Ха ха, ха-ха! О, мудріші поганські!
 Які-ж глибокі! Наче брід в посуху!
Семпроній (до Люція).
 Чого регоче сей? (Люцій здвигає плечима).
Парвус. Якби ж ти знав,
 що в нас нема жерців, ні марних культів!
 А справжній культ ми справимо на небі,
 у мученьських вінцях!
 (Семпроній з запитом дивиться на єпископа).
Єпископ. Він правду каже.
Семпроній. Про віру я перечитись не буду,
 але-ж гадаю, що не всі готові
 на небо йти...
Голоси з громади. Усі! Усі!
Парвус. Як смієш?!..
Семпроній. Образити я не хотів нікого,
 я тільки хотів сказати: не один з вас
 родину має...
Фортунат (голосно зіхає).
 Звісно... вже ж... родина...
Диякон (нишком).
 Помовчав-би ти краще, Фортунате!
Семпроній. Хто ж буде ту родину годувати?
Теофіл. Господь про те подбає.
Диякон. Ти не знаєш,
 який братерський дух у нас панує.
 Вдовиці й сиротята не бідують
 в громаді християнській.
Семпроній. Де ж візьметься
 громада та, як всі отак загинуть?
 Як християни всі схотять на небо,
 то їх жінки, що й досі ще римлянки,
 старі батьки та матері — всі будуть
 тинятися по-між людьми чужими,
 нещасні, безпорадні... Дрібні діти

ростимуть мов бур'ян, або й погинуть...

(У громаді рух і стримане перешіптування з боязкими поглядами на єпископа).

Парвус. Геть, сатано-спокуснику! Геть, кате!

Се ти прийшов тортури завдавати
стражденим душам! Ти призвести хочеш
до зради нас!

Семпроній. Не маєш проганяти,
бо й сам я йду вже геть з такого гурту,
де перше кличуть, потім ображають.

Людій. Прости, Семпронію, і не вважай
на запальні слова. Не всі в громаді
так зле цінують щирю добру волю,
що призвела тебе нас боронити.

Парвус (з огидою одвертається).
Дивитись бридко на таке лигання!

Єпископ. Коли ти не приводиш нас до зради...

Семпроній. Так кожен тямив би, що се даремне!

Я хтів порадити: коли не можна
відкрити таємниці, то хоч ділом
пошану до закона показати,
щоб суд упевнився, що ви слухняні
і чесні громадяни.

Єпископ. Як же саме?

Семпроній. Прилюдно вшанувати установи,
сотворені віками, і признати
культ цезаря й богів, принісши жертву.

Парвус. І се, по-твоєму, не зрада?!

Семпроній. Ні.

Я ж не кажу зректися християнства.
Вшануйте римський звичай і ніхто вам
не заборонить кланятися богу,
якому хочете. Он єгиптяни
котів шанують, всяку звірину...

Єпископ (раптом до громади).
Ходімо, діти! Сеє вислухати
нам не подоба!

(Відстунає з громадою на-бік).

Семпроній (збентежений до Людія).

Чим я їх образив?

Людій. Се довго пояснити... Річ видима,
що я потурбував тебе даремне.
Пробач.

Семпроній. Ні, вір мені, я був би радий
до помочи вам стати.

Людій. Вірю, вірю...

Семпроній. Я все-таки промову приготую.
Зостаньтеся здорові.

Людій. Йди здоров.

Руфін. Прощай, Семпронію.

Прісцилла. Йди в спокою.

(Семпроній повагом іде до дверей по-під стіною, щоб не переходити по-між громади, скупченої посеред темниці. В темному кутку його переймає Фортунат).

Фортунат (пошепки). Стривай, добродію...

Семпроній. А що?

Фортунат. Та... теж...

чи суд помилував би... після жертви?

Семпроній. У всякім разі поменшив би кару.

Фортунат. І випустив живим?

Семпроній. Я так гадаю.

Парвус (зненацька підійшов до Фортуната).

Ти тут про що?

Фортунат. Я?.. ні про що... я так лиш...

(Семпроній стукає в двері, ключар одмикає. Семпроній виходить).

Парвус. Чи не задумав ти чого? Гляди!

Фортунат (докраю збентежений).

Та я ж... хіба ж я що?

Парвус. Май на увазі:

відступникам немає воріття. (Відходить).

Фортунат (з острахом до дякона).

Який він гострий!

Дякон. Що ж, він правду каже.

Відступника не прийме церква вдруге,
кого ж відкине церква, Бог відкине

і покарає душу вічним пеклом.

(Днякон відходить, Фортунат стоїть похнюпившись).

Нарта л. Куди не кинь, то клин — так Фортунате?
Фортунат. Дай спокій вже хоч ти! Без тебе досить.

(Фортунат відходить.—За дверима чути гомін багатьох голосів. Ледве ключар відчиняє двері, в їх вривається юрба одвідачів. Ключар і його помічник, стоячи на дверях, стримують натовп).

Ключар. Не товптесь! Я казав вам: по черзі!

Не всі гуртом! Гей, вижену назад!

Чоловік (що попереду увійшов, середнього віку, з одержі досить заможній).

Не гнівайся, добродію!

(Нишком кладучи щось в руку ключареві).

Я завтра

ще принесу.

Помічник (підслухавши). Він завтра тут не буде.

Чоловік. То може пощастить тебе застати.

(Дає і помічникові).

Помічник (до ключаря).

Замкнем їх тут, та й підемо?

Ключар.

А звісно!

нам треба стерегти дверей.

(До гурту одвідачів).

Ми прийдем

незабаром, то щоб усі балачки

тоді скінчилися враз і — мах додому!

Чоловік. Авжеж, добродію, авжеж, не як!

(Ключар і помічник виходять і замикають за собою двері. — Перекикання з в'язнями, гомін вітання. Громада в'язнів мішається з юрбою прибульців. Де-далі вирізняються окремі групи і розмови. Одвідачі просять благословення у в'язнів, дають дарунки, виражають пошану).

Дівчина (сестра Ренати, не дуже молода, порядно вбрана, з клувочком, старанно завиненим у чисту платину).

Ренаточко!

Рената.

Сестричко! Ось я тут!

(Цілується з новопритулю).

Сестра Ренати. Я принесла тобі нову одержу.

Рената. Одежу білу?

Сестра Ренати. Білу, ти ж хотіла.

Я й нареченому твому принесла
теж білі шати.

Рената (кидається знов їй на шию). Ой, спасибі, люба!

Редівівус (вклоняється сестрі Ренатиній).

Шановна сестро, Бог тобі заплатить.

Рената. Тепер, кохані, я зовсім весела,

ми станемо убрані, мов до шлюбу,

і з серцем радісним до Бога підем.

(Відходять розмовляючи в глибину темниці).

Жінка (немолода. Стає навколішки перед Прісциллою).

Благослови мене, святая сестро!

Друга жінка (молодша. Так само схиляється перед
Прісциллою).

Скріпи мій дух, він немічний, сестрице!

Молода дівчина (в пориві кидається до Прісцилли).

Ой гину, сестро! Поможи! Я грішна!

Прісцилла. Я, сестри, не свята. То Бог святий,

то дух його дає слабким нам силу.

Молимося, щоб він нам допоміг

земні труди найшвидче покінчити

і заробити вічного спокою...

(По черзі кладе їм руки на голови і цілує всіх трьох, ті відходять потішені. — Двоє молодих християн наближаються до
Руфіна і вклоняються).

1-й. Благослови нас, брате преподобний!

дай душам мир.

Руфін. Я сам його не маю.

2-й. То помолися Богу вкупі з нами.

Руфін. Молитись я не можу.

2-й. Ми негідні?

(Руфін, мов не почувши, перейшов мовчки до протилежної
стіни до Нарталя).

Людія (до християн).

Він, браття, ще не хрищений — не сміє
благословення вірним уділяти.

1-й (до Людія). Благослови нас ти.

Люцій (благословляє). Щастя вам, Боже!
(Християни відходять. — Нова невеличка громадка одвідачів
увиходить, впущена ключарем).

Старий християнин (з нових одвідачів гукає од
дверей). Де тут дякон? Розступіться, браття!
Несу дари Христові й чесний хліб!

(Громада розступається, старий християнин проходить до дя-
кона і віддає йому св. дари і кошик з хлібом та всякими
наїдками).

Старий християнин (до дякона).
Причастя в нас було й агапи братні,
то се громада посилає вам
частки найкращі. Просимо згадати
в молитві вашій вбогу нашу церкву,
за нас негідних Богу помолитись,
щоб нас Господь помилював для вас,
для ваших чесних ран і мук великих.

(Кланяється дяконові і громаді на всі боки).

Дякон. Сто раз вам Бог надгородить за те,
що ви не забуваєте про в'язнів.

Нартал (до Руфіна).

Чималі тут проценти, як я бачу,
та ще й якась заплутана рахуба!

(Старий християнин відходить. Дякон роздає з великого коша
наїдки тим в'язням, що підходять до нього).

Урбан (взяв шматок печені з рук дякона і куштує її).
На волі зроду я не їв такого!

Флегон. Та вже ж ми заробили — перед смертю.

Аквіла. Не гріх було б і ліпшого принести,
таж ми страждаємо за їх усіх.

Сво як Фортуната (довго розшукував Фортуната по-
між громадою, нарешті знайшов, ухопив за рукав і
одводять на-бік недалеко від Руфіна і Нартала).
Тебе вітає жінка.

Фортунат. А сама
чом не прийшла?

Сво як. Вона сюди боїться.
(Тихше). Вона тебе просила врятуватись —
ти знаєш, як.

Фортунат. Боюся Бога, брате!

Свояк. Та се ж про людське око тільки буде,
не справді ж ти зламаєш віру.

Фортунат (боляко). **Цить!**

(Оглянувшись нишком).

Мене ж тоді не приймуть до громади,
я втрачу поміч і загрузну в злиднях,
я ж буду, як вівця паршива!

Свояк. **Байка!**

Я знаю церкву, де приймають всіх,
аби покався, то й приймуть знову,
се навіть недалечко.

Фортунат (втішений, з надією). Ні! чи справді ж?

Свояк. Та я тобі кажу! На мене здайся.

Ну, будь здоров. А жінка завтра прийде,
туди на суд і приведе дітей.

Фортунат (невдоволений).

Ну, а навіщо се? Ой, лихо з нею...

(Свояк, здвигнувши плечима, киває дружньо і таємнично Фортунові і відходить).

Хлопець (дуже худий і блідий, кидається на коліна перед Фортунатом).

Святий, безгрішний мученику, пробі!
прости мене! позбав мене гріха!

Фортунат (збентежений).

Як можу я?.. що?.. чим ти грішний?

Хлопець. **Брате!**

Я матір допустив принести жертву
за мене Ескулапові, бо тяжко
я на пропасницю недугував.

Тепер я каюся так гірко, тяжко!

Господь мене скарав — заслаб я гірше!

Фортунат. Усі ми грішні, може Бог простить.

Хлопець. Ти помолися Богові за мене,
як станеш у раю, сконавши в муках.

Фортунат (безсило киває хлопцеві головою, силкуючись усміхнутися лагідно).

Мир, брате, мир... іди...

Хлопець.

Святий! Безгрішний!

(Хлопець поривчasto обіймає і ділує Фортунатові коліна і відходить).

Чоловік (молодий, дужий, з військовою виправкою. Склоняє голову перед Парвусом).

Я, брате, на пораду.

Парвус. З чим приходиш?

Чоловік. Се завтра свято військове у нас,
ми маємо усі піти в вінках,
орлів імперії врочисто нести
поз образ імператора.

Парвус. І ти
зробити се наваживсь?

Чоловік. От про се
я й раджуся тебе.

Парвус. Яка порада,
яке вагання може тутa бути?
Святий для тебе Бог чи імператор?

Чоловік. Я думав, що як жертви не приносить...

Парвус. Не жертва се — вінок на голові?
А той орел в руці? А честь поганська
тій статуї камінній? Схаменися!
В геєнну линеш на орлиних крилах?
Заквітчався до сатани на бенкет?

Чоловік (зважливо, але сумно).

Послухаю тебе, шановний брате,
але ти знаєш, як у нас при війську?
З життям мені прийдеться попрощатись,
коли зламаю звичай.

Парвус. Ну, так що ж?
Ти через се похнюпився, вояче?
За римського орла вмирати легше,
ніж за Христа? Що ж! до твоєї волі!
Христос не потребує вояків,
що йдуть без радощів на смерть за нього.

Чоловік (здіймає вгору обличчя без найменшого сліду
смутку). Я, брате, буду бравим вояком
в христовім війську. Нагадай про мене

моєму панові на небесах,
 як будуть роздаватись надгороди.

Парвус (впевнено).
 Кажу тобі, забутий ти не будеш.

Нартал (до Парвуса).
 А ти там консулом у Бога будеш?

(Парвус презирливо дивиться на нього. Воляк, уклонившись, відходить. — Ремісник-одвідач стоїть в гурті з Флегеном, Урбаном і Аквілою, розмовляючи з ними).

Ремісник (до Флегона).
 І як ти не боїшся умирати?

Флегон. Воно страшненько, як сказати правду.
 Та се бач так, як літом в річку лізти;
 спочатку жаско, а нирнеш — то й рай.
 Отак же й християнам умирати.

Аквіла. Велика штука — вмерти! Я, мій брате,
 хотів у гладіатори податись,
 та Парвус залучив у християни.
 Ет, хоч куди подайся — вмерти треба,
 як не тепер, то згодом.

Ремісник. То-то й ба,
 що як на мене, то вже краще згодом.

Аквіла. Ну, й слизнеш, наче міль. А в нас душа
 по смерті пануватиме, мов цезар.

Ремісник. Уже й «як цезар»!

Урбан. Що там панування...
 Якби ти, брате, знав моє життя,
 то тямив би, що я готовий вмерти,
 аби вже мати спокій від біди.
 А спокій мають тільки християни,
 поганам буде мука ще й по смерті.

Ремісник. Се хто ж казав?

Урбан. Та вже такі, що знають.
 (Нишком). Ось тут є Парвус — був на тому світі.
 Він замирав, а потім знов оджився.

Ремісник. Та чи не бреше він?

Урбан. Я бачив сам,
 як він лежав холодний, наче мертвий.

Шпигнули голкою і то не чув.
А як прокинувся, то щось балакав
хто зна якою й мовою.

Ремісник. Ото!

Которий же се Парвус?

Урбан (показує рукою). Он отой.

Ремісник (з забобонним страхом).

А він таки якийсь непевний, справді.

(З боязкою цікавістю подається в гурт ближче до Парвуса).

Флегон. Великий чоловік!

Аквіла.

А що вже смілий!

Урбан. І розумом удався дуже гострий.

(Мішаються з гуртом. — Троє людей різного віку підходять до Нарталя і Руфіна).

І-й (до Нарталя).

Де тут єпископ? Як його пізнати?

Нарталя. Котрий найбільш до сухаря подібний,
ото і він.

(Троє збентежено зглядаються).

Руфін (показує на єпископа по-між юрбою).

Отой старий, високий.

(Троє йдуть до єпископа по-між юрбою).

Троє (говорять навперебій).

Велебний отче... ми прийшли... ми хочем...
ми просимо...

Єпископ. Мир, діти, вам! Устаньте.

(До І-го). Ти, старший, говори. Чого вам треба?

І-й. Велебний отче! Заступись за нас.

Нас вигнано із нашої громади.

Єпископ. Хто вигнав вас?

І-й.

Презбітер.

Єпископ.

А за віщо?

І-й. Ми по-юдейському справляли паску,
по-батьківським звичаю.

Єпископ.

Ваш презбітер

мав рацію.

І-й.

Ми каємось, владико.

(Всі троє знов стають навколішки і б'ють себе в груди).

Благаємо тебе: дай нам листа
до нашої громади, хай простить нас,
ми будемо слухняні вівці в стаді.

(Простягає єпископові навосковану дощечку і стилі).

Два слова до презбітера й громади!
Святий, велебний отче, порятуй!

Єпископ (до 2-го).

Устань, молодший, стань зо мною поруч.

(2-й встає, несміло поглядаючи, стає коло єпископа. Єпископ бере від 1-го табличку і стиль, прикладає табличку до плеча 2-го, пише на ній кілька слів і віддає 1-му).

Се покажіть презбітеру й громаді
і певне вас простять, а ви шануйтеся
та з послуху ніколи не виходьте.

Троє. Велика дяка, найчесніший отче!

(Кланяються єпископові в ноги і відходять).

Нарта (до Руфіна).

Чому він їм не наступив на шиї?
отс б то дякували!.. Барани!

Громадка людей (різно вбраних, але здебільшого вбогих, кидається до єпископа, ділує йому руки, ноги, кланяється і навперебій благає).

Велебний отче!.. Батеньку!.. Єдиний!

Ми сироти без тебе! Гинем! Гинем!..

Мутить нас єресь!.. Монтанівці вкрались!..

Пророчиці облудні нас бентежать!..

Порадь, як боронитись! Ми простацтво!

Ми люди темні, неписьменні! Отче,

загинемо без тебе!

Єпископ (владно). Мир вам! Спокій.

Хіба у вас презбітера немає?

Чом ваша старшина вас не глядить?

Один з гром. Ох, наша старшина попала в пастку дияволові!

Єпископ (підводить очі до-гори). Се велике горе!

Велика проба, браття!

2-й з громадки. Ми...

3 - й (сіпає його).

Мовчи!

він молиться!

Прісцилла. Руфіне!

(Руфін повагом подається до неї, його переймає недалеко від ніші підстаркуватий чоловік, колишній його клієнт).

Клієнт. Пане гідний!

Я мало з радощів не вмер, почувши,
що й ти святий.

Руфін. Се хто ж тобі казав?

Клієнт. Нюфретіс. Звістка ся по людях ходить.

Та я й давно собі метикував:
чому такий вельможний пан, багатий
не служить Римові? Аж ось воно!

Руфін. Любити можна Рим і не служивши.

Клієнт. Любити Рим? Сей Вавилон поганий?

Жартуєш, пане! Хай він западеться!
Хоч кажуть люди, що як Рим скінчиться,
то й світ скінчиться, та мені дарма, —
нас, християн, Христос від смерти збавив,
ми житимем і по скінченню світа.

(Стає на одно коліно).

Прошу тебе, благослови мене.

Руфін. Якби я знав, чим проклясти тебе,
то я прокляв би!

Клієнт (схоплюється). Господи!

Прісцилла. Руфіне!!

Руфін, не оглядаючись, вертається до Нартала, клієнт іде і
намагається протоптатись до єпископа).

Єпископ (після павзи, до новоприбулої громадки).

Пождїть, ми зараз вам дамо листа
з наукою про віру справедливу
до вашого презбітера.

2 - й з громадки. Мій отче,

боюся — не послухає й листа
презбітер наш, — він плеще привселюдно,
що ти... не смію слів тих повторити.

Єпископ. Я дозволяю і велю сказати,
бо мушу знати всі недуги церкви.

2-й. Він каже, що не з божої встанови
ти став єпископом. «Син князя лжи» —
так він тебе назвав на наших зборах.
Листа твого до церкви в Сіракузах,
що ти писав про єресь монтанівську,
дістав він раз до рук, але... (Мовкне).

Єпископ. І що ж?

2-й. Віддав пророчиці, а та ногами
його стоптала й прокляла тебе.

Єпископ (глухим голосом).

О Господи! Тяжкі подвійно пута
ти наложив єси на мене...

Клієнт (підходить). Отче,
я маю скаргу...

Єпископ (суворо). Підожди. Не час.

(Диякон відстороняє клієнта, той покійно стає збоку).

1-й з прохачів (до єпископа).

Ох, якби визволить тебе з темниці!

2-й з прохачів (озивається).

Якби-ж то визволить! Ти б їх скрушив
тих ворожих монтанівців, стер-би в порох!

3-й з прохачів. Іще б пак! Сказано, живеє слово
не те, що листи!

1-й з прохачів. Наша старшина
не встояла-б віч-на-віч проти тебе.

3-й з прохачів.

Один твій погляд скине лжепророків!

(Єпископ стоїть задуманий. Теофіл підходить до нього).

Теофіл. Велебний отче, є тобі рятуюнок.

Тут є два персні, що з тюрми виводять,
їх дав Руфінові й Прісциллі батько.

Одного персня ти візьми собі.

Люцій (до Теофіла).

За інших так рішать не можна, брате.

Парвус. В їх справа рішена, вони не хтіли,
чи не посміли скористати з перснів.

Люцій. Якби громада ставилась інакше...

Єпископ (суворо). Громада ставилась, як Бог велів.
Парвус (до Люція).

Руфін тобі дорожчий, ніж єпископ?

Єпископ. Стривайте, діти, я ще не сказав,
що я візьму ті персні.

Диякон. Чесний отче!

Не закривай очей на шлях рятунку,
що безсумнівно вказує сам Бог.

Адже й великий наш апостол вийшов

з темниці потай по знаку Господнім.

З нас кожен певен, що ціни не має

в твоїх очах життя наземне марне,

що дух твій поривається на волю

в горішні високості. Та чи може

йти на спочивок пастир, коли пан

сказав йому: паси мою отару?

Ось тут прийшли до тебе вбогі духом,

благаючи рятунку і поради.

Хто порятує їх? Хто їх порадить?

Хто витягне їх з пастки злого духа?

За їх здаси ти справу перед Богом.

Не пастир їм Руфін, ані Прісцилла—

подружжя чесне матиме заплату

на небесах від Господа.

Теофіл. Амінь.

Диякон (до громади).

Просіте, браття, ради сирот наших,

щоб наш отець велебний вийшов звідси,

бо вже диявол клацає зубами,

заблуканих готовий поглинути!

Голоси з громади. Заблуканих рятуй!

Громадка прохачів.

Рятуй нас, отче!

Иди до нас! Благаймо тебе!

Єпископ. Тяжкої жертви просите ви, діти,
а мушу слухати...

(Громада перебиває його криком радощі).

Єпископ (до диякона). Ти нагадав

про мій великий довг супроти Бога.

Теофіл. То я піду по персні.

(Подається йти, але спиняється).

Чи накажеш

один лишити їм?

Єпископ. Авже ж, лиши.

Теофіл. Руфінові лишити чи Прісциллі?

Єпископ. Коли Прісцилла схоче, дай їй персня.

Теофіл. А як не схоче?

Єпископ. Дай його Руфіну.

Теофіл. А як не схоче й він?

Єпископ. Віддай мені.

Теофіл (підходить до Руфіна).

Де, брате, персні ті, що дав твій тесть?

Ти чув? Ми врадили одного дати

єпископу...

Руфін. А нас ви поспитали?

Теофіл. Єпископ так рішив. Сього доволі.

Адже ви християни. Що ж питати?

Нарта. Та хто ж пита овець, яка їх воля?

Руфін. Я досі ще не жив ладом овечим.

(До Теофіла). Ми з жінкою порадимось сами.

(Іде до Прісцилли).

Теофіл. І я піду, мене послав єпископ.

(Підходять удвох до Прісцилли).

Теофіл. Прісцилло, муж твій не дає нам персня,
щоб визволить єпископа з темниці.

Руфін. Я вдвох з тобою хочу се рішити.

Прісцилла. Прошу, віддай мені обидва персні.

(Руфін дає).

Свій перстень я єпископу даю,

(Дає один перстень Теофілові).

а твій тобі лишиться.

(Хоче дати другого персня Руфінові, Теофіл перехоплює).

Теофіл. Дай сюди.

Єпископ наказав не так зробити.

Сказав віддати тобі, коли ти схочеш.

(Теофіл затискає в лівій руді одного персня, а правою подає другого Прісциллі).

Прісцилла. Я не візьму його, як Бог живий!

Теофіл (до Руфіна урядово).

Тепер тебе питаю, хочеш взяти?

Руфін. Мені його не треба. (Теофіл повертається йти).

Постривай,

я передам його...

Теофіл. Ні, так не можна.

Єпископ сам рішить, кому віддати.

(Теофіл іде з персями до єпископа).

Прісцилла (до Руфіна).

Руфіне, нащо ти віддав свій перстень?

Руфін. На те, навіщо й ти.

Прісцилла. Але ж, Руфіне,

(Бере його за руку, притягає до себе, шепочучи пристрасно).

ти ж... ти не віриш! Ти мене душив!

А я братів дурила — через тебе.

Яка-ж се нечесть! Як ти міг зробити се?

Руфін (визволивши руку, тихо).

Не час тепер про сеє говорити.

(Відходять знов до Нартала).

Теофіл (до єпископа, з поклоном подає персні).

Вони обидва персні віддали.

Єпископ (бере персні, до громади).

Вважайте, діти, се великий приклад,—

так чинять справедливі християни.

Велика радість буде їм на небі,

і церква в молитвах їх не забуде.

(Громада перешіптується, з побожним подивом поглядаючи на Руфіна і Прісциллу).

Єпископ (надіває одного пересня собі на палець, а другого держить у руці).

Сеє перстень я віддам...

Фортунат (падає до ніг єпископові).

Велебний отче!

віддай його мені! благаю!

Єпископ.

Сину,

тут є достойніші. Врятуєш душу,

коли загубиш тіло — се твій жереб.

Тут є такі, що й інших порятовують—
між них шукає Бог собі обранців.

(До Парвуса). Ти, сину мій, зо мною підеш.

Парвус.

Ні!

Єпископ (суворо).

Кому ти кажеш «ні»? Чи ти гадаєш,
що я тебе по слабості старечій
як молоду підпорку хочу взяти
собі в послугу? Я беру тебе
на море світове ловити душі.
Бог дарував тобі огнисте слово,
ретельне серце і незломний дух,
ти божий знаряд, мусиш на роботу.
Не будь рабом лінивим.

Парвус.

Чесний отче,

я не ліновий. Працював я щиро.
Не позбавляй мене того віндя,
що Бог мені показує що-ночі.

Єпископ. Що Бог тобі показує?..

Парвус.

Авже-ж!

Вогненний круг спускається на мене
і голоси мені співають «слава»!

І я не чую голоду від посту.

Єпископ. Ти постуєш? хоч я заборонив
для в'язнів піст? Лукавий рабе! знаєш,
які то видива тебе морочать?
То навоження злого духа!

Парвус.

Ні,

в собі я чую божий дух! і горе
тому, хто вимовить лихе на нього.

(В нестямі до громади).

Іде Господь! служіть йому вогнем,
моліться кров'ю! Смертю поклоняйтесь!

Один з прибулих.

Нестотно так пророчиці говорять
у монтанівців. Ой, яке страхіття!

Єпископ (сильним голосом).

Свят, свят Господь! Замовни, душе лжи!

Він одержимий. (До Теофіла). Поручаю, брате, тобі сю душу. Ти ж бо в сій громаді зостанешся намісником моїм.

(Показує на Парвуса).

В такому стані взять його не можу.

(До диякона).

Беру тебе, слуго христовий.

Диякон (з трудом криючи радість). Отче, чим заслужив я?

Єпископ. Ти покірний раб і з волі пана не виходив зроду.

(Диякон кланяється).

Єпископ. Нам треба два плащі, хто має, діти?

(Скільки чоловік з одвідачів подають свої плащі. Диякон вибирає два кращі).

Єпископ (до в'язнів).

Тепера попрощайтесь...

Теофіл. Чесний отче, я маю ще прохання.

Єпископ. Говори.

Теофіл. Руфіна треба в чесний хрест увести, щоб не загинула його душа.

Люцій. В громаді нашій він не оглашений, та ще й не знає він науки віри.

Теофіл. В сутужний час дозволено й без сього. Велебний отче, правда?

Єпископ. Так, мій брате. (До громади). Хто має воду? Дай її сюди.

(Простягається скільки посудин з водою).

Хто має чисту одіж?

Редівівус (подає одіж, що йому подарувала Ренатина сестра). Ось, прийміте.

Єпископ (до Теофіла).

Хрещеним батьком будеш ти.

Теофіл. Так, отче.

Єпископ (голосно до Руфіна).

Руфіне, божий рабе, приступи!

(Мовчання. Руфін не рушиться).

Руфіне, чи ти чув?

Прісцїлла (голосом зміненим від муки, мов чужим, без відтінків).

Мій чоловік

себе не чує гідним. Я се знаю.

Він має слухність. Облишіть його.

Єпископ (до Руфіна).

Не трать одваги, сину, сповідайся
з гріха таємного, покайся щиро
перед громадою й перед мною,
як перед батьком. Може гріх простимий—
я розгрішу тебе іменням божим,
очистишся і приймеш чесний хрест,
без нього ж-бо нема душі рятунку.

(Мовчання).

Кажи свій гріх. Ми слухати готові.

Руфін. Нікому з вас нічого я не винен.

Єпископ. З нас кожен і без сповіді простив би
вину супроти нього. Я питаю
про гріх супроти Бога.

Руфін. Я не знаю,
про що говориш ти.

Єпископ. Вчинив ти може
яку оману, ймення Боже взявши
собі за покрив?

Руфін. Я тобі кажу,
що я вам не вчинив нічого злого.

Яке ж вам діло до моїх гріхів?

Єпископ. Ми дбаємо про тебе по-братерськи,
душі твоїй рятуюнок дати хочем.

Руфін. Я звик про себе завжди дбати сам.

Єпископ. В твоїх словах бренть якась гординя,
не пристойть вона такій душі,
яка бажає одяг правди взяти
і змитися у джерелі безсмертя.
Смири свій дух, вчини себе достойним
великої святої таїни.

Руфін. Чимсь іншим, ніж я сам, я бути не можу.

Навіщо ж марнувати дурно час
на сі розмови і тяжкі й даремні?
Вам може є що інше до обради.
А я ж бо й не просив од вас нічого.

(Відступає на-бік.— В громаді рух і гомін).

Люцій. Я з ним поговорю. Він завтра буде
готовий до хресту.

Теофіл. Се буде пізно.

Ми завтра йдем на суд останній.

Люцій (кріз гомін, що зростає). Завтра
удосвіта... вночі... Через годину!..

Єпископ. Тепер, або ніколи. Час не жде.

Голоси з громади (вириваються з галасу).

Руфіне!.. Брате!.. Згодься!.. Будь покірний!

Покайся! Сповідайся! Охрестися!

Негідний!.. Бог простить!.. Очистить хрест!..

Руфіне!.. Ні, не вартий!.. Він святий!..

Він врятував єпископа!.. Прісцілла—
вона свята, а не Руфін!.. Обоє!

Єпископ їх обох у приклад ставив!

Молитись має церква за обох?

Нехрищений! Дарма!.. Святий!.. Негідний!..

Ключар (одчиняє двері).

Чи ви тут попилися? Що за галас?

Ви навідились? Годі! Гетьте звідси

усі чужі! Одвідали, ну й досить.

(Сіпає тих одвідачів, що ближчі до нього).

Кому я се кажу? Чи ви поглухли?

(Одвідачі кидаються прощатися з в'язнями. Заметня і гомін.
Єпископ і диякон закутуються з головою в плащі і подаються
до дверей в гурті одвідачів. Ключар затримує їх).

Ви хто? Куди?

(Єпископ і диякон мовчки показують персні. Ключар удає
ніби спустив їх з очей і звертається до інших).

Ну, ну! хутчій, хутчій.

(Одвідачі всі виходять. Зостаються в'язні без єпископа і
диякона).

Ключар (до в'язнів).

Тепер і ви збирайтеся. На допит вас казано привести. Та не всіх.

Руфін з **Прісциллою** хай застаються.

Їх питано. (До **Нартала**). Ага, ти сам не встанеш.

Гей, **вартові**, сюди! (Увиходять двоє вартових).

Розкуйте трохи

сього добродія, та не зовсім.

І стережіть, щоб він не втік з дороги.

(**Вартові** здійсмають з **Нартала** частину ланцюгів, але руки й ноги лишають у кайданах).

Теофіл (до громади, поки розковують **Нартала**).

Не тратьте зваги, діти, будьте тверді.

Мені вас доручив єпископ. (До **Парвуса**).

Слухай,

поводься здержано, в речах будь мірний.

Парвус. Я Бога слухаю, а не тебе.

Теофіл (до громади).

Він бунтівник. Ви з ним не розмовляйте, нехай покається.

Нартал (до **Парвуса** зо сміхом).

Поздоровляю,

товаришу! Тепер мені є пара!

Ключар. Ну, вже готово? (До вартових з **Нарталом**).

Ви вперед. Рушайте.

(Всі виходять. **Руфін** і **Прісцилла** лишаються самі).

Прісцилла. **Руфіне!**

Руфін (по хвилі мовчання). Що?

Прісцилла.

Ходи сюди до мене.

Руфін. Навіщо я тобі? Ти ж осудила

мене прилюдно і не вислухавши.

Про що ж тепера маєш говорити?

Навіщо завдавати ще тортури, коли я й так засуджений від тебе?

Прісцилла. Коли б ти знав, які тяжкі тортури я завдала собі, тебе судивши?

Та й не судила я. Хіба то суд?

То стогін болю. Я його тлумила,

поки могла... Як боляче, як страшно
теряти віру в дорігу людину!
Мов гине цілий світ... Яка се мука!
І як могла я пережити те?!

Руфін (підходить до неї ближче).
Тебе ж просив я: відлучи себе
від справи про довір'я їх до мене.

Прісцилла. Скажи ти сердю: відлучись від тіла!
(З поривом). Руфіне дорогий! Я дуже винна
супроти тебе? Марним підозрінням
сплямила я себе! Картай мене!
Скажи, що ти ніколи не простиш
образи лютої. Зречись мене!
Але скажи, що то я помилилась,
що ти нікого не дурив, що ти...

(Голос її переривається від турботи).

що ти... душею християнин... правда?
Неприятно поведився ти, згорда —
патриціянська звичка з того винна,
але ж ти каєшся? Тепер? В сю мить?
Мовчиш? Не гідна я твоєї мови?
Суди мене! Клени мене!.. Картай,
та не мовчи... Ти християнин?.. Правда?
Чому мовчиш? Чи я для тебе вмерла?

(Зривається, хапає Руфіна за руку. Але спускається на коліна, тремтячи від слабости і крайньої стурбованости).

Руфін (підводять її і підтримує, вона з риданням притуляється до нього).

Не рви ся, любя, так. Не муч мене.
Я все б тобі сказав, але боюся,
що ти не зрозумієш.

Прісцилла (трохи вгамувавшись. У голосі лагідний докір і наче неповна притомність). Як? Прісцилла
свого Руфіна вже не зрозуміє?
Уже їй, значить, голову відтято?
Але ж вона почує й з того світа
і зрозуміє все!

Руфін (притуляється до колони, що посеред тюрми, ни випускаючи Прісцилли з своїх обіймів). Так, зрозуміє.
Я тямлю се. Тепер так близько б'ється
коло мого се вірне, шире серце,
нема між нами всіх тих рабських душ,
заляканих сумнів і темних мислей,
скалічених гординь.

Прісцилла. Ти не суди їх.
Вони спокутують свої всі вади,
сконавши в лютих муках за Христа.

Руфін. І я сконаю, тим то саме час
мої всі вади розсудити широ.
Скажу тобі: я справді гріх вчинив.
Я одурити хотів,
(Прісцилла здригається, мов ножем діткнута)
але не їх,
і не тебе...

Прісцилла. Кого ж?

Руфін. Себе, Прісцилло.

Прісцилла. Як?

Руфін. У мене в серці віри не було.

Я розумом хотів до вас пристати,
бо марилося мені: нова віра
врятує може Рим. Ся марна мрія
спалахнула була немов зірниця
в ту незабутню ніч, отам в садку,
серед руйновища богів колишніх...
В темниці тут я довго мучив душу,
щоб нахилить її під ваші ярма!
Та не гнучка вона. Такі чужі
мені сі люди, їх думки і речі.

Прісцилла. Був час, коли й мене вражала прикро
недосконалість братня, але згодом
навчилась я, що все те марна одіж,
а вічний дух від неї буде вільний,
покинувши сю землю.

Руфін. Як що дух
у вас те саме значить, що ідея,

то трудно вірить, щоб погану одіж
могла носити якась ідея гарна.
Тут душі де-які так нечепурно
убралися, що видержати тяжко
в сусідстві з ними. Але я терпів,
бо все ще жевріла якась надія.
Аж тут прийшов клієнт і покіячив
мою надію.

Прісцілла. Та хіба ж усі
такі, як той клієнт, умом убогий?
Адже-ж і Людій християнин.

Руфін. Людій
умів себе примусити до того,
до чого я себе не міг нагнути.
Він раз побачив марево в пустині
і думає, що то прийдешній Рим.

Прісцілла. Він говорив тобі про царство Боже?
Так тож не марево, то справжнє місто.

Руфін. Та хоч би й так. Воно мені чуже.
Те місто може навіть Римом зватись,
але мені про те байдуже. Ні,
мене болить, що Римом зватись може
така потвора...

Прісцілла (упалим голосом). Посади мене...

(Руфін сажає її).

Прісцілла. Як гірко се, що ти даремне гинеш!
Хто зна, за віщо й нащо. Так безвинно!

Руфін. Безвинно? Ні! Я знаю, за що гину.

Коли підданий цезарської влади
не служить цезарю — слугу такого
убити цезар мусить. Так ведеться.
Коли республіканець, руки склавши
і мовчки, терпить люту тиранію —
повинен смерті він. Се так по правді.

(Довге мовчання).

Руфін (після задуми, немов сам себе випитуючись).
Я ще не все сказав, не до кінця...

Прісцілла. Коли се боляче, то може годі...

Руфін (мов сам до себе, думаючи вголос).

Чому я хотів упевнити себе,
що й я повинен так служити Риму,
як Люцій? Міг же бути й інший спосіб.
Чи се ж єдиний шлях? Тож скільки треба
тонких софізмів сплести, щоб вловити
у християнський невід римську душу...
Ні, я дурив себе... Се не для Риму...
Я тільки хотів, щоб римське сумління
не сперечалось... хотів його приспати...

Прісцилла. Навіщо ж се? Якби ти справді вірив,
було б за що боротися з собою, —
ти б виборов собі небесне царство.

Руфін. Собі? собі? Запевне, сеє слово
святе для християн, коли й Прісцилла
його поставила на чільнім місці.
Та я, бач, «ідолянин», я забув
про сії святощі...

Прісцилла. Руфіне, годі!
догадуюсь... і се мені так тяжко...
і... якось любо... я не знаю як...
мішаються всі почуття... так трудно...
аж розривається душа надвоє...
Руфіне!

(В пориві підводиться і простягає до нього руки).

Руфін (притулює її до себе і голубить).

Мучу я своєю єдиною...
свою голубку бідною... я ж так марив
їй дати радощі хоч на-останку.
І не спромігся! І не дав я ліків
своїй слабій, замученій дружині.
Ох, ся тверда душа! Упертий розум!
Чом я не міг зламати їх?

Прісцилла (потроху заспокоюється, слухаючи його).

Ні, любий,
не треба їх ламати, та й не може
зламати людська воля те, що Бог
створив незломним. Ти не знаєш Бога,

але ж то він створив тебе. Я вірю,
що там на небесах, де вічна правда
очам душі з'являється відкрито,
її збагне незламаний твій розум.
І ми тоді в одну зіллємось душу,
єдину, неподільну і щасливу.
Уже й тепер я бачу щастя одсвіт,
як заграву далеку...

(Мовчання довге. Прісцилла говорить тихо, просто, як дитина).

От, як чудно,

мене мов сон бере...

Руфін.

Спочинь, кохана,

я буду тут близесенько. (Кладе П на послання).

Прісцилла.

Дай руку...

(Руфін бере П за руку. Вона промовляє ледве чутно, немов засипляючи).

І завтра так... поберемось за руки...

не будем розлучатись... Правда?

Руфін.

Правда.

(Тихо ділує П в чоло).

ОСОБИ V-ої ДІЇ.

Руфін.
 Прісціяла.
 Нарта.
 Парвус.
 Покликач судовий.
 Матрона.
 Хлопець.
 Комонник.
 Гетера.
 Поет.
 Молодий юрист.
 Старий юрист.
 Молодий воєк.
 Дідич провінціял.
 Другий дідич.
 Лихв'яр.
 Римлянин у далма-
 тиді.
 Його клієнт.
 Багатий плебей.
 1-й табулярій.
 2-й табулярій.
 Провінціялка.
 Римлянка.
 1-й відпущеник.
 2-й відпущеник.
 Вігіл.
 Стара селянка.
 Старий селянин.
 Хлопець пролетарій.
 Пролетарій старший.

Вулишний філософ.
 Убогий.
 Жрець Цібели.
 Вулишна жінка.
 Молодий грек.
 Скульптор з перед-
 містя.
 Жрець Ескулапа.
 Багатий крамар.
 Дрібний крамар.
 Наглядач з крема-
 торія.
 Бабуся.
 Хлоп'я.
 Підліток.
 Фортунатова жінка.
 Ремісник.
 Міщанка.
 Молодий хлопець
 (християнин).
 Молода дівчина
 (християнка).
 Раб.
 Рабиня.
 Карніфекс і два воляки-
 кати.
 Циркова юрба — римський
 люд всяких станів і про-
 фесій.
 Хор християн-засуджених
 (за сценою).

ДІЯ V.

Цирк. На сцені видко чверть дирку з глядачами і частину арени. Лавки йдуть чверть-кругом (сегментом) у три поверхи,— в кожному по скільки рядів — поперетинані східчастими проходами згори додолу, повні людей. На найнижчих лавках люди значніші, багатші, на середніх — люди середнього достатку, плебеї, на найвищих, крутих і тісних — простолюди, пролетарії. Процес християн судовий відбувається на дальшому кінці арени (за сценою), про нього сповіщає голос покликача судового. По видимому кутку арени часом проходять сурмачі, помагаючи покликачеві втихомирити сурмленням розгаласований люд.— Час полудневий. Багато сонця.— Гомін, махання тогами, покривалами, пальмовими листками для проходів.— Часом чути окремі вигуки, короткі розмови тих, що ближче до авансцени. Молоді хлопці й дівчата бігають в проходах межі лавками, розносячи воду, напої, наїдки, квітки.

Молода матрона (в нижчих лавах).

Як душно!

Молодий комонник (кличе кивком руки хлопця з кухлем). Ось вино з водою, пані.

Матрона. Вино? Ой ні, вина не п'ю ніколи, здоров'я в мене дуже делікатне.

Вино до крови схоже — я не зношу!

Хлопець. Так ось водиця з медом.

Комонник. Дай сюди!

(Бере й частує матрону).

(В тих же лавах, але вище).

Поет (до гетери). Чого така смутна моя Альмея?

Гетера. Ох, вчора згинула моя папуга!

Поет. Котра?

Гетера. Зелена! Мучилась як, бідна!

(Закриває очі покривалом).

Гетера. Слухай, Каю,
ти мусиш епітафію зложити
моїй папuzі.

Юрист (молодий. Задиханий, спішно протовилюється і займає місце коло поета).
Яка досада! Як я запізнився!
Кінчається промова?

Поет. Де там! Довго,
без краю ще тягтиметься. Семпроній
в Лаконії не вчився, як відомо.

Гетера. На жаль! Коли вже мусить бути нудно,
хоч би ж не довго.

Молодий вояк (що сидить по другу руку гетери).
Так, воно нудненько!

Семпроній сей не тямить красномовства.

Юрист (трохи роздражнено).
Ти звідки сеє знаєш? Тут, здається,
не чути ні словечка.

В о я к. Все одно,
я бачу, що нудота.
(Показує кудись у далечинь рукою).

Он, дивися:
сенатори, як верші позіхають!

Юрист. Сенатори твої багато тямлять!
Вони старій школи, а Семпроній
з нового табору. (Встає). Ні, я піду,
десь ближче місця пошукаю, там,
бо звідси нічогосінько не чутно.

(Подається йти, але спиняється).

Ба! що обвинувачені казали?

Старий юрист. Зрікалися, що не вбивали, звісно, та свідки й ціла справа проти них.
Та й всі вони запеклі християни.

(Молодий юрист зникає між рядами).

Старкуватий дідич-провінціял.

Невдячне то завдання для юриста
в такім процесі бути адвокатом.

Другий дідич (молодший, сусід попереднього).
Чому ж?

1-й дідич. Пропаща справа — очевидно!

2-й дідич. Тямущий адвокат свій хист покаже
у кожній справі...

Лихв'яр худий, жовтовидий). Вивішать їх треба
тих адвокатів!

2-й дідич. Се ж чому?

Лихв'яр. Боронять

усяку наволоч! Ті християни
всі вороги добробуту й держави
і не повинен би закон давати
їм права оборони.

1-й дідич (спокійно, флегматично). Оттакої!

Се ти вже щось занадто розігнався,
добродію...

Молодий римлянин у далматичі¹ (голосно
позіхає). Уа! Яка нудота!

Скоріше б вирок той! Чого марудять?

Клієнт його (сидить за спиною молодого римлянина у
вищому ряду). Патроне, як гадаєш, що їм буде?

Молодий римлянин (недбало).

Ну, звісно, смерть.

Клієнт. Яка?

Молодий римлянин (ліниво). Яку присудять.

Клієнт. Якби на мене, я б їх присудив

оддати до театру, — цікавіше,
коли на сцені справжня смерть буває,
а не удавана.

Молодий римлянин (як вище). Звичайно.

Клієнт.

Гарно,

коли жінкам доводиться вмирати

так якось мильовничо. (Показує в далечінь).

Та, висока,

¹ Далматика — вишита одежа не римського крою, що
носили тільки джигуни.

Макарію заграла б на кострищі
чудово!

Молодий римлянин.

Що ти плещеш? Тож матрона!

Їй тільки можуть голову зрубати.

Старий юрист (скромніше вбраний, сидить поруч того,
що в далматиді).

Я чув, що Панса скаргу подавав
сенатові.

Клієнт. За віщо?

Старий юрист. На тортури
дочку його і зятя брата. Власне,
се не належиться високородним.

Багатий плебей (сусід старого юриста).

А як же справді се могло так статись?

Старий юрист. Бо справа надто гостра.

1-й табулярій. Не терплю
тих християн. Сварливі, галасливі.

2-й табулярій. Невже? Я чув, вони такі лагідні.

1-й таб. Не вір! Я раз підслухав їх нараду,
то там таке чинилось, гамір, лемент.
Я мало не оглух.

2-й табулярій. Чого ж вони?..

1-й таб. Все сперечалися, як слід казати,
чи «односуший», чи «подібносуший».

2-й таб. До кого?

1-й табулярій. Я того не розібрав!

Вони й сами либонь того не тямлять...

Провінціялка (в середніх лавах. Убрана з претензією
на виборність, але досить незграбно).

Сусідко, а за віщо се їх судять?

Римлянка (убрана не без краси, але досить убого).
Ти певне не тутешня?

Провінціялка (вражена, але цікавість бере гору).
Я сьогодні

вернулась з подорожі.

Римлянка. Цілий Рим
про се говорить. Бач, вони убили
дитину...

Провінціялка. Нащо?

Римлянка (з меншою певністю). Треба їм, для культу.

Відпущеник (з вищої лавки).

Вони дітей їдять!

Провінціялка (здригається), Що ти говориш?

Чи се ж можливо?

Відпущеник. Хто ж сього не знає?

Провінціялка.

Та я се чула... тільки ж... от страхіття!

Відпущеник (нахилившись і зазираючи нахабно про-
вінціалці в лице).

Я, коли хочеш, розкажу достоту.

Я чоловік бувалий, знаю все.

Вони замазують дитину в тісто,
а хто новий до їх пристане,—значить,
такий, що ще не знає їх звичаїв,—
вони дають йому ножа і кажуть:
розкрай нам тісто...

Другий відпущеник (в тому ж ряді, тільки трохи
далі озивається). От і все неправда!

Верзе аби-що! Ти не слухай, пані.

Я розкажу доладніше.

1-й відпущеник. А як-же,
не чули тут іще брехні твоєї!

2-й відп. Брехун до себе світ весь приміряє.

Провінціялка (до 2-го відпущеника).

Що-ж ти нам розказати хтів?

2-й відпущеник. Се, пані,
у їх такий є звичай: ставлять свічник
посеред хати і собаку в'яжуть
до свічника...

1-й відпущеник. Ото, куди заїхав!
Хіба-ж тоді се роблять, як дитину
зарізати хотять?

2-й відпущеник (дражливо).
А тож коли?

1-й відпущеник. Тоді, як оргії у них бувають.
Се, бачиш, пані, так: покажуть м'ясо
тому собаці...

Провінціалка (з жахом). Людське?

1-й відпущеник. Ні, не конче.

Собака кине́ться і свічник звалить,
і темно в хаті стане... (Спинається).

Провінціалка (з палкою дікавістю). Ну, а потім?

1-й відпущеник. А потім... (показує на сцену) ось

Я покажу, що потім. [ходім туди, під портик,

Провінціалка (спалахнула). От нахаба!

2-й відпущеник (до 1-го).

Як смієш зачіпати сю матрону?

1-й відпущеник. Така матрона се, як ти патрицій!

2-й відпущеник. Я покажу тобі, хто я!

(Штовхає його).

1-й відпущеник. Геть, дурню!

(Вихоплює короткого ножа. Провінціалка проникливо вереснула. Підбігає вігил).

Вігил. Що тут таке?

Римлянка (показує на обох відпущеників).

От сії два побились.

(Вігил виганяє їх з дирку. Вони виходять, гвалтуючи).

1-й відпущеник (до вігила).

Бери його! Він християнин!

2-й відпущеник. Бреше!

от він так християнин!

Вігил. Ну виносьтесь!

В кустодії вже розберуть, хто бреше.

(Виганяє їх стусанами).

Стара селянка (в найвищих радах).

І що воно за люди християни?

Старий селянин. Вони чарівники!

Хлопець-пролетарій. Я в се не вірю.

Чарівники-б від суду врятувались.

Старий. Не проти всього чари помагають.

З Темідою змагатись їм не сила.

Той християнський бог від наших слабший,
лиш над хоборами він має силу.

Стара. А як же зветься бог отой?

Старий.

Забув.

Так якось паче Хрестус.

Хлопець.

Я чував

зовсім інакше. Нехороше ймення,
якесь жидівське.

Старий.

Може. Не згадаю.

Пролетарій (озивається з сусідньої лавки).

Та то зовсім не бог. Був утікач
з рабів, на ймення Хрестус, він розбійник,
чи злодій був, гаразд не пам'ятаю.
Так от його уловлено й розп'ято.
Товариші зробили з нього бога,
та вигадка й пішла собі по людях...

Стара жінка. Ну, хто б там злодія вважав за бога?

Вулишний філософ (з вищої лавки).

Чому ж? Меркурій, бабко, теж прокрався.

Дуже вбогий чоловік (озивається з лави ще вищої).

А я чував, що їм не можна красти.

Жрець Цібели (обідраний, обвішаний амулетами).

Кому?

Вбогий. Та християнам же.

Жрець Цібели.

Не можна?

Проте ж вони осе дитину вкрали.

Вбогий. Та може ж і не вкрали?

Жрець.

Може скажеш,

що не вони колись і Рим спалили?

Вбогий. Та вже ж се невідомо...

Жрець.

Гей, братухо,

чи й сам ти не з таких?

(Вбогий ховається по-за людьми й зникає).

Жрець (до вулишної жінки, що стоїть поруч із ним).

Сей з боязких,

а є такі, що й до ножа беруться.

Жінка. Та де там до ножа? Вони плохі!

Я знаю їх, вони ж у нас бувають.

Жрець. Еге, плохі! А тільки-що завівся

один з них так, що й справді ніж схопив.

Чи ти ж не бачила? Там, в нижчих лавах.

(Показує на місце, де недавно билися відпущеники).

Жінка. Хіба ж то християнин?

Жрець.

Ну, а хто ж?

Грек (до жінки). А в тебе все бувають християни?

Жінка. Бувають і пітагорейці ваші.

Молодий грек. Пітагорейці? Се вже ти збрехала,
сі чисті люди, хоч кого спитайся!

Жінка. Дивись ти!—«чисті!»—Я хіба нечиста?

(Молодий грек зневажливо регоче).

Жінка (до сусідки).

Чого сей гречик слинявий приплався?

Адже зомліє, як побачить кров.

Грек. А ти либонь аж догори підскаочиш?

Жінка (згорда). Римлянка я і крови не боюся.

(Обертається до нього плечима).

(В середніх лавах, але в вищому їх ряді):

Скульптор з передмістя (до жерця Ескулапового,
що тільки-що надійшов).

Коли б ти чув, що там селяк той плів!

(Показує вгору на селянина).

Що християнські лікарі мудріші
од вас.

Жрець Ескулапів. Вони ученики невдячні.

В нас учаться, та й нас же зневажають.

Скульптор. Ся секта навіть гірша від жидів.

Краси ніякої нема в тій вірі.

Наглядач з крематорія.

Вони ж мерців своїх не палять навіть,
а в землю загібають... Пху! Аж бридко!

І як їм сеє дозволяє влада?

(У вищих лавах):

Дрібний крамар.

Проте одно в їх добре: помагають
удовам, сиротам і всім убогим,
між ними чоловік не пропаде.

Багатий крамар.

Та злодії держатись купи мусять,
хто чесний—проживе і без людей.

Дрібний крамар.

Ні, не кажи, якби римляни мали
ту злагоду і товариську поміч,
не так би ширилось те християнство.
Чимало винні наші багачі.

Багатий крамар (одвертається від дрібного крамаря до ляхв'яра). Добродію, ти пізнаєш по сондю, яка тепер година?

Ляхв'яр (дивиться вгору). Десь полудень.

Грек (до дрібного крамаря).

То винні все закони ваші римські—
заборонили чесні товариства,
гетерії—ті наші братства славні—
от маєте тепер злочинні банди!

Старий юрист (оглядаючись на грека).

А хто се там закони римські ганить?
(Грек ховається).

Хлоп'я (до старенької бабусі).

Чи християни всі чарівники?
Скажи, бабусю!

Бабуся. Ні, не всі, дитинко,
на те учитись треба. От із сих,
то тільки двоє ворожбитів.

Хлоп'я. Знаю!

Отой-о чорний та отой худий!

Бабуся. Ні, їх уже тепер немає тут,
бо визволились чарами з темниці.

Хлоп'я. Як, як, бабусю?

Бабуся. Та вони вже слоно
такеє знають. Туману пустили
і здиміли.

Хлоп'я. А як туман пускають?
(Публіка здіймає нетерплячий гомін).

Голоси звідусіль.

Гей, адвокате! Годі вже! Доволі!

Збудить мене, як він скінчить!

(Де-хто вдає звірячий та пташиний крик). Ку-ку!

Кукуріку! Гав-гав! Ня-няв! А кшшш!

Голос покликача судового (в рупор).

Народе римський! Суд спокою просить!

(Сурми. На хвилину публіка втихає. Далі пролетарій підліток кидає жменю висмоктаного винограду на лисину дідичеві в долішньому ряді).

Дідич (люто). Гей, ви там! Щушваль! Що се за безличність?

Підліток. Од винограду кучері зав'ються,
сподобаєшся паням!

Дідич. Гей, вігіли!

Підліток. От, зараз вже й вігіли! Я жартую!

Таж тут повітря казиться з нудоти!..

(Кидає горіхове лушпиння в інші ряди, звідти відповідають тим же; сміх, крик, перекидання; вігіли метушаться, втихомирюючи люд).

Фортунатова жінка (бліда, задихана, вбігає меж горішні лави. На лівій руді має немовля, правою суне за ручку старшеньку дитинку).

Ой людоньки! Ой людоньки! Пустіте!

Ой горе нам! Чи ще вони живі?

Вояк. Куди ти прешся? І без тебе тісно!

Форт. жінка. Ой, там мій чоловік!

Ремісник (посувається і дає їй місце. Тихше).

Ти християнка?

Фортунатова жінка. Не знаю... (Вдивляється в далечінь, далі зриває з себе покривало, встає, старшу дитину становить на лаву, меншу підіймає вгору одною рукою, другою рукою махає покривалом).

Фортунате! Фортунате!

Чоловік (що по-зад неї).

Та сядь! (Смикає її на туніку).

Жінка (поруч з попереднім).

Повибиваєш людям очі!

(Вириває у Фортунатової жінки покривало, тая сідає).

Голос покликача. Обвинуваченим останнє слово!

Голоси з публіки. А! Ось воно! Та цитуйте! Я
Ніхто не чує! [не чую!

Форт. жінка. Фортунате!!

Голос. Цить!

Голос з найгустіших рядів.

Христос вам поможи! Одважно, браття!

Голос покликача.

Раб Аквіла, Урбан, Флегон, Фавстін,

Негріна—всі посполу прості родом—

зреклися слова.

Римлянин у далматиді (до клієнта).

Ще б чого не стало—

простацьке красномовство вислухати!

Голоси з публіки. Обридли вже балачки!

Голос покликача.

Теофіл,

вигнанець і втікач, а християнський

презбітер—має слово.

Римлянин у далматиді (позіхає). Ну, почнеться!

Старий селянин. Якби ж я чув хоч слово!

Філософ.

То таки

розумного нічого не почув би.

Гетера (до поета, вказуючи в далечинь).

Чого ті двоє осторонь стоять?—

смуглявий варвар і худий злочинець—

забула, як їх звати...

Поет.

Та, здається,

вони там щось на інших наклепали,

то ті вже їх до гурту не приймають.

Гетера. То може сих і виправдає суд?

Поет. А ти б хотіла?

Гетера.

Ні. Далеко краще,

коли б сих двох до звірів присудили.

(Мрійно). Сей варвар африканський певне добре

з левами вміє битись... А худого

я б віддала пантері...

Голос покликача. Теофіл

все потвердив, що говорив і перше.

Голос з публіки.

Ха-ха-ха-ха! Було що слухать! Справді!

Голос покликача.

Кней Люцій, громадянин, промовляє.

Матрона (до молодого комонника).

Який він гарний! Правда, дуже шкода,
що мусить згинутися за тую секту?

Комонник (сухо).

Я зрадників державних не шкодую.

Якби в когорті нашої об'явилась
ота зараза,—я б тих сектярів
руками власними сажав на палі.

Матрона (видимо дражнячись).

А може й є вона в твоїй когорті?

А може й сам ти потайний сектяр?

Комонник. Я б радив так не жартувати, пані!

Матрона. Бо що?

Комонник. Бо я перенесу сю справу
над суд до твого мужа.

Матрона (згорда). Дуже добре.

А поки-що, добродію, прошу
мені не заважати слухать справи
і більш не озиватися до мене,
бо все одно відповіді не буде.

(Пильно дивиться на арену, одвернувшись від комонника).

Комонник (трохи згодом, лагідніше).

Добродійко... (тихше, покірливо). Авреліє...

Матрона (до сусіда, старого патриція).

Панотче,

дозволь перемінятися місцями,—
мені є невигода тут сидіти.

(Старий патрицій пускає її на своє місце, сам сідає біля комонника, але той раптово встає і виходить геть).

Голос покликача.

Кней Люцій просить взяти до уваги,
що всі обвинувачені ніколи
себе злочинном не сплямили досі,
що всі вони покірливі піддані
і добрі громадяни.

Старий юрист. Хай докажуть.

Старий вояк.

Вже ж, хай докажуть! Говорити легко!

Голос покликача.

Кней Люцій свідчить ранами своїми,
що він здобув, воюючи за Рим.

Голоси з гурту молодих вояків.

Ми знаємо його! Він добрий ватаг!

Хай Люція помилують весталки!

До імператора на скаргу підем,
коли його скарають! (Здіймають галас).

З гурту табуляріїв. Бач, які!

навчають суддів і самих весталок,
що їм робити!

Голос покликача. Відпущеник Нартал

сказав, що він не хоче знати Риму,
що він би хотів скупатись в римській крові,
за теє суд його позбавив слова.

(Вихрем пролітають у цирку порікування, сперечки, гомін).

Молодий вояк. До звірів!

Поет.

Він безумний.

Гетера (ласо).

Ох, до звірів!

(До поета). Гукай-бо, Каю! В тебе дужчий голос!

Я хочу, щоб до звірів!

Поет.

Ні, Альмеє...

Гетера (круто одвертається від поета до вояка).

До звірів?

Вояк (усміхнувшись до неї).

Вже ж, красуне!

(Кричить дужим голосом). Гей, до звірів!!

(Гетера поривчасто обіймає його. Сміх, оплески серед сусідів гетери і вояка).

Голос покликача.

Промовить має Фортунат плебей.

Жінка Фортунатова (знов стає, як уперід, махаючи покривалом).

Я тут! Ось діти! Змилуйся над нами!

Ремісник. Та сядь, туди ж однаково нечутно.

Жінка Форт. Ні, він почув! Побачив!

(Кричить надриваючись). **Фортунасте!!**

Голос покликача. Він заявив про щире каяття і має зараз се довести ділом.

Готовий він богам принести жертву.

(В цирку здійсмається крик обурення всуміш з оплесками).

Ремісник і двоє його сусідів.

Відступник! Зрадник! Бог тебе скарає!

(Вігіли кидаються на сі поклики і арештовують усіх трьох.

Жінка Фортунатова кидається геть з цирку).

Інші голоси.

Сей чесний! Сей не винен! Дати пільгу!

На волю випустить!

Голос покликача. Народе римський,
спокою просить суд!

(Сурми. Галас помалу втишується).

Тихший голос. Відступник!

(Раптом настає коротка, але повна тиша і потім — з тисячі
грудей):

Спільний крик. **Ах!!!**

(Потім зараз же лемент несамовитий, лютий. Багато людей
схоплюються на лавки, грозять кулаками. Чутно тільки най-
дужчі голоси).

Голоси. Убити! Розірвати! Розп'ясти!

До звірів! На кострище! Миттю! Зараз!

(Сурма покликача судового проривається крізь галас, але глухне. Де-хто поривається скочити на арену — сусіди утримують; багато людей збігають по сходах у-дні. Їх здержують вігіли, але з великим зусиллям. На підмогу вігілам прибігають вояки міської когорти і сляк-так утихомирюють люд, загрожуючи зброєю. Неспокій однак триває довго. Глухий гомін раз-у-раз прокочується по рядах, але вже можна чути окремі слова і розмови).

Провінціялка (до римлянки).

Що саме сталося? Я не роздивилась.

Римлянка. Він плюнув на олтар, отой худий.

Провінціялка. Боги всесильні! Що ж йому за те?

Чому ж його не вбито?

Табулярій. Вирок буде.
Голос покликача. Оскаржений, що сам себе зве
образив тяжко маєстат святині [Парвус,
і через те утратив право слова.
Вояк. Іде чого не стало! Право слова!
Одно він має право — на кострище!
Старий юрист. Ні, посадити б на залізне крісло
та розпекти...
Голос покликача. ...Прісцилла промовляє.
Римлянин у далматиді (до клієнта).
Дивися. Тож Макарія твоя
вже грає героїню.
Клієнт. Що ж, і гарно, —
велична постать, рухи благородні.
(Піде в долоні. Римлянин у далматиді смієся його, щоб
затих).
Провінціялка (до римлянки).
Невже й вона дитяче м'ясо їла?
Римлянка. Матрони ті чого не виробляють!
Перший дідич (до другого).
Аедій Панса тяжко захворів, —
Прісцилла ся його дочка єдина.
Другий дідич. Які тепер настали діти — горе!
І батька рідного не жалують!
Лихв'яр. Ся секта
примушує зрікатися родини
і через те вона найгірша в світі.
Міщанка (до сусідки).
Прісцилла звабила оту дитину,
що потім закололи християни.
Сусідка (неймовірно).
Ну!
Міщанка. Я сама з Субурри, — можеш вірить.
Голос покликача.
Префект казав Прісциллі говорити
про себе тільки.
Юрист. Так і слід! Авже-ж!

Голос покликача. Прісцілла так до суду промовляє:

Оправдуйте мене їх оправданням,
їх карою карайте. Я готова
і рада вмерти за Христову правду.

Провінціялка. Яку то правду? Як вона казала?
Високий істеричний голос жінки (з високих
рядів). Свята сестро! Помолись за мене
в господньому раю!

Молодий хлопець (збігає по сходах у-дія).

Я християнин!

Беріть мене! В'яжіть! Я теж був з ними!

Молода дівчина (збігає слідом за ним).

І я! й мене беріть! Я християнка!

(Вігилі виводять їх).

Перший дідич (до другого).

Сі певне подуріли!

Другий дідич. Се зараза.

Лихв'яр. Всіх вигубить — то й буде край заразі.

Жрець Цібели. Прісцілла ся дитяче серце ззіла,
тепер вона у християн найстарша,
от тим вони і рвуться вслід за нею.

(Тихий гомін сусідів жерця передається на дальші ряди).

Голос покликача. Руфін Емілій має слово.

Голос з народу.

Цитьте!

Се вже останній.

Другий голос (зо сміхом). Що ж ти там почувш?

Третій голос. Він має довгі вуха, не журися!

Раб (до сусідки рабині, нахилившись близько).

Ти знаєш чудо? Сей Руфін прокляв
свого клієнта за гріхи — в ту ж ніч,
до світа ще умер клієнт.

Рабиня.

Ой лихо!

Руфін сей ворожбит?

Раб (тише, оглядаючись). Ні, він святий.

(Шепоче їй далі щось на вухо, вона чувається).

Голос покликача. Руфін заздалегідь приймає
і просить виконати його скоріше. [вирок

Лихв'яр. Розжалобити хоче! Ні, не діжде!
Голос покликача.

Префект ясновельможний Кай Летіцій
гадає, що зменшити кару можна...

Лихв'яр. Іще чого!

(Тупотять ногами і стукає кієм, його наслідують інші).

Голос покликача. ...з уваги на покірність.

Жрець Цібелі. Усі вони покірні! Не одурять!

Голос покликача.

Але Руфін покірність хай докаже:
присягу імператору хай зложить,
богів олімпських жертвою вшанує
і генієві цезаря віддасть
належну честь.

Вояк. Він мусить се вчинити!

(Де-хто підводиться з лавок, щоб ліпше бачити, інші спляють).

Клієнт (до римлянина у далматиді, що застує йому вставши).

А що? Він присягнув?

Римл. у далматиді. Ні, відступився
і руки заложив. Ото ще дурість!

Я б для рятунку присягнув хоч довбні!
Не розумію сих людей!

(В публіці, надто серед вояків, галас).

Голос покликача (після сурмлення і де-якого втихо-
мирення). Руфін

сказав, що імператором гордує,
як громадянин...

З гурту вояків. Ні, як бунтівник!

Покликач (покриваючи гомін).

...а до богів байдужий, як філософ.

Філософ. Брехня! Філософи богів шанують!

Він християнин! Він сектяр!

Раб (у нестямі).

Авже-ж!

Він християнин! мученик!

Вояки.

Скарати!

Не милувати! Не зменшати кари!

Нехай живе наш дезар-імператор!

Нехай загинуть вороги його!

Покликач. Префект... (Лемент заглушує його).

Вояки.

Нехай мовчить! Доволі! Годі!

Чого він вигорожує злочинця?

Хто любить імператора? — кричи:

Бунтівникові смерть!

Багато голосів.

Бунтівникові

смерть!

Вояки. Зараз кара!

Жерці.

Закопать живцем,

бо він богів зневажив!

Покликач (просурмивши багато раз).

Вирок суду!!

Голоси. Та цитьте! Дайте слухать! Вирок суду!

(Помалу спільний гомін стихає, хоча все ще прокочується гомін).

Вояк. Ну, що вони там мимрять? Голосніше!

Табулярій. Та май терпець — покликач перекаже.

Покликач. Утікача-вигнанця Теофіла,

упертого повторного злочинця,

суд присудив на хрест.

Старий юрист.

Отак і треба!

Покликач. Урбан, Флегон, раб Аквіла, Фавстін —

інакше Редівівус, і Негріна,

вона ж Рената — всі віддані будуть

в театр і там в трагедії умруть

собі на кару, людові на втіху.

(Оплески і крики втіхи в публіді).

Покликач. Відпущеник Нартал до звірів піде.

(Знов оплески).

Гетера (нетямиться з радощів).

До звірів! Як я рада! Як я рада!

Покликач. Названий Парвусом найгіршу кару

зухвальством заробив — його живцем

спечуть на дзиглику залізім.

(Крик загоди).

Жрець.

Добре!

Жерці. Отак його! Він заробив! Спекти!
Покликач. Зосталось три почеснішого стану,
то вирок їм ще затвердити має
божистий цезар-імператор.

Голоси. Маєш!
Коли ж се буде? Ми не згодні ждати!
Жерці. Вони втечуть! Не підемо додому,
поки не зроблять їм кінець.

Голос. Авже ж!
Покликач. До імператора послано вирок.
Вояки. А ми тим часом що робити маєм?

Голос (іронічно). Очима лупати!
Голоси (з горішніх рядів). Я так не хочу!
Видовиська давайте! Хай скарають
хоч одного! Ні, двох! Ні, трьох! Усіх!
Чого ж уводити? Готовий вирок!

Гетера. Авже-ж! і звірі ж є!
Вояк. Я бачив сам
нових пантер.

Голоси (маса). До звірів християн!
Покликач. Суд повелів, що зараз приймуть кару
засуджені Нарта і Парвус.

Голоси. Славно!!
Голос. Го-го! Дивіться! Розпикають крісло!
Другий голос. Вже бестіярії пішли по звірів!
Третій голос. Скоріше!

Матрона (до старого патридія).
Подивись лишень, панотче,—
се що за знак? Плебеї всі стоять
і ні один не йде прощатися з ними,
а тільки Люцій підійшов близенько
до варвара... (З обуренням). Ну, чи ти бачиш! вар-
ного штовхнув! [вар

Патридій. Боги, яка розпуста!
Відпущеник штовхає свого пана...

Те християнство стани всі руйнує.
Клієнт (скрикнув). Прісцилла варвара поцілувала!

Матрона (соромливо закриваючись).

Матрона варвара цілує! Ганьба!

Патрицій. Тепер того худого заволоку.

Матрона. Прилюдно! О, Юноно! (Сплескує руками).

Воляк (коло Гетери).

Християнка

не добрий має смак!

Рабиня (до раба). Чи се так треба?

Раб (тихо). Се поділунок миру. Так годиться.

Патрицій. А чоловік стоїть і — хоч би слово!

Бездична секта...

Голос. Вже ведуть пантеру!

Голоси. Де? де? Не бачу! Та не застуй! Геть!

Сюди, до нас хай ближче приведуть!

Та що се справді? Цілий день сиди

і нічогісінько нам не покажуть!

Жрець Ескулапа.

Дивіться! вже на крісло посадили!

Се близько, добре видно! Та дивися ж!

(Шарпає сусіда за одіж).

Сусід (нетерпляче визволяється від жерця).

Ет, є на що дивитися! (Кричить). Пантеру!

З пантерою сюди! Гей, бестіярій!

Голос Парвуса (за сценою, але не дуже далеко).

Віддай їм, Господи, по їх ділах,

і звеличай раба свого! (З боєм). О, Боже!..

Рабиня (до раба). Чого се свариться отой старий
на сього печеного?

Раб. То презбітер

остерігає від недобрих слів.

Провінціялка (з відразою).

Ой, смаленим запахло!

Римлянка (спокійно). Ну, то що?

Голос Парвуса (екстаз у нього бореться з боєм і му-
кою). Господь мій захист!.. Мій притулок... сила...

(З раптовим одчаєм і наче здивовано).

Невже ти, Господи, мене покинув?

Жрець. Ага! Скоренько припекло! А бач?

Г о л о с П р і с ц і л л и (здаєка, але виразно співає псалом)
«Господь мій захист і моя потуга!
Нічого не боюся—він зо мною.
Тверда і певна віра мого серця,
Її не подолає брама пекла!..»

(Згодом до неї прилучаються голоси й інших засуджених християн).

Г о л о с П а р в у с а (знову екстатично).
Вінець!.. Мені вінець!.. Я бачу!.. Боже!..
(Конаючи). Прийми твого раба...

Р а б (торкає рабину. Таємничо). Ти бачиш? Там...
вінець над головою...

Р а б и н я. Ні, не бачу.
Та він уже зомлів чи може вмер.

С т а р и й ю р и с т (з досадою).
Ех, розпекли занадто швидко крісло!
Не тямлять справи!

(В публіці свист).

Г о л о с и. Ну? Се що ж таке?
От так видовисько! То се вже й край?
А де ж пантера? — Он же там сидить,
мов кіт, напроти варвара... Гиджа!
Ну, панночко цяцькована! Скоріше!
Доволі хизуватись! Скоч до нього!
Чи ж він не гарний хлопець? Твій земляк!

(Регіт, тупання, цькування. Хтось пускає на арену заго-
стрену паличку—«стиля»).

Г р е к (злякано). Ой, влучив! Скочила!
В у д и ш н а ж і н к а. А ти злякався?
Н а р т а л (зненацька вибігає на видимий куток арени).
Меча! Меча!

В о я к (кидає йому меча). Ось, на тобі, воюй!
(До Гетери). Так цікавіше буде.

(Гетера потакує головою і не одриваючись зорить на арену.
Нартал знов зникає з видимого кутка. В публіці палка ціка-
вість. Багато хто спинається, щоб краще стежити за боєм
Нартала з пантерою, що відбувається за сценою).

Старий юрист. Вперше бачу,
щоб християнин збройно боронився.

Гетера (кричить на арену).

Гей, християнине, чом не співаєш?

Голос Нарталови (подає дикий бойовий крик).

О-о-о — гей!

Голос. Ох, як сплелися!

(Весь цирк завмирає в напруженні. Грек, затулившись плащем, утікає геть з цирку).

Воляк.

Га!! Убив!

(Грім оплесків. Буря загоди. Потім раптом):

Голоси. Давайте звіря ще! Пускайте лева!

Нартал (схований, розшарпаний вибігає на видимий куток арени).

Гей, ви, римляни! Вас я викликаю!

Невже ви не одважніші од звірів?

Гетера (торкає воляка).

Іди, іди! побийся з ним!

Воляк (згорда).

Іще що?

Хіба я гладіатор?

Нартал (раптом заточується, хапається за груди і падає).

Ой... конаю...

Поет. Він ранений... (олвертається). Ні, се зовсім нечом не подасть весталка знак добити? [гарно...

[Цирковий «карніфекс» приходить, добиває Нартала і виволікає його за сцену великим гаком. Люди сідають. Обмахуються віялами. Відпочивають).

Гетера. Ну, а тепер же що? Сього нам мало.

Голос покликача судового.

Зволив божистий цезар-імператор,
щоб Кнея Люція скарать вигнанням,
Руфіна ж і Прісциллу зарубати.

Воляки і частина люд.

Хвала тобі, наш цезар-імператор!

Покликач. Сенат і римський люд постановляє,
щоб виконать сей вирок необарно.

Голоси. Народові й сенатові хвала!

Римлянин у далматиді.

Ну, знов прощальна сцена! як се нудно!..

(Ліниво одкидається на спинку лавки і заплющує очі).

Клієнт. А Люцій і Руфін прощались гарно.

Римлянин у далматиді (не ворухнувшись).

Нехай собі... лінуюся дивитись...

Клієнт. Глянь! ось вони обходять всю арену,
прощаються з народом римським.

Патрон (стрепенувшись). Де?

(На видимому кутку арени незабаром показуються Руфін і Прісцилла. Вони побралися за руки і ступають повагом. За ними йдуть два вояки з голими мечами. Де-коли обое засуджені спиняються і вклоняються людові).

Руфін. Прощай, мій Риме, хутко й ти загинеш.

Жерці. Він закликає Рим! Рубайте швидче!

Прісцилла. Хай Бог тебе рятує, рідний люде.

Вояки. Нам геній цезаря найбільший бог!

(Руфін і Прісцилла проходять за сцену. Незабаром чути глухий, але сильний стук двох мечів, що рубають враз. Коротке зідхання пролітає по людях. Публіка гучно встає і рушає виходити з цирку).

П Р И М І Т К И

I

АЙША Й МОХАММЕД.

Діалог «Айша та Мохаммед» було написано в 1908 році, вперше надруковано в часопису «Дзвін», 1913 р. ч. 1, сторінка 6 — 8. Рукопису діалогу не залишилося. Сюжет його, очевидно, був підказаний поемою П. Куліша «Магомет і Хади́за» (див. Сочинения и письма П. А. Кулиша. Том 2-й. Изд. А. М. Кулиш. Под редакцией И. Каманина. Киев. 1908. Стор. 54 — 90, примітки, стор. 10 — 11), бо Леся Українка добре знала всі Кулішеві твори. Наводимо відтіль епіграф з Дрепера (з книги його «Історія розумового розвитку Європи») та пролог (його передруковано нещодавно в книжці: П. Куліш. Поезії. Літературна бібліотека «Книгоспілки». Вибір, редакція і стаття М. Зерова, стор. LXIV+126+XVIII, без року вид., стор. 41 — 43).

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДНЬОГО СЛОВА ПРО МАГОМЕТА.

«Ще як він був незнаний і вбогий, полюбила його багата вдова в Медці, на ім'я Хади́за, і хоть у його рідному краї було в звичаї многоженство, не засмутив Магомет своєї дружини ні однією суперницею: додержав їй вірності двадцять чотири роки, поки жила вона на світі. Як зробивсь він першим чоловіком між арабами, одна з найвродливіших жінок, Аеша, сказала йому раз: «Чи не стара ж у тебе жінка? Чи не посилає тобі бог мене за луччу дружину?» — «Во ім'я бога, ні! — відказав Магомет. — Не може бути луччої дружини над нею: бо вірувала вона в мене тоді, як люде мною поневіряли: підняла мене вгору тоді, як був я вбогий і як мене гонено»,

Дрепер.

Не говори зо мною про кохання,
Про житті двіт, про щастя... Ти не знаєш,
Яку своїм дівочим залицанням
Тонку струну в душі моїй торкаєш.

Аешо любя, соняшне серденько!
Ти всі квітки хотіла б осіяти,
Заговорити з кожною любенько
І приголубить, як дитину мати.

Та мій двіток незримо продвітає,
Незримо лише сонця красотою:
Над ним і в день і по ночам сіяє
Світило щастя вічною любов'ю.

І поки тху мого, поки Аллаху
Угодно на землі мене держати,
Не буде той, хто не доступен страху,
Очима іншої собі шукати.

Ти кажеш, лучча, краща? Ні одної
Нема на світі луччої й не буде...
Во ім'я бога, краси такої
Не бачили ніколи грішні люде!

Возьми у мене очі, подивися
На неї з висока, з небес пречистих,
Звідкіль всі помисли святі взяли
І чувства праведні сердець огнистих.

Як в глибиню бездонну океана
Аллах всезрячим прозирає оком,
Як до схід сонця над ночним туманом
Зоря над сонним світиться востоком:

Так в Магометову прозріла душу
Хади́за, боже око, сонце ясне,
І зрозуміла все, про що я мушу
Віщати миру, доки й життя погасне.

Я був малий, мизерний і незнаний,—
Вона мене між тисячами вздріла.
І золото й верблю́дів каравани
І всю судьбу мені свою вручила.

Тинявся я проміж людьми чужими,—
Вона мені мов сонце осміхалась,
І помисленнями її святими
Моя душа, мов перлами, втішалась.

У нищеті я нею був багатий,
В багатстві нею був я милостивий:

Вона робила, що з моєї хати
Утішеним виходив нещасливий.

Нехай Аллах усю красу по світу
В один алмаз безцінний позбірає, —
Не засіє він так Магомету,
Як дух Хадизи перед ним сіє.

Мохаммед чи Магомет — засновник релігії, що набула його ім'я, народився 571 року в місті Мекці, з дитячих років був хворий на епілепсію (нервова хвороба, що викликає напади з втратою свідомості), але напади своєї хвороби вважав за прояви божественного духу; в молоді роки служив за погонича в багатій вдові Хадізі (чи Хадіджі), одружився з нею, коли йому було 25 років, а їй 50 (року 596-го). Вони жили в подружжі 24 роки, до смерті Хадізи (619 р.). Менше ніж за два роки після її смерті Магомет одружився з десятилітньою Айшею (чи Аешою). Вона народилася 611 року, одружилася з Магометом 621 року, але зараз після одруження Магомет завів собі ще десять жінок.

Завдяки своїй живій, веселій вдачі Айша користувалася особливою Магометовою прихильністю, а після його смерті (вмер 632 і похований в Айшиній оселі), мала великий вплив серед правовірних мусульманів. Року 656-го, коли племенник та разом і зять Магомета, Алі, був обраний на каліфа, Айша пристала до ворожої йому партії, попалася до нього в полон, але була випущена без ушкоди для Мекки. Останні свої роки Айша стояла осторонь від політики, в Медині, де й умерла 676 року, високоповажана, як «мати правовірних».

II.

РУФІН І ПРИСЦІЛЛА.

Драма «Руфін і Присцилла» розпочата була в Києві наприкінці 1906 року. В той час були написані перша, друга і половина третьої дії. Після того Леся Українка перервала роботу над драмою майже на цілий рік і відновила її восени 1907 року в Ялті. Перші дві дії й половина третьої дії написані були встяж, у короткий час і пізніше майже не поправлялися; останні дії, тоб-то кінець третьої, четверта й п'ята, коштували авторові довгої роботи, сполученої з спеціальним начитуванням дотичної історичної літератури. Робота над «Руфіном і Присциллою» продовжувалася весь 1908 рік і драму було закінчено та остаточно зредаговано на початку 1909 року на Кавказі, в Телаві (центр і давня столиця Кавказу). Білого рукопису було надіслано до журналу «Літературно-Науковий Вістник»; тодішня редакція журналу в листі до автора драми висловлювалася, поруч з високою загальною оцінкою «Руфіна і Присцилли», що 5 акт драми не степенує, а ослаблює вражіння. У відповідь на цього листа Леся Українка написала до редакції, щоб п'ятого акту не друкувати і в першому друкованому вигляді драма мала тільки чотири акти («Літ.-Наук. Вістник», 1911, кн. X та XI).

Коли Леся Українка закінчила роботу над «Руфіном і Присциллою», як завжди, вона переписала драму начисто і надіслала рукопис до «Л.-Н. Вістника». Ще під час роботи над драмою Л. Українка зважала, що драма не пройде через тодішню російську царську цензуру в тому вигляді, як її було написано; вона передбачала, що російська цензура викреслить де-які місця, вбачаючи в них образу для христия-

лства і тому, щоб уникнути логічних і формальних вад, які повстають у наслідок викреслювання і не можуть бути полагоджені, коли автор не живе в місці цензури й друку, сама виготовала редакцію, яка б могла пройти через цензуру. Рукопис з повною редакцією Леся Українка надіслала до Львова в Наукове Товариство ім. Шевченка на схов («Л.-Н. Вістник», що офіційально видавався одночасно у Києві і Львові, фактично для ощадності друкувався тільки в Києві), і там він був знищений разом з багатьома іншими рукописами в 1915 році, коли російське військо громило приміщення Наукового Товариства (див. «Хроніку Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові», ч. 63 — 64, стор. 71, 72, 76).

Всі вищенаведені відомості про рукопис драми «Руфін і Прісцилла» запозичено з уваг К. В. Квітки до 4-го тому попереднього видання творів Л. Українки (т. IV, вид. «Книгоспілки». Київ. 1923 р. стор. 341 — 342). Чернетка рукопису драми залишилася не вповні, частина її загубилася. Маємо в розпорядженні своєму для цього видання чернетки до першого й другого актів; на останній сторінці того, що збереглося, починається рукопис третього акту (початок першої ремарки до нього). Крім цього, маємо в розпорядженні п'ятий акт драми не в чернетці, а в тому рукопису, що був повернений Л. Українці від редакції «Л.-Н. Вістника». Оскільки перші два акти в чернетці з'являються дорогідінним матеріалом для вивчення довгої та вдумливої роботи їхнього автора, того що можна назвати «творчою історією» «Руфіна і Прісцилли» (особливо це стосується першого акту), — остільки п'ятий акт мало цікавий, бо це вже є результат остаточної його редакції для цензури.

Коли взагалі при роботі над рукописами Л. Українки виникають труднощі, бо більшість рукописів писана олівцем (найчастіш причиною цьому була хвороба; значна кількість творів писана в ліжку) і часто-густо на першій редакції, писаній олівцем, писалася друга — чорнилом, при тому завжди є багато поправок та змін, то рукопис драми «Руфін і Прісцилла» є винятково трудний для роботи. Тому подаємо кілька зауважень до редакцій та варіантів цієї драми.

Найскладнішої роботи вимагав 1-й акт драми. Ясно, що він має дві редакції, але рідко коли вдається встановити, коли певне місце першої редакції було перероблене на другу. Перероблення робилося роками, стосувалося до окремих місць першого акту в різних його частинах; іноді написане раніш і вищене на початку рукопису першого акту переносилося значно далі, чи навпаки. Всі такі випадки позначені в примітках, але з'ясувати, коли власне, в якому порядку робилися ці зміни—не було можливости. Не можна, наприклад, сказати, що перша редакція є судільна, що перша редакція певних уривків зв'язана послідовно з належними уривками другої редакції. Звичайно для 1 акту «Руфіна і Прісцилли» перша редакція писана чорним чорнилом, друга — олівцем, третя й остання — червоним чорнилом, але є кількадесят сторінок, що цілком написані олівцем. Майже ніколи в роботі з великими уривками нема можливости встановити черговий порядок їхнього закреслювання.

Загально-встановлений науковий спосіб подавання редакцій та їхніх варіантів на сьогодні дає тільки примітивні приклади, що їх вживано було в примітках до попередніх томів «Творів» Л. Українки.

1) Те, що закреслене в рукопису, подається в квадратних дужках.

2) Незакреслене в рукопису, що не увійшло до друкованого тексту, подається курсивом.

3) Круглі дужки належать авторові.

4) Коли квадратні дужки закриваються й зараз відкриваються, це означає, що певне закреслення було зроблене не одночасно: перший уривок закреслений раніш, другий — пізніш.

5) Коли є дві чи кілька редакцій, то остаточно редакція (друкованого тексту) подається тільки в разі неможливости зрозуміти зв'язок її з редакцією попередньою. В надто трудних випадках дається примітка.

6) Коли рядок перероблений не під час писання, а пізніш (напр., коли писаний чорнилом рядок виправлений олівцем), то варіант (зміна в рядкові) подається в окремому рядку.

1-й акт «Руфіна і Прісцилли» вимагав додаткових умовних знаків. Їх зазначено на стор. XII приміток.

2-й акт не має особливих труднощів. Його рукопис майже весь писаний чорнилом, але є сторінки писані олівцем, поправки та нові редакції або дрібні варіанти — олівцем й червоним чорнилом.

Рукопис 5-го акту значно різниться від рукописів актів 1-го та 2-го. Це, як вже було зазначено, біловий рукопис, зшитий нитками, формату зшитка. Рукою Л. Українки написано список осіб 5 акту і початкову ремарку до слів «Багато сонця». Далі рукопис написано кимсь іншим до стор. 176 рядка 16 друкованого тексту включно. Остання — й більша — частина рукопису знов писана рукою Л. Українки. В тій частині II, що переписував хтось інший, рукою авторки зроблені поправки (їх відзначено у відповідних місцях приміток) і вписано рядки 36 — 37 стор. 131 та 5 — 6 стор. 176.

ВАРІАНТИ.

I дія.

Стор. 43.

Списка осіб 1-ої дії у рукопису немає.

Стор. 44.

Ряд. 2-24. *Господа Руфіна і Прісцилли. Гарний атріум — велика світлиця з багатьма входами до бічних кімнат, завішеними килимами та дорогими тканинами, простінки оздоблені малюванням; черть світлиці в глибині її відіорожено як ванкір — то кімната господаря — «таблін». В стелі зроблено великий квадратний отвір — імплувій, — а проти його серед мозаїчного помосту долі — такий самий завбільшки квадратний штучний ставок — комплювій. Світлиця оздоблена погруддями філософів на високих постаментях, мармуровими лавками, штучними дзигліками, столиками і т. н.*

[Над] комплюві[ем] стоїть

край комплювія стоїть

простий хатній олтарь — жертвник, без статуй і без покрас.

*Ліворуч заслонений хід веде в вестібюль (прихожу),
праворуч — в перистіль (внутрішній дворик).*

На цьому рукопис обірвано до 9-го рядка 45 стор. друкованого тексту.

Стор. 45.

Ряд. 9-10. [Не звикла] я не то казать неправду,
але й замовчувати правду
[Не можу я не то казать неправду,
але й замовчувати правду]
Неправди я казать тобі не хочу
а правд[у] [з]мовчат[и] [теж] не здолаю
а правди перемовчать

» 19. ...слухняність [без] по неволі, —

Рядки 19 і 20 вставлено пізніше.

Ряд. 22. ...ти [й] єдиний

» 23. Я [знаю] тямлю се й...

» 24. [Той] Бог, [в якого я тепера вірю,
Той] всевидющий...

» 27. ...виявить [пере] супроти

» 31. ...вдячності [прошу я] а хочу

» 35. ...вимовит[ь]и страху,

Стор. 46.

Ряд. 2. ...боятись,

[та ще й тобі, одважному такому?

Р. Либонь не знаєш ти тії одваги...

Скажу по правді, я за себе тільки

не знаю страху, а за близьких, рідних —
страхополох, яких і світ не знав.]

» 4. [отим] шляхом [Аппійським], те...

» 11. ...грошах, —

[раніш ніж]

» 14. злота... [На шляху Аппійським
не тільки розбишаки, а й гульвіси,
найгірший мотлох з римських легіонів, —
[утікачі] волочаться по ночах і чигають
загоди для розпусти свого тіла]

[Пр. Хіба ж я до розпустиці подібна
у цій одежі простій, нескравій?
Р. Розпустники на теє не вважають,
вони [б] й весталки не пошанували б
Пр. Але ж вони [за мідний асс купити]
вони принаднішу від мене
за мідний асс купити [в] можуть в Римі.
Р. Не в кожного є мідний асс в кишені,
у кого є в крові жага нечиста,
тай знов — такої, як моя Прісцилла
за жадні гроші в Римі не купити,
бо власне, що такі не продаються.
Се скромність християнська наказала
тобі забути про твою принадність.]

Останні 5 рядків вставлено пізніше. Спочатку авторка
закреслила перші 4½ рядки, а потім увесь уривок.

Ряд. 15. [Не знаю,] може се [моя] гордливя

Авторка переробила цього рядка після того, як закреслила
поданий вище уривок.

Ряд. 16. [(Нехай Господь простить мені за неї!)]

» 20. Цього рядка вставлено пізніше.

» 21. Се [гордощі матрони] [правдивої матрони]
Се виховання [щирої] справжньої матрони

» 23. ...говорять. [Розумію,
що ти впевняєшся на Їх намову,
але, прости, не можу я впевнитись
отак, як ти, бо краще знаю влачу
отих людей, — ходив же я в походи
і бачив досить [військові звичаї...]
досить звичаї воядські]

[але] [розум] [трудно]

[тут радить] та обачність

» 27. [В нас нема звичаю] [Ніяково, Руфіне,]

» 31. ...чужий...

[хіба що ти душею привернувся
і можеш братом увій]

[чужих наказано водить на збори.]

» 32. Ремарку вставлено пізніше.

- Ряд. 35. ...твоеї, [але відступитись] тільки
 » 36. [[щей] [вже й] [від поро] поріг тв[ого спо]їй я здо-
 лаю [чесно й вірно,] тебе
 » 37. [хоч] я [й] чужий...
 » 22. Пр. Прости мені, [мій друже,]

Стор. 47.

- Ряд. 1. Мене? Я сам [себе о] дам одсіч [хоч кому]!
 Мене? [Я сам усякому дам одсіч!]
 Я хтів би знати, хто посмі[в би] в Римі
 хто посміє [в Римі]

Слова «Я сам усякому дам одсіч!» закреслено одночасно з «в Римі». Те, що залишилось від двох рядків, з'єдналось в один.

- Ряд. 8. ...на [таємні] нічні збори
 » 9. громади [нашої, то] потайної не вбронює
 » 11. ...патріціанський... [Ні, Єдиний,] О, Руфіне!

У першій редакції після 12-го рядка 48-ї сторінки друкованого тексту йшли послідовно такі місця друкованого тексту:

- ряд. 21-й стор. 63-ої — ряд. 27-й стор. 69-ої,
 ряд. 36-й стор. 47-ої — ряд. 5-й стор. 48-ої,
 рядки 27 — 33 стор. 69-ої,
 ряд. 6-й стор. 48-ої — ряд. 25-й стор. 52-ої

зо значними відмінами від друкованого тексту і великими, почасти закресленими, уривками, що не ввійшли до другої редакції. Під час перероблювання всі ці уривки були поставлені на ті місця, що вони їх займають у друкованій тексті.

Спочатку відзначаємо лише особливості першої редакції, себ-то редакції певного уривка драми до його переставлення, порівнюючи її з відповідними її уривками другої редакції, себ-то редакції певного уривка драми після його переставлення. Те, що не було закреслено в першій редакції, а разом з тим не ввійшло й до другої, подаємо курсивом. Закреслене під час перероблювання першої редакції на другу взято у квадратів дужки і набрано курсивом, для того, щоб була можливість одрізнити його від закресленого під час роботи над першою редакцією.

Одмінність другої редакції від друкованого тексту подаємо далі тільки в тих випадках, коли до неї потрапили уривки, перероблені ще в першій редакції.

Ряд. 12. допустити!

Стор. 63.

Ряд. 22. Прісділло, [ти тепер сказала] [раз промовила] [ти вимовила] раз ти

- » 31. Слухай,
[що я тобі на се сказати мушу:] і я б
» 34. ...готов [в сій] [тепера] страждати
» 35. [хоч головою наложити] [життя своє нести, але за те,
але за те, що вище над [усіх] людей [на світі,
за що ніяка жертва чи страждання
надмірними назватися не можуть.]
» 38. збірався [на війну] воювать ¹

Стор. 64.

Ряд. 4. Р. Запевне!
Звичайне! ²

- » 5. ...що [ко] якби [ми обов
були в тяжкій пригоді, у полоні
у варварів яких? ти був би в путах
залізних, нерозривних, я була б] я була
» 6. ...лихого
[і мусила б його чинити волю,] і не було...
» 11. Тепер же [погадай] [зна] погадай:
» 12. ...я [несу своє життя], готова

1-й варіант.

Ряд. 14. ...дноти [Але ти
за мене тільки мав би наложити

¹ «воювать» було надписано над закресленими словами «на війну».

² «Звичайне» надписано над незакресленим «запевне».

своїм життям і то за марне тіло,
а не за душу. Се ж і рівнять неможна!]¹

2-й варіант.

[але ти

за мене тільки, й то за марне тіло,
а не за душу має би положити
своїм життям. Се ж і рівнять неможна!]

[Р. Мені не жаль свого життя за тебе!

П. Жаль чи не жаль, про те твоє життя
потрібне ще для слави Рима й чести
твого роду. Небагато в Римі
таких, як ти, лишилось громадян.
Загинувши, ти виймеш з підмурівку
Столиці Світа камінь найпевніший
і тим П погибель прискориш.

Нілка чесна римлянка не стала б
тебе призводить до такої жертви.

Р. А ти мене до неї все ж призводиш
хоч не словами, та про те ділами,
хіба ж ти вже не Римлянка, Прісцилло?

П. У тих ділах уже немає римлян
чи варварів. Ми всі там громадяне
Небесної Держави, а не Риму,
не² Вавилону, не Александрії,
чи як там [с]звуться ще людські столиці
ще столиці людські.

Нехай загинуть всі столиці світа,
нехай загине Рим, коли судилось,
аби [небесне царство скрізь настало]
аби настало всюди царство боже.³

¹ Останні 3¹/₂ рядки закреслено, але потім авторка змінила в них порядок слів, поставивши цифри і в такий спосіб їх поновила.

² Написано на іншому нерозібранім слові.

³ Останні три рядки вставлено пізніше.

За ганьбу [звик я]
 [За ганьбу я вважа[ю]в би
 [з чужими] про річ таку з чужими говорити.] Буває...
 Ряд. 15. ...непогода.

[В моєму домі навіть близькі друзі
 не сміють переходити поро[і]в)а
 подружньої кімнати, то неже б я
 пустити мав чужих в подружні справи?]
 [П. [Не] Але ж не ганьба виявить [розвод]?]

виявить розлуку?]

- » 16. Ми не розведені.
- » 17. П. Розвестись можем.
- » 22. на порожній п'єдестал.)
- » 28. Якби [йшла річ] се про
- » 30. Ремарку вставлено пізніше.— Ні! Ніколи[!] в світі
- » 37. [ти] хоч зрадила мене [за] [для Христа] ти

Стор. 66.

Ряд. 1. ...чого [поки ти не скажеш:] я тебе...

2 і 3 рядки Л. У. вставила після поправки у попередньому рядку: замість «поки ти не скажеш» — «я тебе пустив би».

Ряд. 5. [я знен] ненавидний...

» 6. ...можеш [так] те сказати?

» 14. ...людей. [І навіть з християн?] З усіх

» 15. [Промов] [Ти щось не договориєш, Прісцилло.] Прісцилло,

» 16. Я все договорила. [Я не знаю,
 [я] се може іріз таке почувати,
 але ж від тою праведна не буду,
 коли зречуся почуття словами...

(замислено)

[а може с] Ні, певне се не іріз. Адже й Христос
 мав близьких серцю між учениками.
 Дванадцять їх було, проте один
 був наймиліший.

Р. (сумно) Все ж і той один

був ученик його, [при] ти кажеш. Але я
сама ж ти говорила, вам «чужий»
і певне братом не зроблюсь ніколи.¹

Боюся, що нарешті тая «віра»
тебе і серцем віддасть від мене.

П. О, ні, Руфине, ти тою не бійся,
уже воно спокушене воєм
[трикрати, теє серце.]

потрійним, теє серце.] Знаю добре

Ряд. 17. що ні до кого так [воно] не б'ється
серце так не б'ється,

» 18. [так як] нікому...

» 22. П. (схилив голову до нього на плече) Ти знаєш... не питаю!
Р. (шепоче палко). [Ні, я не знаю!]

» 32. І те, що знаю,] не збагну. Для чого

Рядки 32 — 37 стор. 66-ої та 1 — 30 стор. 67-ої друкова-
ного тексту вставлено пізніше на окремому листі. Потім на
ньому приписано ряд. 23—31 стор. 66-ї. При цьому слова «Ні, я
не знаю» і «І те, що знаю» закреслено; замість них з'явилися
«Кохана» у рядку 23-му та «Скажи ж мені... я» у рядку 32-му
стор. 66-ої.

Ряд. 29. забув! [І досі все] Ніяк не звикну тямить,

» 31. П. (мимоволі) Якби

» 35. [чи се єпископ [ш] [зруйнував н]
шлюб наш скасував

як нечестивий звязок? [К] Де є віра
страшніша і суворіша від сеї,
що начеб то лагідна, милосердна,²
[що] а розлучає жінку з чоловіком, —
Молох кривавий в хижах Картагінців
і той не вимагав такої жертви!

П. (смутно) Ні віра, ні громада, ні єпископ] чи ваш³

» 37. [не вимагали зроду сеї жертви] не вимагає...

¹ Цей рядок вставлено пізніше.

² Цей рядок вставлено пізніше; одночасно зроблено по-
правку у рядку, що йде за ним, — замість «що» — «а».

³ 36-го рядка друкованого тексту у рукопису немає.

Ряд. 4. Я знаю, [що] хоч сумна...

» 5. ...голосків *(безжурних
маленьких діточек, але сумніше
було б [у ній], якби...*

...мати

[на двох роздираючи словами]

або запеклим темрявою мовчанням]

» 8. ...вечір [промовляла] научала

» 9. [з] дитин[ою укупі] у

» 11. що третього бракує

на молитві хатній. І спитала б:

» 12. [при] [с] в нас

» 13. ...«невірний»? ¹ [Як би ти

перед пенатами поставив сина,

[приносити родинну жертву]

щоб помагав тобі приносить жертву] А коли б

18-го і 19-го рядків не було в 1-ій редакції.

Ряд. 21. [не тільки тілом, а й] душею...

коли не

» 22. [а] [і] а та...

» 23. ...старо[сть]щі...

» 24. ...полян,

[і може б навіть віку вкоротила

[і т]обом, та може й дітям.] а для...

» 26. Р. *(покірно)*. Може...

Ремарку вставлено пізніше.

» 28. мені [з] дожити...

» 30. ...втратити [для тої віри] *(тихо)* Скажи, Прісцилло,

» 31. [скажи мені одно, скажи по правді...] якби...

» 34. ...послухала б?

[П. Не знаю, друже,

се трудно зважити одразу [нако]]

[То ж ваша віра]

наказує жінкам не сперечатись

проти наказу чоловіка, радить

¹ Слова від «І спитала б» до «невірний» вставлено пізніше.

не повстають проти насильства злою,
невжеж вона не дозволяє вам
прохання слухати?] Не можна

Ряд. 38.

од віри.

[Сьогодні вся громада заридала,
коли одна сестра нам розповіла,
як батько злий, що катував її
за [віру муками неспівідкими, [одразу]
віру муками¹ [несвідькими, нарешті]
віру тяжко й люто, раптом вчора
помякнув серцем, мов переломився,
і на коліна став перед дочкою,
і руки цілував і горде чоло
що зроду ще не відало поклонів²
у пороз перед нею поклони,
благаючи од віри одступитись,
пожалувати йому самотню старість.
Але вона, мов статуя сиділа,
від жалю скам'янівши і мов камінь
зосталась тверда в вірі. Сам єпископ
[те прослухавши, сказав...
умившись слізьми: Ось нам приклад, браття!]
умився слізьми, слухаючи тев
а на останку мовив: Ось нам приклад!]

Цей уривок, починаючи з слова «Сьогодні», вставлено
пізніше — приписано скраю листа.

Р. [6] [Жорстока ваша віра. Тільки ж, любя,]

Стор. 68.

Ряд. 1.

...тебе покинуть [віри]

[тебе її покинуть] віру,

[бо то ж і не можливо для людини
не вірити, як віриться.] [Я б тільки]

¹ Слово «муками» помилково не закреслено і тоді, коли
вже з'явилися «тяжко й люто».

² Цей рядок вписано пізніше (тому й не поставлено
його в записки).

- Ряд. 2. [*просив*] лише не...
- » 9. [знаю
[*то я б і не просив того покинути*]] Не раджу...
- » 10. що справді [є почесне] доброго є в християнстві,
[що й стоїки-філософи в хво...]
[*за що і вороги вас поважають:*]
- » 12. [буть милосердною] і мати милосердя над рабами.
[Могла б ти й християнам помагати]
- » 13. З[мого] маєтк[у] я...
- » 15. ...нащо ти *потратиш гроші*, потратиш гроші
- » 17. ...самих,—*ніхто не приневолисть*
- » 21. Ремарки у рукопису немає.
- » 23. [хіба] яка ж то «вірність» [Богу,] буде,
- » 25. ...богам [молитись
« [рочисте свято] час сатурналій або *вакханалій*»¹
служити,
- » 26. як вимагає *римський давній*²
- » 27. Хто ж сміє...
- » 28. По [чому ж] чім же й...
- » 29-31. Слів від «Бо тільки» до «думки» не було у 1-й редакції; їх вписано пізніше олівцем. У рукопису стоїть «Бо», слово «Таж» виникло десь пізніше.
- Ряд. 38. великого. [Чи] Не можу

Стор. 69.

- Ряд. 3. [в той] тоді, коли [пшеницею] зерном
- » 6. ...тяжку [для святого хліба]
щоб [годувати собою злість ворожу
і датися в поживок]
[щоб дати загоду лютої ворожій] зробитись
- » 7. [який] тим що дає життя [і злим і добрим] прав-
дивий...

¹ Над словом «вакханалій», написаним чорнилом, зверху олівцем надписано: «луперкалій» та зараз же олівцем і закреслено.

² Потім слова «римський давній» переставлено.

Ряд. 8. З яким чолом [я принесу братам
[зустрівшись у...]

таємну поміч, скриту під полою
і [б] передам у схов...] [і] тай як

» 11. кр[о]івью

» 14. ...довше [всім] [їм] всім

» 17. в *остатній*

16—17 рядки вставлено пізніше.

Ряд. 19. ...перевести [чи на страву,]
[перевести?]

[перевести, чи на страву¹

чи на одержу вбогим?] Що всі

» 20. ...любов жив[е]а...

» 21. [і] а світло...

» 22. Якби твої товариші всі йшли
[в годину ліхоліття чи облоги]

» 24. щоб одвернуть [видиму] від [зг] Риму...

» 25. а ти б за себе иншого найняв

» 29. Р. Запевне ні. [Але чому, Присділю,
в той час, як я було рушав до війська,
могла ти, як і всі жінки, сидіти
безпешно дома [і] не порива[ти]сь.
[германку]

дома? Ти ж не поривалась
іти на бій, як ті германки мужні,
[що ми про їх у Таціта читали,]
хоч ти казала — і тому я вірю —
що ти весь час проводила в тривозі
і в думках про непевну нашу долю війська.
П. Я добре тяжила, що для такої
війни я не вдалась, — я на заваді,
а не до помочі усім вам стала б,
як би до бою з вами подалась.
Тай те скажу, як би тоді не слави

¹ Слова «чи на страву» було закреслено. Очевидно, авторка думала замреслити також «чи на одержу вбогим», але не зробила цього, а поновила й перші слова.

[не здобичі та не чужих]
шукали ви, мов того вітра в полі,
а [боронили] тут облогу вражу
а відбивали тут
напасників, боронячи життя
і честь народу римського, — я стала б,
та певне [стали б] всі матрони чесні
певне й всі матрони чесні стали б
на мурах помагати обороні
не згірше від германок.]

Починаючи з цього місця подаємо першу редакцію повністю, бо вона у великій мірі відмінна від другої редакції, а в багатьох своїх місцях вона й набагато різниться від другої.

Стор. 47.

Ряд. 36.

[От] тепер

Так отже в нас тепер¹

- » 37. іде свята війна за оборону
- » 38. Небесної Держави і [з] боротись

Стор. 48.

Ряд. 1. ми всі за неї мусим до загину²

чоловіки й жінки, старе й мале,

- » 2. хто чим здолає, хто вогнистим словом,
- » 3. хто вчинками проречистими. Горе
- » 4. [зрадливому], [що стече відплатитись]

¹ Цей варіант з'явився тоді, коли уривок від «але чому, Прісділло» до «не згірше від германок» було закреслено.

² Між останніми 4 рядками було вставлено олівцем:

Поки я
не знала віри, що забороняє
нам лити кров чужу, то я вважала
таку війну почесною. І боротись,
любчи свою, а не чужую кров,

Очевидно, ці рядки йшли після «не згірше від германок» і з'явилися до закреслення уривка, що його згадане в попередній примітці.

[металлом] [яким земним надбанням від повому
великою!] Лиху полову спалить
Ряд. 5. господь своїм вогнем — [довічний сором
і каяття] палитиме [того
хто бійш]
[палитиме такою,
поки замучить.]

Стор. 69.

- » 30. Р. (з подивом повним пошани дивиться на жінку)
- » 31. Вперше зрозумів я,
- » 32. [до чою] тяжко, склавши руки, ждати,
- » 33. чи вернеться одважний друг живим
- » 34. з такого бою, де немає місця
- » 35. тому, [в] хто [в справу вірити не може]
хто стать під корогву не може.

П. Ти міг би стать під нашу корогву!

Важу тобі, що й [серед християн]

що й у гурті Христовім

так [я] і як ти недововижу: [серце

у тебе чисте, розум б...]

серцем

ти наче юлуб, розумом як злій, —

апостолів шукає лежи такими

Стор. 48.

Ряд. 8. собі Христос.

Між рядками «тому, хто стать під корогву не може» і
«собі Христос», писаними чорнилом, вписано олівцем 6 рядків,
що не увійшли до друкованого тексту, хоч їх і не закреслено.

(Р.) Та ні! з тобою я не розлучуся,

Хоч би там що!

П.

Мій друже, ще зарані
так турбуватись. Може вся та справа
одійде геть, немов лихий туман.

От може завтра знайдеться дитинка.

[Сьогодні я про се молитись буду ревне]

Ми всі про се молитись будем ревне
Р. Так, так, я сподіваюсь... А молитись
не маю я кому...

[Адже колись] із Савла

Ряд. 9. [зтворив б] бог Пávла виявив, [— *невже зю Руфін*
далеко меншою не вартий чуда.]

- » 13. ... мені [давала ти] доводилось читати
- » 14. ... сього [сірійського] юдейського рубакки,
- » 16. ... того [«дива»] «чуда»¹.
- » 22. [він словом бив,] неначе кат бичем,
[рубив він словом] [не] мов воляк мечем
- » 23. ... балакають

[Я не дивуюся, що десь в Коринті,
чи в иншим грецькім місті, ділу бійку
і бешкет він вчинив за справу віри,
немов преторіянecь за образу
орла імперії або значка
свогого легіону. [Ціла] Тільки й зміна
[була в тому] що перше Цезарь був для нього богом,
а потім став Христос. Замість орла
почав він знак ягнати шанувати...]
Замість орла і знаку легіона
почав він знак ягнати шанувати.

- » 28. П. [(*вразено*)] Се зміна не мала... І [не люблю я,
[І ти не правий,

коли ти так уципливо говориш
про те, що я навчилась поважати,
[се ж навіть і не личить філософськім
виборним вихованцям так робити.
Спокій і до сперечника пошана
найперша їх повинність і оздоба.] ти мало

- » 30. Р. [(*просто і щиро*)] Се правда. Вибач і [прийми подяку]
і не *гнівайсь*, любя]

[за те, що допомогла мені вернутись

¹ Останні два рядки з'явилися тоді, коли уривок, починаючи зі слів «Я не дивуюся» і кінчаючи словом «шанувати», був закреслений.

- на шлях, [що в] [проложений] вторований учителями
і друзями премудрости. Не гнівайсь,]
- Ряд. 36. Р. *[але таки]* признатис[я я] мушу:
[не раз я весь той спокій філософський
без сліду трачу від писанняв ваших] мені
- » 38. ... порива!
[Я думаю, що певне ж в і краща
література вашою учіння,
та я, на жаль, щось не читав такої,
чомусь мені до рук не попадалась.
До речі, що се в тебе за рукопис?
П. *(мимоволі ховає сувій рук. під покривало)*
Се так... взяла я щоб переписати...
Р. Для себе?
П. Ні, у нас письменник мало,
а се послати треба инший *[церкві
од римської на поучання вірним.]*

Стор. 49.

- Ряд. 4. П.¹ Що-ж се за твір?
- » 5. П. < арвус >. Се лист один... відповідь
*[одного проповідника на книгу
Порфірія «De secta christiana».]*
«Про секту християнську»
- » 9. П.¹ Я твір Порфірія високо ставлю,
і [я] думаю, що *[ворога такою
і християне мусять шанувати.]*
- » 12. бо [він] твір його,
- » 14. у ваших [полемістів] супротивників. Се ж правда?
- » 15. *[(Т) Не завважаючи, що П. вмісне промовчала]*
У рукопису дієї ремарки не виправлено.
Дозволь мені сей лист передивитись
П. *(неохоче дає)* Навряд чи буде він тобі до мисли...]
Р. *(читає скільки хвилин і з відразом [подає Прісцилли
назад]. Скажи*

¹ Очевидна помилка: замість П. потрібно Р.

Ряд. 23.

П. Руфіне!

Р. [*Я вибачить на сей раз не прошу,*

» 24. *бо*] Та як же маю,

» 28. і грубу форму [*й марновірство всяке*] й забобони ¹

Стор. 50.

Ряд. 7.

... слова:

(розгортає знов рукопис)

» 8. «гадючий виродку», «нащадку пекла»,

» 9—10. «душе смердяча»... брідко вимовляти.

» 11. Наперчено, немов *плебейська* юшка!

Стор. 49.

Ряд. 29. [А] Тут доказу ні одного. Ні факта,

» 30. Ні радії поважної, все «чуда»

» 31. такі, як перегін в свиней бісів,

» 32. та ще якісь рогаті сіллогізми,

» 33. позичені в софістів тріivialьних.

з передмістя ²

Стор. 50.

Ряд. 12. То се така лагідність християнська?

» 13. то се така [«свята»] [ота] свята премудрість» ваша?

» 14. вогонь...

» 16. ... бути

[ні теплими, ні зимними, як ваші

Порфірії занадто велемудрі,

Що навіть не тепленькі вже, а]

[такими, як Порфірій велемудрий,

[що навіть не тепленький вже, а просто]

що не холодний, а ні теплий, просто

¹ Слова «й забобони» надписані над словами «й марновірство», що їх не закреслено.

² Слова «з передмістя» надписані над незакресленим «тріivialьних».

як дерево сух[е][ий]е, аж не вгадаєш
[по ньому, чи зима, чи літо в краю.

Стор. 49.

- Ряд. 34. Що з того, що [в Порфірія всі] факти
» 35. нанизані на ниточку, мов перли
» 36. [фальшиві] на торзі, [що їх не треба
видобувати з твердих скалок, з моря
солоні та іркої води,
як справжні перли нашою Мессії,
розточені по книгах неучених?]
» 37. Що з тих «поважних рацій», [що] не можуть

Стор. 50.

- Ряд. 1. ні одного [маж чуда] сотворити
» 2. у людських душах так, як сотворили
» 3. [про] ті чарівні легенди галілейські,
» 4. що цвітом невмирущим задвіли
» 5. серед пустині?
[Р. Ти ж не [в] можеш вірить,
я думаю, в такі дива, як тее
із свинями, що він отут наводить, —
я хотів би знати, що тут чарівного
в такій легенді? [Щось] І пахучу квітку
се чудо щось мені не нагадало.
П. Нехай і так, а все ж і в сій легенді
ми бачимо Христове милосердя
показане і над нечистим духом,
як той благав йому дозволить жити
хоч у гідкій худобі. Ся легенда
убога на красу, а все ж волю я
[таку] і сюю навіть над найкращу [твор] байку]
над [таку леґе] оздобну байку
про те, як бог [втїлився у бика] у золоту змінявся
щоб спокусити дівчину невинну.
[Я знаю] [Адже і ти в такі байки не віриш?]
Ти віриш у такі байки, Руфіне?

Р. Філософи [всю] ту віру зруйнували
[і] [та я про те не жагую]¹

П. Гаразд,

П. А скільки є [таких] ще темних марновірців,
що вірять у таке? Чого ж їх може
така навчити «притча»?

Р. А того,
що марні всі темниці, де насильство
дівчат невинних замика од світа,
бо золотим дощем, як промінь сонця,
кохання, [послане на землю з неба,
[що прийшло] на землю [з неба,
творчий бог життя земного,

темницю всяку освітить і знищить
її темноту і неволю. Славно!

П. (насмішкувато).

Ти зручно вмієш вивертати легенди.

Р. (з добродушним сміхом)

Незгірш від тебе!

П. Залишім легенди.

Не в їх вся сила. Сила в тому духу,
який пройма усе учіння наше.

Р. А наше ти бездушним називаєш?

Згадай одних обох (показує на бюсти Платона і

Сократа) вони зросли

на тих легендах, що [тобі противні,] бридкі для тебе,

хоча вони цвітуть розкішним садом

на пліднім ґрунті [гредьких драматургів]

[сих] геніїв [величних. А Платона.]

[ґрунті геніїв] всесвітних])

сих геніїв величних. А Платона,

творця «ідеї» [ти сама, я знаю] навіть християне,

котрі не затовмачені до краю

своїми «чудами», високо ставлять.

¹ Під цим рядком приписано олівцем, а потім закреслено:

[й не тямлю]

для чого треба, зруйнувавши римськ[а]і]

[красу в]

[Ціную]

П. Се правда, тільки ти не так [ск] говориш.
Бо не Платон же був творцем ідеї,
але йо[го] «ідея» [та створ]
але йому [р] дала «ідея» розум,
а ту [і] Ідею ми зовемо Словом
і поклоняємся їй в Мессії
та в інших божих об'явах.

Р. Для мене

Ідея ся ясніша у Платона,
[ніж в тих філософів із Палестини,
що ти колись мені читала. Знаєш,
чому їх дух мене не покорає?

П. Чому?

Р. Бо в них одна ідея зникла,
а може й не жила ніколи.

П. Що ж то?

Р. Ідея про великий обов'язок
і право розуму на власну волю.
Багато є в них мови про любов,
про всепрощення і про всякі дноти,
а навіть слова «волю» не вживають
сі рабські душі, скільки пригадаю¹.

Ряд. 28. [Як жаль мені,] Великий жаль, що стільки *крові*
ліється

» 29. за вашу віру, бо [не з] *[добра не вийде]*
з тієї «пшениці», [про яку ти кажеш,] з того «ви-
нограду».

Ваш хліб, [заквашений не добре—будуть
від нього товща[ти]

нього товщають Нерони всякі,
а хто худий, либонь ще гірше худне.

Щей инше маю проти сеї віри:]

Ваш хліб розчинений не до ладу,

¹ Увесь великий уривок від слів Руфіна «Ти ж не можеш вірити» закреслено, але спочатку було закреслено тільки останні 13 рядків од слів: «ніж в тих філософів із Палестини».

Ряд. 30. вино ще грає, а вже одтом чути...

» 31. Я пев[ний]ен, що пожар великий Рима

» 32. Не християне вдіяли, та [пев[ний], ен] може
[що з Іх погибель Римові приходить]
[і я за те ненавижу сю віру.]
[остатня, неминуча і [ніякі]

і¹ незабарна

суди і кари не вратують Рима
від сеї пошесті. Найкращі люде
загинуть марне, а нечисті духи
усякі лицеміри на могилі
[у Іх собі] замучених собі збудують хату.]²

Вони пожар готують нам ще гірший.

[Усе, що нам лишилося від славних
часів колишніх, все та віра спалить
і попіл рознесе на штирі вітри]³.

[Патріотизм вона підточить в корінь,
зруйнує працьовитість, а жебрацтво
в честь уведе, хоч і не дасть загоди
[рабам] голодній черні, тільки роздратує.]
[даремним сподіванням на Мессію,
[що вже давно умер і б]

і на життя без праці в його царстві.]

Патріотизм підточить і ми станем

Стор. 51.

Ряд. 15. чужими в ріднім краю, [без надій]

чужи[ми в] ріднім краю, [будем вічно]

чужинцями у нашім ріднім краю,

¹ Помилково не виправлено «і» на «й».

² Порядок закреслення частин цього уривка такий: рядок «і я за те...», що його було вписано пізніше, потім рядки від «остатня, неминуча...» і до «збудують хату», що Іх було написано скраю листа після закреслення рядка «і я за те...», нарешті—рядок «що з Іх погибель...»

³ Останні 3 рядки закреслено разом з уривком, що йде після слів «хоч би ми зруйнували», а потім поновлено.

- Рад. 16. вигнанцями з Небесної Держави,
 де ми ніколи не були й не будем,
 » 17. бо їй нема на [с] нашім світі місця,
 » 18. а ми дістатися туди не можем,
 » 19. де [треба жити лиш самою смертю]
 де перше треба вмерти *для життя*.
 » 20. і втратити зовсім подобу людську.
 » 28. П. Се ти говориш так, бо не збагнув,
 » 29. що значить бже царство—то ж і єсть
 найвища воля, найтривкіше щастя
 [для всіх людей. Хоч би ми зруйнували
 сей давній Рим, то ми новий збудуєм,
 [На пожарищі Рим *новий* настане!]
 [Ми спалим Рим старий,—новий збудуєм]
 Так, спалить Рим старий, *новий* збудує,¹
 не дезар[ську]ям столицю, а Христові
 [а] і богові єдиному.

Р. [І буде
 той бог єдиний наступать на шию
 зневоленим народам і богам]

Наступить

- той бог єдиний нам усім на шию,
 » 32. мов східний деспот. Ні вже я волюю
 » 33. [наш] державу навіть дезарів найгірших,—
 » 34. хоч я республіканець, як ти знаєш,—
 » 35. волюю [я] той великий пантеон,
 » 36. де [вільно] міститься республіка весела
 » 37. богів Еллади гарної, [й поважний
 [сенат] під берлом римського Юпітера] що стали
 » 38. [се] в Італії сенатом при народі

Стор. 52.

- Рад. 1. богів латинських мудрих, працьовитих.
 » 2. Юпітер не дурається [прийняти] з'являється

¹ Цей варіант з'явився у самому кінці роботи над першою редакцією.

- Ряд. 3. Серапісом в Єгипті чи Аммоном,
 » 4. Венера подає Астарті руку
 » 5. так як сестра сестрі.
 » 10. І мир і згода
 [панують в нашім римським пантеоні,]
 » 11. гармонія небесна панувала
 » 12. в великім пантеоні, поки дух
 [Єгови мстивого і заздрого з'явився]
 юдейського народу мстивий, заздрий
 і меч [подав Христовою рукою]
 [і меч вложив у руку] сво[го] син[а]
 Ісус[а] з Назарета
 дав невидимий меч своєму сину
 Ісусу з Назарета. [І [розтяв]
 [І поклав] з того часу
 [Ісус] [мечем границі] між богами
 [Ісус] великий розбрат між¹ богами
 [і між людьми]
 [нечистим те назв]
 надвоє розділивши дарство Духа,
 на чисту і нечисту половину,
 усе життя людське [він] перерубавши.]
 » 13. [І з] Порушилась гармонія всесвіття
 на небі й на землі. Невидно краю
 » 14. великій боротьбі, що перейшла²
 на землю з неба, від богів на люде.]
 » 15. [П. Їй буде край, коли той «пантеон»
 » 16. до підмурівку знищить Дух Єгови
 » 17. Р. [І пуста] А підмурівок?
 » 18. П. Стане олтарем
 » 19. Єдиному.

¹ Пізніше слово «між» виправлено на «помежи», але неясно, як думала переробити авторка цей рядок, мабуть «границі помежи богами».

² Перші літери цього слова написано на початку другого нерозібраного слова.

Ряд. 20. Р. Олтарь серед руїн!
[Се ідеал Небесної Держави!
Чи не на те [і ціл] порожні п'єдестали
ти залишила скинувши богів,
щоб їх як олтарі вживати?

П. Ні.

Вони були ¹ вмуровані глибоко;
трудно їх викопать.
Їх трудно викопать.

Р. Се остоорога вам!
[Неlexко викопать наш підмурівок.]
Ще не одно загине покоління
руйнуючи забудування [наші] римські! ²

» 21. [П. Так мусить бути.] Так щож робить? Не може
помирितись

» 22. вода з олією.

» 23. Р. Поки вогонь

» 24. [ві] олію спалить, випарить всю воду

» 25. і цілий світ оберне у пустиню? ³

Сього нам ждять, коли вода й олія
розпочала війну непримирну
межи собою? ⁴

П. [Чим]же їх помирить?

Як же

Р. Усякому своя межа належить
і свій питимий край. В державі римській
могли б усі в добрі і в мирі жити,
коли б замість небесної держави
найкращі люде, благородні духом,
про щастя римської держави дбали.

¹ Слово «були» закреслено і поновлено.

² Слово «римські» надписано над незакресленим словом «наші». Уривок від слів «Чи не на те...» й до слова «римські» приписано пізніше. Закреслено все від слів Прісцилли: «Ій буде край»...

³ Рядків 26—36 друкованого тексту не було в 1-й редакції

⁴ До того, як було закреслено весь уривок, авторка закреслила останні 4 рядки, але зараз і поновила їх.

1-й варіант.

Уділено їм силу Геркулеса
для подвигів—нехай же знищать гідру
преторіанську, виженуть хімеру
потвору люту в дезарські[м]й порфірі
геть з Капітолія, Авгієві кошари
хай вичистять, що завели у Римі
сенатори [й легісти] негідні; хай поставлять

2-й варіант.

Зміни зроблені олівцем. *Ред.*

Уділено вам силу Геркулеса
для подвигів, то знищили б ви гідру
преторіанську, вигнали б хімеру
в порфірі дезарській геть з Капітолія;
[[хай обхаючать] обори авгієві обхаючать,
що завели сенатори негідні,
розчистили б авгієві кошари

Роботу над другим варіантом не доведено до кінця й обір-
вано. Коли саме Л. Українка працювала над ним — сказати
неможливо.

стовпи закона твердо й непохитно,
аби ніхто не [випливав за] смів уже виводить
державний корабель на океан
злочину [й беззаконня] і руїни. Скільки праці
великої, нагальної!...[святої ¹
навколо нас, а ми, як марнотравді
марнуєм силу і святе завзяття
на [мрії] боротьбу за мрії.

П. Друже мій,
[я] Скажу ²
[тобі,] як господарній Марті наш Мессія

¹ Над «святої» надписано олівцем «навколо» («великої, нагальної навколо»...), очевидно, після закреслення дальших рядків.

² «Скажу» з'явилося тоді, коли у рядку «великої нагальної святої» Л. У. закреслила останнє слово.

колись казав: Про всячину ти дбаєш,
[коли єдине] потрібно ж лиш одно.

Р. Що?

П. Віра права.

¹ [Вона перестановить гори й доли
сама своєю силою]

Без неї марні наші всі діла.

Багато в Римі героїчних вчинків
робилося—і щож? Рим помирає.

Р. Рим тяжко хворий та не безнадійно.

Ми всі повинні стати лікарями
і вигоїть його.

[П.] Л. ² Хай перше лікарь
сам вигоїться.

Р. Ні, не має часу
сам лікарь гоїтись, як хворий гине, [дбати,
тоді [настане] [нам буде] настане час про себе
про власну душу, як державне тіло
одужає, зміцніє, оживе.

[Бо що ж по тім, що лікарі здорові,
коли [весь люд] лиха зараза [скосить]?
коли спустошить край лиха зараза?]

³ Боюся, що в «Новому Римі» буде
так порожньо і сумно, як отут,
між п'єдесталами [без постатів] [в руїні] без статуй
[задумується і дивиться який час мовчки і смутно
на освітлений місяцем ⁴ великий білий порожній
п'єдестал, на якому ще зостався уламок ноги від
статуї]

[Присіadlo]...

[Люба] ⁵

¹ Коло цих рядків надписано олівцем «К. Л.» (Кай Летицій).

² «Л.» (Летицій) надписано олівцем, коли—трудно зважити.

³ Увесь уривок від слів «так що ж робить! Не може помиритись»—закреслено.

⁴ Слова «освітлений місяцем» вставлено пізніше.

⁵ Слово «Люба» з'явилося тоді, коли вище замість «без постатів» з'явилося «в руїні».

Чому ти поприймала всі подоби
моїх богів?

П. Ти їх не боронив,
я думала...

Р. Я не об тім... Ти знаєш,
[вони давно в сім домі жертв не мають,]
вони давно в сім домі жертв не мають.
ніхто б тебе не змушував ніколи
їм поклонятись. Хай би так стояли,
як образи великої краси.

П. Я власн[а] через те їх поскидала,
бо я ненавижу [таку] оту красу?
[Р. Недавидиш ¹ красу всепереможну[?]]

Ту владарку любови, творчу силу?! ²
Прісцілло... Ти, сама така прекрасна?

П. Ненавижу. Сі постаті мені]
[здавалися] нахабними [такими]
вони мені нахабними здавались ³
немов розпустинці.

Стор. 47.

Ряд. 13. Слів від «вносить» до кінця ремарки немає у
рукопису...

Ряд. 18. ...розібрав,
[я знаю, що до мене.]

- » 19. ...мирячи тихо)
Не розібрав я, а як же... дуже мудро. (Ввій. Парв.)
- » 22. Чом[у] т[ебе] при...]
- » 27. П р. (*трохи згорда*). Чоловік...
- » 32. [Зостанься. Ти] гадаєш...
Нехай і так. Гадаєш...
- » 34. ...справу.[Та як ліпше
роздумати]

¹ Помилка замість «ненавидиш».

² Цей рядок вставлено пізніше.

³ Цей варіант з'явився, коли авторка закреслила 4 попередні рядки.

- ...справу. Що ж до мене,
[то я не зник ховатись ні від кого]
- Ряд. 35. [тай] ідолянам [у]ступа[ти]
- » 36. ...тепер *ховатись*¹

Стор. 48.

- Ряд. 4. байдужому
- » 6. Лиха полова,
- » 7. то се либонь такі як я.
- » 9. ...виявив,—[хоч ти й запеклий
та може бог і[вдруге вчинить диво]
[і знов] покаже[чудо]]
то [може] над тобою
- » 13. ...мені [давала ти] *доводилось*
...сього юдейською
- » 22. [рубав він словом], мов воляк мечем
- » 23. ... балакать.
Я не дивуюся що [раз] [він] в Коринті
- » 24. вів бешкет учинив...
- » 26. імперії. Єдина

У 2-й редакції поновлено рядки 24-й, 25-й і першу половину 26-го, що їх було закреслено у 1-й.

- Ряд. 28. *Парс.* Се зміна не мала... [І] ти не² знаєш
- » 29. апостолов[их]
- » 32. ...божих.
[Ти] певне не читав?
(До Пр.) [Він певне не] читав?
[як би ти...]
(До Пр.) *що саме він читав?*

Стор. 49.

- Ряд. 1. ...прочитав [усе] оцо
- » 3. ...одваживс[я] так [судіти.] казати
- » 6. від *християн* — *філософові Цельзу*

¹ «Ховатись» надписано над незакресленим «мовчати».

² Після того, як було вставлено слово «мало» (друкований текст), Л. У. забула закреслити у рукопису «не».

- Ряд. 7. [се я приніс пер] Прісділла се...
- » 9. [Я високо ціную того Цельза] Я дуже...
- » 11. ...відмовить *шани не повинні*
- » 16. ...листа. (Парв. дає)
[П а р в. (див. з запитом на Пр.)
П р. (тихо до Парв.) Ти можеш се йому безпешно
дати,
будь певен, злого вжитку він не зробить.]
- » 17. Р. (читає скільки хвилин [із відразою відхиляє рук.
від себе
...хвилин. Потім подає назад Парвусові. До Пр.]
...хвилин. Потім [подає¹ Прісділлі])
- » 20. П. (Пере²
- » 34. ...факти — <Без лапок.>
- 34 — 36 рядки закреслено і поновлено.

Стор. 50.

- Ряд. 5. серед пустині.
[П а р в. Я від тебе, сестро,
не сподівався, щоб і ти назвала
«легендами» господні дива.
Се правда, що в лихому товаристві
і добрий може зопсуватись.
П р. Може
я помилилася в якому слові.]

Коли Л. У. закреслила ці слова Парвуса й Прісділли, вона внесла поправки в рядки 3-й та 5-й. Замість «ті чарівні легенди» з'явилося «перекази чудові», після «серед пустині» — «людського невірства?»

- Ряд. 6. Ремарки у рукопису немає.
» 8. (розгортає знов рукопис) «гадючий...

¹ Слово «подає» помилково не закреслено у другий раз (уперше закреслено олівцем при роботі над 1-м варіантом 2-ої редакції).

² Авторка думала вставити якусь ремарку.

Ряд. 9. Ремарки у рукопису немає.

» 23. одержу,

*що наче злодій у ночі нам краде
небесне царство і душі ратунок.*

» 25. ...господнім, [він] достиглі [грона]

» 26. давив, а []¹ кров [їх обертав]
і з їх крові [в] [робив] вино

» 27. ...новими.

[святих екстазів, що передавались
нащадкам просто в душу і п'янили
їх вірою, надією й любов'ю.

Що з того, що в Порфірієвім творі
не чутко духу крові чи болота —
дух порохна і цвілі в ньому чутно!]

Л. Українка переставила останні три рядки на початок
слів Парвуса, а потім їх викреслила.

Ряд. 29. бо те все даремне,²
з тії «пшениці», з того «винограду».
Ваш хліб розчинений не до ладу,

» 30. вино...

» 33. ...нам ще вірний.

[П р. Ні наша віра віра³ відбудує Рм]
На пожарищі [Рим] світ

» 35. Р. Який то буде [Рим, коли] ся віра
буде світ. Адже ся віра⁴
*Чи й Рим новий у тому світі буде?*⁵

» 36. Парв. [Навр] О, ні

» 37. ...тебе та[м]к тішить? Хто ж такий ти?
[Парв. Я християнин.

Р. Знаю, але родом

¹ Одного закресленого слова не вдалося розібрати.

² «Те все даремне» замінило слова «бо добра не вийде»,
але дальший рядок зостався неперероблений.

³ Слово «віра» помилково написано двічі

⁴ Цей рядок не зв'язаний з дальшим; очевидно, його по-
милково не закреслено.

⁵ У друкованому тексті слова ці поставлені в лишому по-
рядку.

з якого міста і з якого краю?¹

Єгиптянин, Сирієць, Іудей.]

*Я християнин, більше ніхто.*²

Ряд. 38. *Юдей чи Римлянин.*

Стор 51..

Ряд. 3. Р. (з іронією). Се...

» 4. [Се] Чи й всі

» 7. не *Картагіни*, не *Александрії*

» 8. ...ще [дер] *столиці*...

» 9. Не *хтіє*.—У рукопису немає також слова «Ну».

» 10. [Та ти й не *вартій*. *Праведні там будуть,*
[*воскреслі з мертвих.*]

Там будуть праведні, воскреслі з мертвих,
[*а ти не вартій.*]

Р. [От як?] Хай і так!

» 13. Доволі [вже й того, що [я] тепера
[довідався] з мене, що й тепер я бачу.

» 14. Як далі піде так, [то всі] ми станем
ми хутко станем

» 16. ...*Держави,*

де ми ніколи не були й не будем,

15—20-й рядки стор. 51, що їх було закреслено у 1-й редакції, поновлено у 2-й.

Ряд. 25. ...жати,

ні в клумі звозити, ні молотити...

» 27. ...старці, бо *ваша віра*
зруймує працьовитість...³

» 29. ...тут [ж] *настане*

» 31. ...*єдиному.*

Р. *Наступить*

той бог єдиний нам усім на шию

» 32. *мов слідний деспот. Ні вже, я волю*

¹ Цього рядка закреслено раніш, ніж попереднього й дальшого.

² Очевидно, цього рядка не закреслено помилково.

³ Мабуть авторка мала намір поновити кілька рядків, що їх закреслено в 1-й редакції і що вони починаються зі слів: «Зруйнує працьовитість».

Ряд. 2. з'являться

» 8. ...розпусні

29—31 ряд. 51 ст. і 1—5 ст. 52-ої та ті, що їх набрано курсивом, було закреслено у 1-й редакції і поновлено у 2-й.

Ряд. 12. ...пантеоні, поки дух

юдейського народу мстивид, заздрив

дав невидимий меч своєму сину

Ісусу з Назарета. З того часу

» 13. ...всесвітня

на небі й на землі. Невидно крив

великий боротьбі, що перейшла

на землю з неба, від боїв на люде.

Ряд. 20. ...руїни!

Се ідеал небесної держави?

» 24. [в]олію...

» 25. ...пустинню.

Рядки 10—25 було закреслено у 1-й редакції і поновлено у 2-й. Теж саме відноситься до рядків, що їх набрано курсивом, які вище подані (починаючи з ст. 52, ряд. 12 „поки дух“).

Пар в. (злорадно всміхається).

Ряд. 26. ...ратунку світа ждеш

і Римові? Порожні п'єдестали

[ось символ віри [для найкращих римлян] твій—хіба ж не правда?]

се ж, правду кажучи, — твій символ віри.

27-го и 28-го рядків немає у рукопису.

Р. Ні, п'єдестали ще не всі порожні,

» 30-31. Ось [образи], постаті яким я поклоняюсь (*вказує на бюсти філ.*)

» 32. Пар в. (з насм.) Сіт?

» 33. [Вже] краще [місяцеві] поклоняться

[(рего) Зникомій тіні]

» 34. Заблукан[чій]ці кометі, ніж [одім] таким

» 35. як [блукать

усякий], хто

як [мандрівець]

Ряд. 36. одважний, хто нових країв шукає.

[Пр. І те блукання досі не скінчилось]

Від цього рядка до останнього рядка варіанта, що не увійшов до тексту: Н.<арта>—(люто) Геть! Кажу! (П. (арвус) відх.), писано на окремій чвертці на чотирьох сторінках олівцем.

Ряд. 37. блуканню [втомленої] мандрівної думки

Стор. 53.

Ряд. 2. [котвицю] котву, щоб

» 13. Ці слова раніш говорила Прісцілла, пізніш Їх передано Парвусу: «П.» виправлено на «Парв.» чорвоним чорнилом.

» 30. і [гидкі] люті чуда

» 33. Р. (до Пр.)

[Се так наказано любити ближніх] любити...

» 36. [Христос приніс не лиш любов, а й меч!]

Христос [нам] дав не [лиш] саму...

Стор. 54.

Ряд. 1. [Він] ненавидить...

» 7. ... матерії (До Пр.)¹ [Що [се] за рукопис чи можна глянути?]

Після цього написано «Етс», очевидно, знак того, що Л. Українка мала розвинути те місце далі.

П а р в. (до Нарт.) Нартале,

ти заспокойся. Не лишить господь

без помсти тих мучителів неситих.

Він сам пошле на [Рим] Їх пожежу з неба

і горе буде всім...

Н. (перебиває). Коли ж се буде?

П а р в. Як сповняться віки.

Н.

Я хочу зараз,

або ніколи! Що мені віки?

Мій вік сповниться завтра!

¹ Ремарку «До Пр.» не закреслено помилково.

П. А душа?
Вона ж безсмертна. Душі все побачать.
Н. Я хочу бачити! От сії очі
вогню червоного хотять! Сі руки
з кайданів прагнуть вирваться й вчепиться
у шиї жилаві, впірнуть глибоко
в гарячу римську кров. О, як се люблю,
як солодко було б. (Поспішно до П.) Скажи,
чи [й] душам

дозволять бог душити, різати, бити?
П. Про що питаєш? [С] бог помститься сам
Н. Ну, то іди, іди, іди від мене!
Щезай! І не плети мені байок!
Ха-ха! Він [мудрий бог твій, знає добре,
де втіха]

хитрий, бог твій, він не хоче
ділити втіхи помсти з мертвяками!
що-найсолодшеньке собі ховає!
Та я не хочу мертвою душею
дивитися на божі втіхи! Ні!
Не хочу раю!

П. (з'їдливо) Будеш мати пекло,
будь певен, заспокойся!

Н. (люто) Геть! Кажу! (П. відк.)

Між рядками наведеного незакресленого уривка (закреслено тільки два рядки), після рядка 7, стор. 54 друкованого тексту, вписано червоним чорнилом другого, що наближається до друкованого. Далі даємо лише варіанти.

Ряд. 9. ... на балачки.

(до Пр.). [[Я заберу з собою се послання]
ти ж переписувати либонь не будеш (зкоса погл.
на Р.)

Пр. [Лиши], я завтра все перепишу.

Пар. в. [А] чоловік [хіба не заборю...]

Таж чоловік твій стилю [похваляє?]

Пр. (мовчки ховає рук. під покривало)

[Пар. в. Так я піду вже. Мир тобі, Прісцилло (вих.
не вітаючись з Р.)]]

Прісцілло, мир тобі.

Пр.

Стривай, а лист

(Парвус) ти ж переписувать либонь не будеш (зкоса
погл. на Р.)

Далі як у друкованому тексті, але у рукопису слів «і
засуває завіси на дверях» немає.

Ряд. 22. [Рената, Пріск], Гай, Теофіл, Альбіна

• 26. [усім] церквам тай Цельзові до рук один. (*змісно
сміється*)

• 27. ... сей стізь

• 30. (Парв. вих. [у] [корр. в сад] через боковий вих.
куди. Пр. сама...

• 34. Пр. [(не ві] Він...

• 35. ... добрий,
[покорний, милосердний, як і всі
правдиві християне

Р. Може, може.] він...

Стор. 55.

Ряд. 3. ... обоє в атріум)

Ремарку вставлено пізніше.

• 4. Прісц. (*відхилив завісу, що відділяє атр. од вестіб.*).
Мій...

• 11. ... що [такого бачу
і рідкого і дорогого гост...] тебе...

• 14. [що досі [н] я старий не був у тебе] все...

• 28. Частину ремарки з початку до слів «У Руфіна»
включно вставлено пізніше.

• 29. ... сміх).

Ну й видумують люде!

Пр. *І як се їм сумління дозволяє!*

32-го рядка у рукопису немає.

Стор. 56.

Ряд. 12. [Воно,] Лиш сказати правду, [трох] невёсело

» 14. [да] від себе...

» 17. У рукопису після «ми» немає «ж».

» 21. ви [люде] молоді, одно[му][го] слава,

- Ряд. 33. *служити* Римові, [а не сидіти] чимало,
» 36. а замолоду й я...

Стор. 57.

- Ряд. 6. [я ж за тобою лінощів не знав]
[тв] я за Руфіно[в]м...
» 10. ... хто [готов пустити поговор] готовий...
» 11. [що ти належиш до тієї секти] неначе...
» 12. ... прищепляє [й нерухманість,] та...
» 15. Даремне, сину. [Всяк] [Ми повинні] Дбати...
» 20. ... дати [чесно] згодом
» 22. шляхотний Кай Летідій [хоче бачить]
» 23. пробачення,

[але він має справу.]

Р. *Час не пізній*

для друзів [сього дому.] Я прошу.

- » 25. (*Раб розсуває завісу.* Кай Лет. увиходить). [з ним
Арістобал).]

Ремарку було закінчено словом «увиходить», потім було
приписано «з ним Арістобал». Коли ця дієва особа випала
з драми, приписку було закреслено.

- Ряд. 26. [[Привіт і] щастя вам.

- » 27. Вітаєм гостя.

Р. (Показує рукою на завісу, що ділить табліну
від перістія)

Прощу вас завітати до табліну.

К. Л. Ні, душна ніч, дозволь нам тут лишнитись.¹

К. Л. (бере за руку Арістобала)

Руфіне, я одважився привести

з собою гостя мого. З [думеї]

прибув до мене він, а тая справа,

яку я мав обрідити з [с] тобою,

[обходить] [цікавить] обходить також і його

Р. Я дуже радий

служити вам обом, коли здолаю

¹ Ремарку і два рядки, що йдуть за нею, вставлено пізніше,

Сідайте, любі гості. ([Усажує] Садовить їх і сам
сідає).

[Всім відомо,
як страшно розпросторилась по світі
та марно...]

Я боюся,
що слух днотливий господні дому
образитись і постраждати може
від тих речей, що [я с] вимовить я мушу.
Пр. Прошу мене не брати на увагу,
бо все одно я мушу відійти
подбати про вигоду мого батька¹

(Вих., вклонившись)

А. П. Та може й я піду? (підводиться)²

К. Л. Тебе, панотче,
просив би я лишитись, може досвід
[навчив] життя твого уділиться і нам.
(До Р.) Так от, шановний друже, гість мій саме
привіз мені одну страшну чутку
і радиться мене, чи виступати
з обвинуваченням таким прилюдно,
чи може ще поздержатись до часу.
Непевна таа справа, але страшно
і не слід би,
щоб на невинних хоч би тінь лягла
такого підозріння,³
щоб невтручання та не стало часом
принадним заохоченням злочин[ням, ству.]
а *надто* в краю варварським і східнім,
де вже й сами стіхії мов призводять
до безміру і дикости в *розпусті*.
[Я поки що не буду називати

¹ Цей рядок вставлено пізніше.

² Ремарку вставлено пізніше.

³ «і не слід би» і дальні два рядки вписані пізніше; спочатку за словом «страшно» йшов рядок: «щоб невтручання» і т. д. Віршові рядки не виправлено, тому що цей уривок закреслений.

іменнів жадних (До Аріст.) Так?

Аріст.

А вже ж, а вже ж!

Р. Чому ти радишся мені? та ж сам ти

далеко більш тямущий в справах суду.

К. Л. Тут мало тямити самі сі справи,

тут серце людське й душу треба знати,

а [се ти] в сьому я впевняюся на тебе

більш ніж на себе.] Ти в собі з'єдна[єш]в

[Катонову] цнотливість, милосердя й справедливість

так як ніхто з людей мені відомий,

лиш ту провину мави непростиму,

що не давш[и] [гр[о]м] державі на послугу

своїй досконалості.

[Р.

Мій друже,

коли ти згоден, перейдім до справи.

К. Л. (до Ар.) Шановний гостю, розкажи [ту справу.]

що знаєш,

Руфінові так щиро, як мені,

і певен будь, що зловжиття не буде.

Ар. (з ледве слідним сарказмом в голосі).¹

З великим жалем мушу я відкрити

що справі сій [при] не варвари причетні,

на дикім сході вроджені, а люде

із світа римського, значного роду

і вищого становища—імення,

як сказано, промовчати я маю—

тим більшу шкоду починяти мож[е]уть

ганебні вчинки їх повазі Рима

в очах неодукованих тубильців.

А вчинки ті назвати я вагаюсь

і після того, як цнотлива пані

лишила нас в поважнім товаристві

двох славних і високочесних мужів.

А. П. Та ти ж не сплітки бабські нам доносиш,

а річ важливу для поваги Рима!

¹ Ремарку вставлено пізніше.

А р. Се тільки й додає мені одваги!..
Спогадані високородні люде
межи собою близькі кривні, [бр] власне—
брат і сестра. Тим часом, ходить чутка,
що... можна б і підружжям їх назвати.]
А. П. [Ти помиляєшся, чужинцю! Не було]
[Неправда се] Мені не віриться! *Бо не було*
між римлянами [ще такого зроду] нечести такої,
відколи Рим стоїть.

А р. *Тепер буває,*
чого ще й спокон віку [не було] не було
[Я б сам не вірив сим чуткам, якби то
не инша чутка, більш на правду схожа,
що й першій надає подобу правди.
Шляхетні римляне, брат і сестра,]
дала себе тій секті одурити
новітній, бузувірній і злочинній,
що зветься християнською. Ти знавш,
панотче превелебний, що від сього
і римляне, найшляхетніші навіть,
не завжди вміють встерегтись.

А. П. *(прохи засоромлений)* *На жаль!*

Р у ф. Так що ж із того? *Я не бачу звязку*
[Межи двома непевними чутками.

К. Л. Бач, друга чутка не така непевна,—
що сії брат з сестрою—християне,
про те я знаю сам і то напевне.

Р. І знов таки, що з того?]

К. Л. *Се дав*
підвалину і ґрунт потворній чутці
про [нечестиву спілку] *нечестивий звязок межи*
НИМИ

Р. *Не тямлю як.*

А р. *Хіба ж не чув ти, пане,*
що діється у християн на зборах?
Які тяжкі злочини там бувають?

Р у ф. *Я чув усякі брешні, але віри*
діймати їм не можу, бо відомо,

що християнами не раз бувають
і люде звісні цнотю своєю—
невже б воки могли таке терпіти,
не [виявляючи ї] не ганьблячи прилюдно
не ганьблячи одважно і прилюдно
тою, що ганьби [варте] гідне?
А р. [Ти] Ми¹ не знаєш,
яка клятва [тих звязує й присяга]
й присяга в'яже тих,
що таємних містерій доступили.
[У нас на сході се не дивовижа,]
[що люде че] ті люде робляться мов одержимі,
до темної одправи прилучившись;
тоді ні виховання, ні сумління,
ніщо від злої змори не ратує.
Бери їх на тортури—перемовчать,
до серця промовляй—воно мов камінь,
загрожує смертю—люде сі мов трупи,
чи мов безсмертні, їм ніщо нестрашно.
[[К. Л.] А. П. Се правда, я се бачив сам не раз²
[і тут, у Римі.]
Р у ф. [Як же ти гадаєш]
Чи й Мудій Сцевола був «одержимий»?
А р. [О, не рівний великого героя
до сих безумних] ти як гадаєш? Той страждав за цноту
а сі за безувірство.

1-й варіант.

Знаєш, пане,
раз, присягаючись [богами всіми] на все святе
мені одна рабиня говорила,
що в християн-панів вона сама
підслухала такі слова [таємні] страшні
на бенкеті таємнім: «Їжте тіло

¹ Поправки в третьому варіанті зроблені олівцем.

² Цей рядок закреслено і потім поновлено.

і пийте кров». Божилася, що правда!
Р. Либонь вона щось не дочула добре.

2-й варіант.

На тортурах
недавно [ще] раб один засвід[ч]кував,
що в християн-панів на власні вуха
підслухав він такі слова страшні
на бенкеті таємнім: «Їжте тіло
і пийте кров». І присягнув, що правда!

3-й варіант.

На тортурах
недавно раб один засвідкував,
що в християн він чув на власні вуха
на бенкеті таємнім: «їжте тіло
і пийте кров». І присягнув, що правда!
Р. Либонь він щось там не дочув гаразд.¹
К. Л. Я можу ще додати, що [я сам] й мені
від християн [таки] самих траплялось чути
усякі поговори про таких же]
Та я й від християн таки самих
чув поговори всякі про таких же
упертих сектарів, [хоч] що називались
у них «еретиками», а про те
тому ж таки Христові поклонялись
А. П. [А м] О, коли так, се небезпешна секта.
бо ми ж не знаєм, хто з них «еретик»,
а хто сектар звичайний. [Може [й] ти]
злочинці ідумейські то як раз
еретики.
Р. Здається, ти покваниць,
панотче, їх злочинцями назвати.
(До Ар.) Який же доказ є на те, крім чути
і віри їхньої?

¹ Поправки в третьому варіанті зроблені олівцем.

А р. Занадто ніжно
вони поводяться межи собою.
К. Л. (до Р.) Але злочину їх, завваж, не бачив
ніхто на власні очі і наслідків
видимих теж нема.

[А р.] Р. То я гадаю,
що й винуватить їх ніхто не[може] сміє

А р. (принижено але злісно)
Якби я смів, то я б завважив, пане,
що вже само сектарство є злочин.]

Чи не краще
ую ту секту з паростами вкупі
узять тай викоренить раз на завжди?
А р. Як би я смів, то я б сказав, що дивно
[чому][їх] навіщо [се] терпить Рим таку заразу,
[коли він міг би помахом єдиним
потужного меча бур'ян [сей]ско[р]сити
і викоренить геть. Як би я смів]
я б запитав тебе, префекте гідний,
невже закон безсильний проти [зла] секти?
К. Л. [Речам твоїм, Арістобале славний,
я [не] б дивувався, як би ти був родом
з самого Риму, бо тоді б ти знав,
що римський меч не лютість гартувала
тіранів східних, [тільки] а спокійна сила,
[[и] що з правом поєдналась. Що так[а]єє
та секта марновірна, щоб для неї
[зламали ми що] найміднішу зброю
мав Рим зламати найміднішу зброю,
те римське право, т[ой] і закони мудрі
яким нема на ділім світі рівних?
За віру не карає Рим нікого,
не викоренює ніяких сект,
а тільки геть викопує злочини
з ланів [своєї] держави римської.
Для секти християнської не може
зламати Рим ту найміднішу зброю,
те римське право: ті закони мудрі,

яким нема на ділім світі рівних.¹

[А р. То чом же

не сміє римлянин стать іудеєм?

К. Л. Бо зрада є злочин, а хто зміняє

[Юпітера на Єгову]—той зрадник

питиму віру на чужу—той зрадник

А р. (розпалюється і забуває обережний, приниж.

тон). А чом же римляне розруйнували

столицю іудейську і народ

по ділім світі розігнали? Справді

так і тірани східні не робили!

К. Л. Се за повстання, за непослух кара.

Не знають іудеї кривди в Римі,

поки покірні владі: їм закон

дав право більше, ніж усім чужинцям,

від культу дезаря їх увільнив би

і від присяги по звичаях римських.

[Р./А чому] Чому [ж] то християнам се не дано?

—багато крові й сліз се оцадило б,—]

І поки

не провиниться християнин в зраді,

в образі маєстату, [чи в якому]

в одступництві, в образі маєстату,

чи [ще] в іншому великому злочині

він так живе під захистом закона,

як всякий інший римськ. громадянин.

Коли б [ті християне] не намагались християне

усіх на забобон свій перестроїть,

то може б Цезар дарував їм [право.]

Їм пільгу,

так, як філософам та іудеям.

Що личить [варварам], те не[годиться]

що личить [іудеям], те не личить

Що личить купці люду, те не личить

[для] усім підданим римської держави...

¹ Ці 4 рядки в зміненій редакції в рукопису перенесені на 4 рядки нижче, і тоді рядок: «що з правом» був закреслений.

Тут кінчається сцена візити Кая Летидія разом з Ари-
стобалом. Всю цю сцену було відкинуто, Кай Летидій з'я-
вляється один. У дій новій редакції першої дії й далі є багато
сцен, що закреслені в рукопису, але взагалі порівнююче
менше змін і зовсім відсутні перестановки рукописного тексту
в інших місцях драми.

Стор. 57.

- Ряд. 30. ...несподівано [в господі]
» 32. ...немає.
[К. Л. (сідає, запрошени ¹ жестом Р.)]
» 35. Ремарку вставлено пізніше.

Стор. 58.

- Ряд. 2. [на бє] в Кріспіна...
» 6. Але ж [ми] я з ним [давно] [ще з мо]давно...
» 9. [І] Та він...
» 13. Р. Та й ² діждеться
К. Л. [Я не збагну, чим так тобі спротививсь
отой Кріспін. [Що] Се правда, [в нього в хаті] що
в Кріспіна
» 14. [Се правда, що на бенкетах в Кріспіна] На...
нема смаку правдивого; [ні музи,
ні грації не люблять його дому,
я сам, сказати по ширости, терплю]
ті бенкети[його], як обов'язок,
» 18. Цього рядка вставлено пізніше.
» 19. [Та] Бо треба...
» 20. Волю без людей зовсім, [аніж з такими
як сей Кріспін]
Волів би я вже без людей зовсім
» 21. аніж з такими[як одеї Кріспін].

¹ Недописано літери «й».

² «Не» помилково пропущено у рукопису.

- К. Л. [Так можна справді без людей зостатись,]
[бо][в кожного в][його][таким суворим] [бути] ¹
- Ряд. 22. [бо] в кожного знай[ти]ся[може завжди]
- » 23. ...чи вдачі.
[а я гадаю, що поки людина
прилюдної не заслужила ганьби
яким доказаним злочином справжнім,
то я її ганьбити не повинен
ні словом, ні поведінням із нею.]
- » 27. ...житті [родинним] особнім
- » 37. Адже Кріспін громадські обов'язки...
справляє [чесно, знаю ж я його] Кріспін
[справляє добре дезарю й державі] [її громаді] ре-
спубліці

Стор. 59.

- Ряд. 3. Цезар[у] — мож[ливо],
але [громаді] — чим [він] прислужився?
- » 10. ...не д[р]ля жарту...
- » 14. [але ж] тепер усе дрібніше стало в світі².
*Р. Либонь, що так! Дрібніша стала мірка
якою міряють і честь, і цноту,
ігідність громадянську.*
- К. Л. *Ти, Руфіне,*
і сам чимало винен з того.
- Пр. *Як?*
- К. Л. *(до Пр.) Не образжайся, пані, бо докір мій
[твій дружи] хоч і тяжкий та дружній. Чом твій муж
не стане на чолі в державній службі,
не дасть [громаді] прилюдно прикладу чес[т]ноти,
який позаздрить ми би й сам Катон?
Адже Руфін се може. певне мірка*

¹ Усі ці окремі слова закреслено до того, як рядок «бо в кожного знайтися може завжди» було оформлено. Рядок «так можна справді»... закреслено пізніше.

² Ці слова належали Руфінові і тільки після переробки їх було передано Пансі; «в світі» дописано олівцем.

есім римських цнот побільшала б ізнову,
якби такий вразок було їй дано.

П р. Хіба чеснота більша в прилюдно?
Хіба вона у стованці дрібніє?

К. Л. Жіноча — ні, а чоловіча — певче.

А. П. Ото ж то й я кажу! От саме-саме
перед твоїм приходом се казав.

Руфіне, чуєш? Може ти подумав,
що я тут маю яку таємну думку,
що може я дочці своїй бажав
[твоєю працею] здобути більше шани
здобути шани більше через тебе

К. Л. Твоя дочка й найбільшої достойна.

А. П. (до Р.). Але ж дивись, от чоловік сторонній,
твій приятель тобі те саме каже

Р. Щоб ви про мене вірше не гадали,
(подумавши)

ніж вартий я, скажу по прикді: [важко
служити там, де служба вимагає
з [таким] Кріспінами та Крустами такими
приятельства.

К. Л. (трохи ображено) Тут служба ні до чого,
бо сих людей гнівити небезпечно
усякому, хоч би й тобі, Руфіне,
дарма, що ти не служиш.

Р. (подумавши, до К. Л.) Любий] друже,¹

[ти не вражайся, я ж бо добре знаю,
що бруд від них до тебе не пристане].

[А] знаю[чи], що [й] приклад Ціцерона
я знаю, що і приклад [Ціцерона]
[тебе не спокусив би [до] на негідність]

Я знаю, що і приклади Катона
[і] та... Ціцерона не одмінять вдачі
Летіція, [то] я ж вимовлю щиріше
те, що звичайно змовчувати [мушу] звик...

¹ Слово «друже» zostалося незакреслене.

Ряд. 16. [«Служити цезару й громаді кажеш».]

» 21. непримиренно

К. Л. Та... я [здавна] вже не оперш
у тебе помічаю тую нехіть
до [служби] Цезар[у], хоч я не тямлю,
до Цезара, хоч я не тямлю, справді,
чим він тобі спротивився. Ти ж мусиш
признати, що Калігули й Нерони
давно вже стали байкою страшною,
[що Муза й грації й сама Мінерва
собі Олімп зробили з Палатіна,
[Остатні] Тепера Цезари в нас не тірани,
а славні тіні стародавніх римлян
[могли б назвати братом]
братаються у [спільних]
братаються [в] стоїчн[ий] вищий цнот[і]
братаються у всіх стоїчних цнотах
з представником республіки єдиним.
Р. Єдин[ий], кажеш? значить він не може
ні з ким брататись, [може] тільки... панувати,
або ворогувати. [Може тіні
муз, грацій і Мінерви, що прийняв¹ він
на хліб ласкавий [в] до [себ] свого двору
братаються з ним справді, а живі]
Всі [ті друзі] [при ньому] навколо
підмісками стоїчним цнотам служать
[свого] тою єдиною республіканц[я].
[[А. П.] К. Л. Ба!
[Хто ж винен, що] вони тих цнот не мають?
Чому ж вони самі тих
Либонь така вже їх натура.
А. П. Цезар
даремно [різних] гречиків накликав,
сюди накликав,

¹ Написано на иншому нерозібраному слові.

[як би не мав інших ворогів]
може спати.

Р у ф. (ірко, думливо)

Так, так... спокійно може спати цезар,

Ряд. 30. бо забито вже було тих Брутів,
щоб вірити в їх силу. Кожен Брут
новому цезарю дорогу протав
та цей не гішому... [Тут мало Брута...
чогось нового треба...]

К. Л. [А чого?] От сам [ти] же бачиш
даремне проти цезарства змагались.

Чи друї йому, чи ні, — миритись мусиш, —
ти ж не одважишся йти на пропаше,¹
то краще йти на щирий мир, як я,
та вже й служить республіці, чим можеш
і як здолаєш. [хоч не буде цноти]

А. П. От розумне слово!

Р. На щирий мир [з] пристати з неминучим
[та] смертельним вередом, що тіло їсть
і душу Римові моїть? Не можу.

Від нього ліків я не знаю, правда,
але миритись не здолаю! Ні.

[Хай мириться, хто хоче і хто може,
я ж тільки можу остеронь стояти
[і з боєм невимовним]
не прикладати рук до руйнування.]
Хоч я дивлюся з невимовним боєм,
як йде [р] Рим...

К. Л. (нетерпляче) Хто видав сю байку?!

Вже скільки раз я чув се «йде Рим»!

І скільки вже століть Рим сей йде,
а сила римська й влада все росте
і жутко цілий світ собі підб'є!

Та доки ж ми носителям жалоби
по стародавній цноті? Може й справді
плотіші стали римляне, та Рим

¹ Цей рядок вставлено пізніше.

про те величніший ніж був він здавна.

І знави ти, що нам дав ту велич?

То римське право, то закони наші,

яким нема ни цілєм світі рівних!

Ніякий «веред» їм не подолав,

вони сильніші в нас за всяку владу...

Р. А тільки самовладство ще сильніше!

К. Л. То тільки так здається. Самовладства

ніколи в Римі не було й не буде.

Законові корився і Нерон.

Р. Бо сам його складав.

К. Л. І се неправда.

Якби тоді сенатори стояли

сторожесю коло закона вірно...

Р. Якби ж!...

К. Л. Отут тебе доляю на слові!

якби Руфін і всі йому подібні

сторожесю законові служили,

а не сиділи, склавши руки, дома,

то всякі вереди на тілі Рима

ізслизли б їть як віспа вітряна.

Р. Ти так впевняєшся на сії ліки? ті закони? ¹

Стор. 59.

Ряд. 32. *К. Л. Являюся. — Ні я хотів би знати*

Ні, я одно, хотів би знать, Руфіне ²

» 33. чи довго ти [ще видержиш сей спокій]

Стор. 60.

Ряд. 3. ...секту,

в те мертвоту християнство...

Р. Друже

ти справді запалився [немов К] мов Цицерон.

я хочу пал твій трохи припасити.

Прісцілло, накажи вина принести

¹ «Ті закони» надписано над незакресленим «сіт ліки».

² Цей рядок надписано над незакресленим попереднім, а того не закреслено.

[і так чого — не їв з дороги татко] ¹

і ще чого — ще ж татко не вечеряв.

(Прієц. вих.)

(Незабаром раби вносять вино і стовпик з наїдками.

Р. частує гостей) ²

К. Л. Ох тве християнство! Ось де веред.

І вирізати його ніяк не можна.

А. П. Чому?

К. Л. Не можна ж різати [людей] за віру.

Хоч поміж людьми всякі погослови

про ту ю секту ходять.

Р. Всякі брєтні,

[К. Л.] сказав би краще.

К. Л. Ні, се трудно зважить.

Ся віра зародилась в Палестині,

а в тих країнах варварських і сгідних

уже й сами стіжї мов приводять

до безміру і дикости в злочинах.

Р. Та християнами ж нераз бувають

і люде, звісні цютами своїми,

не вже б вони [могли] терпі[т]и нечесть?

воки терпіли мовчки нечесть?

[не виявляючи злочинів]

К. Л. А пригадай Кріспінову Сабіну,

який страшний злочін вона зробила,

вона ж була напевне християнка, —

сама призналась [чо] і Кріспін посвідчив

Р. Вона призналась [в тіль]я до віри тільки.

К. Л. А чоловік і свідки довели,

що й решта правда і що все те сталося

як раз через ту віру.

А. П. Що ж там сталося?

до мене [сяя] чутка не дійшла.

про се до мене

К. Л. Та якось аж немилو говорити.

¹ Цей рядок вставлено пізніше.

² Ремарку вставлено пізніше.

*Сабін[а]у т[а]у засужено за зв'язок
нечистий з рідним братом.*

А. П. Чи можливо ж!

Такою ж бо не чувано ще в Римі!

К. Л. Але ж і секта ся не так то давня.

Р. То наклеп на Сабіну, то неправда.

К. Л. Але ж і суд признав її вину.

*Р. Кріспін її навмисне наклепав,
щоб здизитись. Се ж істина—Кріспін той.*

*Я проти нього виступив тоді
і все готовий повторити хоч зараз.¹*

*Така була поважна та Сабіна
і зроду мала добру славу...*

А. П. Ба!

*а все ж [он] пішла, он кажуть, в християне,
як хоч, се ж для матрони не подоба.*

Чи пак Сабіна та була матрона?

К. Л. А вже ж, і з роду чесною.

Стор. 60.

Ряд. 8. А. П.

Се дивно!²

п 10.

...дочка

перейняли єврейське марннівство...

[та, ні, се наче й смі]

*се був би сміх і сміх! Ти ні, се просто
і бути не могло б.*

*К. Л. Не всі матрони
дорівнюють Руфіновій дружині,
Аецівій доні.*

*Р. Я чував
про християнок родом ще значкіших
і цнотю не вірших і тому то
я звик не вірити лих[о]м чуткам
про тую секту.*

¹ Останні два рядки вставлено пізніше.

² Рядків 4—8 стор. 60 друкованого тексту немає у рукопису.

К. Л. Друзе, ми не знаєм,
які та секта [р]астваля тенета наставля тенети
[на душі] [на чесних] [щоб] на неопітій; і того не
яка клятва [ї] і присяга тих в'яже, [знаєм,
що таємних містерій доступили
і до нічних зібраній учащують.
Ті люде робляться, мов одержимі,
тоді ні виговання, ні сумління,
ніщо від злої змори не ратує,—
бери їх на тортури—перемовчать,
до серця промовляй—воно мов камінь,
запрожуй смертю—люде сі мов [камінь] трупи
чи мов безсмертні—[все] їм усе не страшно.

Р. Чи й Муцій Сцевола був одержимий
ти як кадав?

К. Л. Той страждав за цноту,
а с[е й] і за бузівірство. На тортурах
засвідкував недавно раб один,
що в християн [він чув слова такі]
підслугов під дверима
він сам слова такі: «їсте тіло
і пийте кров». (А. П. жахається). Та л і від християн
чув поювори всяки про таких же
упертих сектяріє, що називались
у них «еретиками», а про те
тому ж таки Христові поклонялись.

А. П. О, коли так, се небезпешна секта,
бо ми ж не знаєм, хто з них «еретик»,
а хто сектяр звичайний. Чи не краще б
ую ту секту wraz з еретиками
узять [на] тай викоренить раз на завжди?
[К. Л. (з поблажливою усмішкою)

До сього є маленька перешкода

А. П. Яка?

К. Л. Закон.

А. П. Зробить закон такий,
щоб всіх їх вигубить.

Р. Тоді напевне

зостались би живими тільки Круста,
Кріспін та ті, кого б в[і]н [о]щадив[и] воки щадили ¹
К. Л. Так, [се заб] небезпечний був би то закон]

Закон карать повинен тільки очинки

А. П. Так сам же ти казав—злочинна секта

К. Л. Але ж не кожний, хто сектляр—злочинець
він тільки легше може стати злочинцем,
ніж [инший хто] не сектляр.

Р.

Для мене се певно.

Бо [правду кажучи,] тих всіх злочинів

Бо се відомо, що

ніхто ще не посвідчив віри їдний,

а з нас ніхто не бачив оком власним.

Коли б я був суддею, не опевнявся б

на свідкування темного раба,

[на чого] на поклепи Кріспіна або Крусти.

К. Л. По щирости, то й сам я не люблю

таких процесів. Завжди темне дно

бував в них—його й збагнути трудно,

[ненависть люду, поголоски всякі

сплітаються нераз у лабіринт]

се хаос, лабіринт, а не процес ².

[І як би тільки все самі такі процеси]

[І як би все самі такі процеси

були супроти християн, то може]

І як би тільки за такі злочини

судились християне, то можливо,

що виправдять прийшлося би тую секту,

як не тепер, то згодом.]

Р. От[же] бачиш!

А. П. [А я] я вже щось [тепер] не розумію.

(Задумується і повагом п'є вино, не вслухоуючись
у розмову).

К. Л. Та секта ся не тим страшна. Ще зроду

¹ Цей рядок вставлено пізніше.

² Цей рядок вставлено тоді, коли ті, що перед ним,
було закреслено.

ніхто не розвалив ладу в державі
злочинами такими. Та відомо,
що християне ворог державі
вони злочинці, що найгірші в світі¹,
вони хочуть убити римський дух!

Р. А Рим за те тіла убить їм хоче
і думає, що тим їх переможе?

Л. Та поки що все ж Рим перемане.

Р. Сі перемони від поразки гірші.
Війни такої Рим не знав давніше,
така війна [і дух] змоєти духа може,
від крові безоружних заржавіє
народу римського блискучий меч.

Л. [Ну, не такі вони вже й безоружні.
Се ми]

[Для їх ся безоружність шей корисна!]

Та безоружність їм не заважає
точити й роз'їдати тіло Рима.

А ми озброєні в тяжкую зброю
законности, [і се нам не дає] вона гальмує рухи
і не дає їх вигубить [як] усіх,
як міль, як шашель. О ти, їх не знаєш!
Закон, релігія і вища влада—
ніщо їм не святе.

[Р. Що до закону,]

[Їм, як жидам] богам не служать
і культу цезар[я]а не визнають.

[Р. Признайся,

що й Римляне [набожні] побожні тільки зверху,
бо знак такий подано з Палатину,
а ще недавно храми пустували,
та і тепер... Культ цезар[я]а... признайся—
ми ж всі [тут] приятелі—хіба ти [щиро]²

¹ Увесь цей рядок до «як міль, як шашель. О, ти їх не знаєш!»—вставлено пізніше на окремому листку.

² Слово «признайся» було закреслено одночасно з уривком, що перед ним.

[ми ж всі приятелі]— хіба ти справді
скажи по щирості—хіба ти справді
[приносиш перед] вважавши цезаря за бога?
[ті]

К. Л. *(ухилиючись)*. Власне
не цезаря, а генія його.

Р. Та хоч і так. [Не] Чи думаєш ти справді,
що він [потужн] мов Юпітер, найвищий бог,
душа народу римською?

К. Л. *(сухо)* Рубіне,
мої думки нікому невідомі,
а ділом я закона не [з]ламаю,
тай иншому ламати не дозволю,
поки закон [той] чинний, поки я
не]
поки того закона не скасує
в дорозі правній приналежна влада
і поки я зовусь префектом римським.
(Ніякова мовчанка).

[(В вестібулі чутно жіночий лемент, стурбовані¹ го-
лоса слуг].

Стор. 60.

Ряд. 17. А. П. *(продовжує в голос якусь почату про себе²*
думку)³

» 19. А я б отак зробив: [нехай] дя секта
[а я б отак зробив:] щоб ця секта
Хіба що так зробить:

У зводці поновлено «а я б отак зробив», але у рукопису
Л. У. не закреслила слова «Хіба що так зробить».

Ряд. 21. [А р.] Р. Се ж як?

» 24. (А р. і К. Л. здивовано *лякнули*)
» 28. стає [труд] покірним...
» 29. Хоч кия забувай! [коло та] Я сам купую

¹ Слово «стурбовані» вставлено пізніш.

² Слова «почату про себе» вставлено пізніш.

³ Рядків 11—12, 16—18 стор. 60 друкованого тексту не-
має в рукопису; рядки 13—15 були значно раніш з де-якими
змінami.

- Ряд. 30. в послугу християн.¹ Щож до *злочинів*
проти звичаїв добрих, то з раба
- » 31. *нема чого звичаїв...*
 - » 32. аби [він] [знав діло] та глядів роботи
 аби корився та...
 - » 34—36. ... лемент *в вестібулї перериваний* турботним...
 35 рядка вставлено пізніш.
 - » 36. В атріум вбігає [матрона] Сервілія, з нею Прісцилла
і скільки рабів та рабинеь.

Стор. 61.

- Ряд. 2. знайдеться [дитинка] синочок
 [і ми тобі поможемо шукати.]
- » 3. Вже *вечір!* ніч!²
 - » 4. ...Його [від] шукаю від полудня
 (Мені казали, тут він був, та де ж він?
 П р. (до рабинеь).
 Чи справді тут був син матрони деї?
 (до Серв.) Я, [дома] бач, не все була сьогодні дома.
 С т а р а р а б и н я. Маленький Тадії справді забігав,
 та [не надовго] хутко знов побіг.
 Сер в. Куди?
 С т. р а б. Не знаю,
 либонь у той бік. (Показ. рукою в бік).
 Сер в. До Субурри?! Лихо!
 Ру ф. [Та не] жаха[й]ся... Чого жаяхатися так дуже
 Що може трапитись малій дитині [пані?
 хоч би й в Субуррі? Люде там непевні,
 але розбій малому не страшний.
 Р а б. Я де над вечір [був] на Заріччі був,
 то там поз мене раз хлоп'я пробігло
 немов подібне до синочка пані.
 Сер в. (поражена невимовним жахом падає на
 осліп напів-омліла)]
 - » 5. Пропав... пропав...

¹ «Я сам купую в послугу християн» виписано пізніш.

² «Вечір» не закреслено, а над ним надписано «ніч!»

[Кай Летіцій] (підходить до Сервілії).

[Спокій, пречесна пані,

[Як] Син римського сенатора не може
пропасти ні в Субуррі, ні за Тібром,
ні в ділім римським світі.]

Серв. *Ох, за Тібром!..*¹

Замість закресленого уривка в рукопису вписано олівцем рядки 7—13 стор. 61 друков. тексту, а в рядку «Кай Летіцій (підходить до Сервілії)»—К. Летідія змінено на Руфіна.

Ряд. 14. [Там] християне...

» 18. ...казати?

» 19. К. Л. [Пані.]

» 20. чи[ти] з [турботи] слово се сказала

» 21. ...думать?

[Серв. (трохи схаменувшись)

Як я сказала де, сама не знаю,
але тепер я думаю... Мій Тадій
ніколи не виходив сам з господи,
все з нянькою... Сьогодні вийшов сам...

Я дома не була... рабині кажуть,
що нянька викралась сама до міста,
покинувши дитину... я вернулась,
а їх нема.

К. Л. Кого?

Серв. Та няньки з сином

А. П. Ти ж кажеш, що вона пішла не вкупі?]

Де-які рядки першої частини цього уривка, писаного чорнилом та вся друга його частина не закреслені. Але поміж рядками вписано олівцем нову редакцію його, що П перенесено й до зводки, написаної чужою рукою. Вона наближається до друк. тексту й тому ми наводимо лише різницю поміж ними.

Ряд. 26. *либонь вони його причарували*

бо се ж вони [його] причарували хлопця

» 32. Там [є] один...

» 34. що він [за] із...

» 36. Хто *та* з ким?

¹ Ці слова не закреслено очевидно помилково.

Стор. 62.

- Ряд. 2. [А] де ж він [мешкає]?
- » 10. Ремарку вписано олівцем до зводки.
- » 12. [Скажи] Ти хто...
- » 16. в Паннонії (плачучи) [Він кров там] Жпттям...
- » 17. За дезаря... [за] а тут його дитину...
- » 21. Підкреслено у зводці.
- » 22. що [справ] син твій знайдеться коли як він
- » 26. вігіл[іа]м [і] [в]сім дентуріонам
- У зводці виправлено на «вігідам тай усім» рукою Л. У.
- Ряд. 27. щоб нагляд [пильнували] мали, [чи не буде] зборів
[щоб нагляд мали християнських зборів]
[щоб хлопчика твого шукали ревне]
- » 28. По цілім Римі (До Р.) [Я] Мушу...
- » 29. ...зоставайте[сь]
- » 32. Йди здоров! (до Р.) Ну, [речі] [штуки]
- » 34. [П р.] Р. Та що ж...

Стор. 63.

- Ряд. 6. ...частуючи).
- Чому ти, батьку, мало так вживаєш?*
- » 8. Та [ми] стар[і] [не дуже]... Та нам старим
- » 9. ...спочинок.
[такі розтряся, нігде правди діти].
- » 12. (Веде А. П. *ліворуч* і незабаром
- » 21. [З одвагою] одважно й твердо, [хоч би] як...
- » 22. ...раз[промовила ти] слово
- » 34. ...ти готов[ий навіть
життя своє нести, але за те,]
- Для рядків 21—38 ст. 63 і 1—7 ст. 64 друкованого тексту маємо також зводку.

Стор. 64.

- Ряд. 17. на пробу [на що ж ти вражаєш серце
таким питанням?
Р. Бо питання сеє
життя поставить може дуже хутко]

- Ряд. 18. Стане Мезабаром ¹
 » 19. ...тебе.
 П р. Мені найтяжче
 з тобою розлучитись, але ж, друже]
 могла б[же] я [і від] [сама собою] вмерти ²
 наприклад від недуги і тоді ж би ³
 » 21. [я] муси[ла] покинути тебе]
 ти мусив туоу ⁴ втрату...
 » 22. ...би[ш]се...
 » 24. ...ти вже не Римлянин, Руфіне
 » 25. ...твердо [сеї] втрати?
 » 26. ти більше [римлянка, бо ти готова]
 » 35. коли до суду дійде сеї діло ⁵

Стор. 65.

- Ряд. 1. до кострища
 до спаління ⁶
 » 2. [Кріспінові][то чоловік її не сталося лиха]
 а чоловік[а] її...

Стор. 66.

- Ряд. 4. Пусти мене, [бо ти мені бридкий,
 ненавидний душі моїй і серцю]
 Пусти мене, [я не люблю тебе]

Першого варіанта поновлено.

- » 17. ...кого так [воно] серце ⁷ не...
 » 35. наш скасував,

¹ Цей рядок з'явився у зводці тоді, коли попередні було закреслено. Слова «але» немає там.

² «І від» було закреслено в час, коли рядок писався; останнє закреслено у зводці.

³ Останнього рядка Л. У. не закреслила у рукопису, але в зводку він не попав.

⁴ У зводку перенесено «ти мусив би ту», а потім Л. У. вставила «й».

⁵ У рукопису немає дужок; їх поставлено у зводці.

⁶ У рукопису—«кострища», у зводці—над незакресленим «кострища» надписано «спаління».

⁷ «Серце» надписане олівцем над «воно», а потім перенесене перед словом «так».

розірвав,¹

*як нечестивий зв'язок? Де є віра
страшніша і суворіша від сеї,
що начеб то ласкава, милосердна,
а розлучав жінку з чоловіком,—
Молодз кривавий в життях Кармачинців
і той не вимагав такої жертви!
II. (смуточно) Ні віра, ні громада, ні єпископ
не вимагали зроду сеї жертви*

Стор. 67.

- Ряд. 4. Я знаю, що сумна..
» 12. ...на молитві..
» 13. ...«невірний»? Як би ти
» 14. перед пенатами поставив сина,
щоб помагав тобі приносить жертву,
» 24. ...гіркою мов полинь
» 26. Р. (покірно)² може..
» 30. ...втратити?.. (тихо) Скажи,

Стор. 68.

- Ряд. 10. що справді є почесне в..
» 15. ...нащо ти потратиш гроші
» 17. ..самих,— ніхто не приневолисть
» 25. ...служити
[в час сатурналій або луперкалій]
» 26. як вимагає римський давній
» 27. Хто ж сміє
» 29. ...нас? Бо тільки ж християне

Стор. 69.

- Ряд. 6. ...хлібом,
який дає..
» 13. ...помочи, [якби мій голос] [тоді від мене]
якби мій голос
хоч на хвилину, довше всім до слуху

¹ «Розірвав» надписано над незакресленим «скасував».

² Ремарку вставлено пізніше.

слова святі й правдиві подавав?
помочі [тоді від мене]

Першого варіанта поновлено.

Рядки 21–29 закреслено, а потім поновлено. Дадмо зміни між рукописом і друкованим текстом.

Ряд. 22. Якби твої товариші всі йшли

» 24. ...одвернуть від Риму...

» 27. і давши..

Біля 29-го — 35-го рядків стор. 69 друкованого тексту написано: «В другу дію». Але М. У. перенесла їх, що були на початку 1-ої дії, на її кінець.

Ряд. 31. [В] Уперше. . < у зводці >

» 33. ...друг *жмив*

» 35. ...не може.

*Та ні з тобою я не розлучуся
хоч би там що!*

Стор. 70.

Ряд. 1. П. Мій друже, ще зарані
*Руфінє, ще зарані*¹

36-го і 37-го рядків стор. 69-ої немає у рукопису.

Ряд. 5. [сьогодня я про се] моливсь буд[у]

» 6. Так, так, я²

» 8. (Задумується і дивиться якийсь³ час мовчки і сумно⁴ на освітлений місяцем великий білий порожній п'єдестал, на якому ще зостався уламок ноги від статуї) < у зводці >

⁵ [скажи, Прісцилло,
чому ти поприймала всі подобя

¹ «Мій друже» у рукопису не закреслено, але у зводку перенесено «Руфінє».

² У рукопису «Так, так, я» не закреслено, але у зводку перенесено «І я так».

³ У рукопису — «який».

⁴ У рукопису — «смутно».

⁵ Відсіль починається великий уривок до слів «перед жінками меншої заслуги та більшої краси», що в рукопису його закреслено в значній частині, а в зводці в цілому.

ти всі подоби поприймала
 моїх богів?
 П р. Ти їх не боронив,
 я думала...
 Р у ф. Я не об тім... Ти знаєш,
 [Ти з] [вони давно в сім домі жертв не мають,]
 ніхто б тебе не змушував ніколи
 їм поклонятись. Хай би так стояли,
 як образи великої краси.
 П р. Я власне через те їх покидала,
 бо я ненавижу оту красу!
 Вони мені нахабними здавались,
 немов розпустниці.
 Р. Яку полуду
 наводить християнськ[е марновірство]
 ...тая віра християнська
 ...ся. < у зводді >
 П. Ні,
 [сказати правду]
 [вона] [я ще мен]
 Та віра тільки вилснила краще
 ся віра... < в зводді >
 мені самій, чому мені вже здавна
 спротивилась краса самого [ті] тіла
 [ненависть сю [давно] я вперше почутила
 ще як була не замужем, раніше,
 ніж стала християнкою. Ти бачив
 коли]
 [Ти бачив ту] Кріспінову Сабіну
 Адже ти знав Кріспінову
 [що [се] ми [раз] її в [роз]мові [пригадали]?¹
 що ми її в примові спогадали?]
 [її обличчя й вроду пам'ятаєш?]
 Чи ти її виразне пам'ятаєш?
 [Здається,] бачив [добре] не була хороша,²

¹ «Се» та «раз» закреслено ще в процесі писання цього рядка.

² «Добре» закреслено ще в процесі писання цього рядка.

[Та часом] бачив, [не була хороша]
[Здається, бачив, добре вже не тямлю]
Я, власно, мало уважав на неї...
[Така] руда і з глинястим обличчям?
Була руда
П. (гірко)¹ Еге ж, руда і з глинястим [волоссям]
глинястим обличчям

се тільки [в] її тямилі сказати про неї
патрідиї високої освіти!

Р. Я мало знав її...

П. Всі мало знали,
Рим добре знає тільки Мессалін,
та Агріппін [та приїзних розпустниць
«великої краси»,] вродливих а[ле] Сабіні
патрідианський Рим не знав ніколи,
[і кинув бе] хоч сам її [дав звірям на поталу]
її віддав під меч катівський?

Останні три рядки не перенесено у зводку. Замість них
після рядка «Рим добре знає тільки Мессалін» знаходимо:

Сабіні, звісно Рим не знав ніколи.

Р. Та чим була значна Сабіна тая?

чим [була зн] же так була вона значна?

П. [Припадністю] Вродливістю душі, красою серця.
[ми знали дівчатами, а потім
[стрічалися мало]

Її чоловік заборонив ходити
до мене, бо тебе він ненавидить.

Р. І я його, [він [низький чоловік] бо він гидка лю-
ді кепський громадянин. [диша

П. Ми стрічалися
на християнських² зборах з нею часто,
я бачила, як чарівна душа
де-далі роздвігала все пишніше
під світлом і теплом нової віри.]

¹ У зводці ремарки немає.

² Слово «християнських» вставлено пізніше.

Ще й в пуп'янку була вона хороша,
товариш[у]ок, родину, всіх навколо
вона душею ніжно покохала
але ніхто не [цінував того]
не був із того радий
[що те] мале...
коли [мале]...
коли негарн[е] та руд[е дівчатко]
Коли негарна та руда дитина
[широкими вустами ділувала
в уста чи в руку.] Тільки всі рабині
з ним ділувалась. Тільки всі рабині
за неї хоч на хрест були готові,
як подросла вона. Нераз по ночах
вона вставала і кінчала нишком
роботу, що не встигли докінчити
рабині, зморені важким завданком.
[Сабіна] І теє утле, молоде [дівчатко], панятко
носи[а]о воду і крути[а]о жорна
сліпи[а]о очі над шиттям при шкіпці,
[ві] бруд[у]
брудни[а]о руки та збивала[а]о ноги
при чорній праці, — все то, щоб на ранок
рабиню не скарала Марделіна
[І жорстока] Сабіни люта мати. Скільки раз
її саму карала тяжко мати,
застукавши вночі коло роботи!
Вона втерля [рано] потім батька її матір,
як стала на порі, великий спадок
лишився їй [багаті] сирітці — одиначді,
[але ніхто не сватав «бо погана»,]
[така негарна та руда дитина.
[Ії] Зросла — ніхто не сватав «бо погана»,]
дитина та була руда, негарна...
зросла — ніхто не сватав, бо погана,
один Кріспін, [позаздрив на баг]
Кріспін [спокушений багатством]
Кріспін багатством спокусився

Кріспін [бага] на посаг спокусився < у зводді > ¹
 [підлестався її опекунам]
 і взяв її, і — зрадив щось у тиждень,
 і потім зражував її без ліку;
 а потім зраджував ² < у зводді >
 вона жила замужньою вдовою
 — вдовою заміжньою < у зводді >
 [а потім нареченою Христа]
 і стала нареченою Христа
 [І] Хоч не було у нас в громаді жінки
 [Але хоч не було в нас християнки]
 В нас не було в громаді християнки
 величнішої духом, а про [те] тее
 [я [мушу] часто з боєм завважала тее, —]
 нераз вона відходила у тінь
 перед жінками меншої заслуги,
 та більшої краси] ³ [Тоді ярила
 в [мені] моїй душі ненависть до краси,
 що навіть у гурті обранців божих
 [призвод] несправедливість найчорнішу сіє,
 [і соро] наводлячи полуду непризору
 на їх духовний зір.]
 (Завважав, що Руфін її не слухав, а дивиться кудись у
 далечинь з тужливою мрією в очат).
 [Ти вже не чуєш?]

Стор. 70.

- Ряд. 11. [Руфіне, ти не слухаєш мене?] ⁴ Скажи, Руфіне,
 » 13. (стинувся при її питанні)
 » 17. ...батька, де колись ми
 » 18. медовий місяць наш перебували.

¹ Слова «багатством спокусився» у рукопису не закреслено, але в зводку перенесено останній варіант.

² У рукопису і у зводці письмо одмінне.

³ Тут кінчається великий уривок, що його закреслено у зводці.

⁴ Цей варіант з'явився, очевидно, вже тоді, коли великого уривка, про якого згадано вище, було вже закреслено.

- Ряд. 19. [здавалась там] Така була
 » 22. [немов] метелики...
 » 23. і мов [от-от] збиралася злетіти
 [угору] крильцями [легеньки...]
 [крильцятами-листочками у] гору
 » 25. ...вміла [в] плести...
 » 29. [зненадк'я ти...
 » 32. і [серце нам розкраяло на двоє]
 і щастя й спокій розрубало враз.
 [Чи вернеться ще знову тихе]
 » 33. У Прісцілли блищать на очах мовчазні сльози і тило
 копляться по нерухомому обличчі).

На окремому листкові з написом «До І Д.» <ir>.

Р. Правдивий християнин... Щож, Прісцілло,
 чи то вже й ти не римлянка тепера?

Пр. Я Римлянка. Люблю я тихі води
 старого Тібру й се величне місто,
 колиску люду рідного. Та страшно
 мені, як згадую ті всі злочини
 [що [наші] вкрили сеє місто мов проказа]
 що місто се посіли мов проказа.
 Хай бог над ним змилосердиться! Завжди
 молюся я за Рим. Але хай буде
 над ним свята воля,—як не може
 він видужати від прокази тої
 [Був час, що не бул[а]о на світі Риму]
 то краще згинуть йому, ніж бути
 заразою для світа.

Р. Краще згинуть
 всім римлянам, ніж пережити Рим.
 Пр. Був час, що не було на світі Рим[а]у,
 а божий рай цвів людям і в пустині.
 Так може буде знов. Ніщо не вічне
 крім бога і Його святої Правди.

2 дія.

Стор. 71.

Списка осіб 2-ої дії у рукопису немає.

Ряд. 2. Садок *поза* домом...

» 2-3. Слів «широка» і «літній» немає у рукопису.

» 3-4. Слів «на розі двохповерхового дому» і «Зроблені широкою аркою» немає у рукопису.

» 3. ...тріклініум (*хата для бенкетів*) [, що саме] Двері ті настези роз[криті]чинені, так що [крізь] в них видко середину хати з гарною мозаїкою [на веселі мітичні сю<жети>] і фресками по стінах[, що] і на долівці саме проти дверей...

» 7. ...приходиться [картина] фреска, що ілюструє [легенду] міт про...

» 9. ...двіте [в е] кривавої...

» 10. [Вгорі] під [стелею] [фресковий фріз: там змальовано] фрескою

» 12-13. ...мандрівку по «царству тінів» і його «воскресення»...

» 13. оточеного [весняно] хорами вакханок.

» С16. лів «а де-не-де порожні п'єдестали, ще не поприймані» немає у рукопису.

» 17 ...стоїть бронзова постать римської *вовчиці з малими близнятами Ромулом і Ремом*, кущі навколо [не]сеї *трупи так*.

» 22. ...на [другому] горішньому

» 24. ...вмисне з[дер]нпжуючи...

» 28. але збираюсь вийти незабаром

[Р. Куди?

П. Ти знаєш—як звичайне.

Р. Люба,]

» 28. Р. ...незабаром

Р. *Хіба вже час?*

П. *Я мушу найраніше поперед всіх [прий] з діаконом прийти,*

» 29. найшвидче

[Я маю щось казати.

П. (надіваючи покривало). Може б згодом, коли се довга річ, бо я спішуся.

Р. Ні, ні, се треба зараз, як найшвидче!]

» 34. ...стрівожений? [Прийшов] Чому...

Стор. 73.

- Ряд. 3. ... за руку [і відводить] й одводить...
- » 6. ...давши [П] Ледве
- » 7. ...звістку—[, все покинув зараз
і полетів сюди]...
- » 8. Трівожну звістку?
[Як] знов трівожну звістку?
- Слів «Що? Про нашу справу?» немає у рукопису.
- » 10. вже [викрито] [висліжено], викрито іщо туди сьогодні
- » 11. пошлють [еділа з лікторами раптом з вігілами цен-
туріона
- » 12. щоб [всіх] вас [там] [зібрати] [побрати] вхопити «на
гарячім вчинку.»
- » 17. ...Крусти:
[такого ж] [пройдисвіта] [відомого: «Сьогодні»
я] пом'яну [свою] покійну жінку
- » 18. сьогодні пом'яну покійну жінку
- » 19. і[наберу ком] наловлю
[щоб][згодом] їх [відправити] на той світ—
*а судді їх на той світ запровадять—
всєм веселіше буде їй небіжці!*
- » 20. Цього рядка немає у рукопису.
- » 24. ...видко[—він] що напевне знає
- » 27. невже [ти вір] в громаді вашій [с]всі святі?
- » 28. перше [в]певн[ено], з певністю... далі...
- » 36. звісно,
[там буду кожного стрічать словами:
іди до дому].
- » 37. остерегти...
- » 38. ...пізно,

Стор. 74.

- Ряд. 1. [бо на шляху Аппійським будуть чати
і всіх вас поханають по одинці]
- Ці два рядки було поновлено, потім знову закреслено
- Замість них повстав такий рядок:
- бо там поставлені напевне чати

П. Так що ж [мені] тепер робити?

Р.

Я не знаю

- Ряд. 3. [бо иншим] [задержати.] упередивши...
- » 8. (луцко подається [щоб][йти] — [до]щоб йти)
- » 9. (хапає П за [одежу] [покривало] край одежі)
- » 14. Цього рядка у рукопису закреслено.
- » 17. ([Знов подається йти] Іде, але обертається ¹
- » 18. [Коли спізнаюся] Як забарюся, не...
- » 19. ...що [ми] зберемось
- » 21. Р. [Ви] зберетесь? [Се] безумство!
Зберетесь? Та се ж...
- » 23. ...догарають. [Доля всієї церкви
від них залежить.]
- » 24. [Відкладіть] Переждіть...
- » 27. ...в Римі,
[бо то вигнанці]
- » 28. для їх.
- » 33. Р. [Та] де ж [у кого ви] зберетесь?
- » 34. П. [В] У кого...
- » 37. (раптом з *роспачем*)

Стор. 75.

- Ряд. 1. ратуї сво[їх діте]ю громаду
- » 3. всіх обійти, а [ніч мала] час малий, і кожен
непевен, чи нема десь близько шпига
побіля хати]. [Тую] Тож сюю...
- » 3. Слова «тую біганину весь Рим завважить» вставлено
пізніше.
- » 15. (П хоч[и]є щось сказати, Р. [жестом] рухом
- » 16. [Не говори] Немає часу на сперечки,— годі.
- » 17. ...товаришам [двом-трьом,] скільком
- » 20. ...в нас. [Іди.
П. (несміло) Руфіне...
Р. (суворо). Іди. Наказую тобі. Не гайся]
[Я буду тут], [приймайму] гостей
...в нас. Я буду тут

¹ «Обертається» написано на иншому нерозібраному слові.

[щоб [ві]одччнать, стрічатиму гостей]
...в нас. Я *одччню їм* ¹

Ряд. 23. Цей рядок у рукопису закреслено.
сюди, через садок

Ці слова написано над «з малої вулиці», що не закреслені.

Ряд. 25. П. [(несміло)] Але...

» 28-29. ...раб (через) у тріклініум з [тильних] [задніх дверей]
глибини сцени, не через сад, [а очевидно з ком-
плувія] [через комплувіум що по той бік дому)] а
через

» 31. ...у дверях тріклініума [звертається] до раба)
у дверях з тріклініума в сад, до раба)

» 37. ...до Крусти)
[Чому завдячую, що ти прийшов?
Здається, вперше ти в моїй господі?
К. Давно цього жадаю,— все не смів;
мій друг-філософ любить самотню,
я знаю. Та тепер [уже] ...я вже не втерпів]

Стор. 76.

Ряд. 7. [ти саме в ту хвилину нас покинув,]
ти нас...

» 11. *то* римлянин такої [думки й вдачі] вдачі й думки.

» 18. [ні,] що не тоді...

» 21. Так, [справді], дійсно ти вгадав, я [спра] [дійсне]
справді хворий

» 22. ...буває [—раптом схопить
і я зів]

...буває. [Деся в поході]

» 23. пропасницю дістав — ніяк не збудусь.
[Часами раптом схопить...]

» 30. Іди [собі] як буде треба, я покличу

» 32. *В кімнаті* гірше

» 33. [У мене пал тепер, мороз пройшов]
У мене...

» 34. [А руки все ж холодні]

¹ Слова «Я буду тут» не закреслено.

{Холодні в тебе руки}

Рука холодна {в тебе}

Ряд. 35. (визволяючи руку) {Се нічого}

(визволяє руку)

Слова «свою» немає у рукопису.

Стор. 77.

Ряд. 1. {Ні, я}[сього] Ні, я сього...

» 5. {в комплувію} на вулиці, кудись {вона} так...

» 7. чи то {вона} ти часто так {жону}. її пускаєш

» 9. Гай, гай, {необережно}, се необачно любий друже!

{У наших предків мудрий звичай був}

» 11. Цього рядка закреслено, але потім поновлено.

» 15. Нехай би {йшла} раб по лікаря пішов

По лікаря...

» 18. ... не догадався

К. [{з настирливим пеклуванням}]

» 21. Хоч {тут в} у трікліні

» 23. ({Похи} Заточуючись...

» 24. ... в садову фіртку...

» 25-26. ... від Крусти, що {трохи непевною походом}
іде слідом за Руфіном і *раніш*, ніж Р. *поспіває* відчи-
нити,

{К. питає:] питає К. <руста>

» 23. За фірткою {відповідають}

Голоси за фірткою

» 29. ({У} Круст[и на хвилину з'являється] здивований
{вираз лица}, але хутко змінюється на хитрий[ий] і {про-
никливий}.

він стиха крізь зуба {муркнув}:

(Круста зразу здивований, але хутко змінюється
на хитро він стиха крізь зуба мимрить:

» 31. Увіходять [1-й и 2-й християне]

... невід. христ. і [Пар] Фортунат

» 32. [1-й христ] Форт. Прісцілла...

» 36. Я [радий] вдячний, дуже [радий] вдячний Вибачайте

» 37. що може {я не з} я прийнят[ь вас] і не здолаю

Стр. 78.

- Рад. 4. ... встою (до [1-го христ.] невід.)
- » 7. ... хапає [1-го] не від христ. під руку, [саме в той час, як] [Круста] [раніш, ніж] і швидко подається [до комплувія], в бік
- » 8. ... знов узяти його під руку. [2-й христ.] Форт. іде вкуші з Р. і [1-м хр.] нев).
- » 13. Круста [(вернувся, зачинив фіртку і гукає)]
[По] стривай, Руфіне
Круста [(авертається) до [2-го христ.] Форт.
Ти либонь молодший,
- » 14. там зас[о]уви...
- » 20. ... дивуйтесь. [Він чужий і ворог,
прийшов зненацька. Якось відчеплюся.]
- » 20-21. (До Крусти в голос) [Я поспішаю, щоб] лягти
[скоріше]
- Я лягти спішуся
- » 24. [Воно`ї] погіршало.
- » 33. ... там [ходить] раб[ов]а шукати
- » 34. ось я в долоні плесну, [то ї] прийд[уть]е й сам.
ось я плесну в долоні
- » 35. (плеще в долоні; усеїходить...
- Слів «з внутрішніх дверей» немає у рукопису.

Стор. 79.

- Ряд. 1. ... нема [фалернського] кіпрійського, то й...
- » 3-5. ... вносить *амфору* вина і три фіали і, розставивши
фіали перед гостями, наливає їм *вина*, далі стає
у порога, [ж] налагодившись...
- » 7. (раб [іде. Р. до гостей, головню до Крусти]) вих.
- » 9. [1-й христ.] невід. (з косим
- » 14. ...хтось важку *амфору* двигав
- » 15. [2-й христ.] Ф о р т. Дай,
- » 16. ... фіал, [2-й хр.] Ф о р т. Наливає.
становить *амфору* на стіл.)
- » 19. [2-й хр.] Ф. Я не
- » 23. ... вакханалії.

Ряд. 28. Р. [(збентежено)] Та...

- » 30. ... *его вівчиця тут... вівчиця...*
- » 31. ... республіка... (знов тверезніше) [а де се] [що се]
- » 33. [у те] колись... [здається,
- » 37. ... забути легко... я чувас
*ти й цезарські триумфи забуваси,
ніколи не завітчавши юсподи
на зустріч цезареві...*

Ці слова, що не ввійшли до друкованого тексту, вставлено олівцем у пізнішій стадії роботи.

Стор. 80.

Ряд. 1-2. ... одчиняти...

- » 5. (До [2-го хр.] Ф о р т.)
- » 7. ([2 хр.] Ф. іде,
Ім'я «Теофілові» вставлено в пізнішій стадії роботи.
- » 11. Р. [(намагаючись говорити непримушеним тоном)] От несподівано...
- » 16. [Старий хр.] *Теофіл*¹ нахилившись до [1-го] *Форт* стиха...
- » 18. [1-й хр.] Ф о р т. Той...
- » 23. Анакреон старішим був від тебе
- » 25. от якби [хто нам] нам хто заспівав [яку!] котру!
- » 34. ... не чує, *але* [2-й хр.] *Форт*. схоплюється і непрощений біжить одчинити. *Увігодять дві жінки, [стара й молода] Альвіна й Валерія, старша й молодша, христ. з патр. Форт. щось їм шепнув, одчиняючи[сь], вони сплянуть на порозі, ні в сіх, ні в тиг).*

Слова «Альвіна й Валерія», «христ. з патр.» вставлено пізніш олівцем; тоді-ж виправлено слова «стара й молода».

Р. (до жінок) Ви певне до Прісцилли? [Вибачайте,] [В сю хвилину]

*Її немає дома, хутко приїде,
вона пішла по лікаря для мене.
Як ваша ласка, то зійдіть на юру*

¹ Усюди було спочатку «старий християнин» або «старий», а потім виправлено на «Теофіл». Далі не зазначаємо цієї виправки.

в її покої

К р. (ахкає в долоні)

Р. Ти кою се кличеш?

К р. Раба, щоб він провів очих матрон.

Р. [(невдоволено)]. Я не просив тебе нікого кликати, матрони знають, де [Прісціллін покій] покій Прісціллін.

К р. Я так, для звичаю, а в тім, як хочеш...

(Матрони стоять [нерішуче] незважливо)

(Увіходить раб)

Р. (до раба). Ти проведи матрон [тих] до пані в хату.

[К р. (в пів-голоса) Якби я тут господарь, я б сказав покликати рабиню задля того,—

моя жона образилась би певне,

якби її приймали так.

Р. (до раба) Там в домі

кликнеш рабиню, щоб звела на гору.]

(Раб підходить до матрон і веде їх [через тріклініум в дім] по сходах в юришній поверх.

Ряд. 36. (У zosta[влену] незачиненою фіртку виходять троє християн плебеїв [у] убран[их] просто [як] поремісницьки)

(У фіртку, що залишилася незачиненою виходять троє християн плебеїв [Мастрікс, Корвус] і Аквіла. Вони убрані просто поремісницьки)

виходять Урбан, Флегон і Аквіла. Вони...

• 38. [1-й христ. - плебей] [Мастрікс] Урбан Чи...

Стор. 81.

Ряд. 1. Так, [справді] так.

• 3. [2-й хр. - пл.] Корвус... Як...

• 4. Р у ф. Там де-що [поломилось... Ви пождіть, ось прийде жінка, то вона вам скаже, бо я слабкий, підвестися не можу.]... (підводиться

• 6. Круста ([знов] плече в долоні, раб, [що стояв очевидячки за дверима,] увиходить)

• 7. [Р у ф. (до Кр.)] Ось [проведи] люд[ей сих до пекарні...]

Ось покажи

- Ряд. 11. [і] я можу...
- » 13. ... непотрібно
[Сі люде можуть і в садку пождати]
- » 14. Слів «Руфін звертається» немає у рукопису.
- » 16. 3-й христ. - плебей] *Аквіла* (бурмотить)
- » 21. [Ти] Чи...
- » 22. [Теодіа. Та я його тепер уперше бачу.
[1-й молодий христ.]—*Невідом христ.* (сіпає незаметно
старого за полу, той насуплює брови).] (Теодіа
мовчить)
- » 23. Р. (до *Крусти*). Та...
- » 25. з чуж[ого краю]ини де прожив багато років,
[і в пам'ять батька]
- » 28. Р у ф. [(відповідає за нього)] У Галлії.
- » 31. ... патрідій *Гай* Люцій і з ним [його раб] нумідієць,
обидва християне.
і з ним дуже молодий [визволенник] (колишній раб)
нумідієць, обидва християне,
і з ним дуже молодий відпущенник (колишній його
раб), *нумідієць* [Бен-Нергаль] Нартад, обидва хри-
- » 33. ...на [нього] Люція [стияне.
- » 35. ... знайомого, [вітає і собі] стрічає

Стор. 82.

- Ряд. 1. ... власне [міг закликать
- » 2. укупі з иншими] мав приймати.
- » 1. власне мав приймати
- » 2. укупі з иншими
- » 3. Р. [(тривожно) поспішно
- » 14. [Ну все таки і я] не сподівався сього [то] вже я
ніяк не сподівався,
[[пізнати] Крусту [вперше] у Руфіна
що я пізнаю Крусту у Руфіна]
- » 15. Кр. (*задирливо*) Як власне треба [розуміти сее?] сее
розуміти?
- » 17. Г. Люцій [(тим самим тоном)] [не звик я коментарії
давати

до власних слів, тож розумій, як хочеш.]
[Розумний розуміє все [од разу.] доладно]
не звик.

Ряд. 22. ... раптом [, мов щось згадавши,] *в'яло* схиляється...

» 24. ... не в пору

[(схоплюється)]

Ремарку, що П авторка почала в рукопису після слів
«не в пору» потім перенесено вище.

Ряд. 25. шановні друзі...

» 26. ... підводить *амфору*.

» 29-31. [1-й, 2-й, 3-й *християне*]. *Невід., Форт., Парв.* Ні я!
Ні я! Ні я!

» 35. Ні, друзі, [вишіймо] не...

35-36 рядки вставлено пізніше.

» 37. Се, [чув я.], [кажуть] [чув я] *тільки* так

Стор. 83.

Ряд. 4. і [підходять] наближаються

» 5. Ну, знаєш, [в]се вже...

» 7. Кр. Чому ж?

Ото недавно ще дитину вкрали

на кров, [не на що ж инше!] вже ж не на що!

Р. То суд покаже [рим] [рим по] часом ще й невикрито
нікою

Останні 3 рядки вставлено пізніше.

Ряд. 8. [Тож] всі [говорять] кажуть,

» 11. з [дитини] [людини] дитини вбитої...

» 13. ...крик *несамовитий*

17 і 18 рядки вставлено пізніше.

Ряд. 19. [1-й христ.] [Нумідієць] [Бен-Нергалъ] Нартал. Та...

» 20. ...на [1-ю *христ.*] [*нум*] Нартала

» 22. [(впадає в річ 1-му хр.)] *Нум*¹

» 23. [Доволі про] [Але ж се] Вже кожний хто [Порф-
ріа читав]

...читав трактати Цельза

» 24. ...сим [теревеням] ...поговорам

¹ *Нум* очевидно помилково не закреслено.

Ряд. 25. а[дже] [Порфірій] Целъз відомий ворог християнства, —

- » 26. [[і той] тай він доводить, що сьому неправда]
- » 27. Ет, що [Порфірій] там Целъз. То [собі] сказано філософ,
- » 29. звідки має [порови всі] поведінки.
- » 31. [Г. Люцій] [Нумідієць] [Бен-Нер'галь] Нартал (спалахнув)
- » 33. ...річ!
- [Хто мі] [Хіба з людей порядних хто належить]
- » 34. Який порядний римлянин пристане
- » 35. до секти безувірної, що боюм
собі осла назвала?
- » 36. [Ст. христ. (суворо)] [Нумідієць] Нартал. Що
ти мелеш?
- » 37. ...геть, [1-й молодий] невід. хр. іде...

Стор. 84.

Ряд. 1. виходить [геть] за фіртку. 1-й хр. [вертається] теж іде за ним.

- » 3. що християне
- » 4. осла почитують як бога.
- » 5. [1-й плебей] [Мастрікс] У р б а н (скочивши...
- » 12. (На [порозі фіртки] стежці до тріклініума з'являється... з нею [ще одна жінка-]дівчина
- » 14. [А], Се ти Прісділло!
- » 15. Нарешті! Де ж той лікар?
- [П р. Зараз] привела...
- Нарешті! Де ж той лікар? От ти знову якусь ворожку привела...
- » 21. [звертається] до Крусти). Тепер...
- » 28. вибачай... [і чоловік
[за] догану дав мені прилюдно
Р. Справді
се може й не годилось би...]
- » 30. П. Не гнівайсь...
(до Руфіна) Ти не... <Ці слова надписано чорнилом.>

Ряд. 33. се [просто жінка] що нитки фарбує
се дівчина

» 34. [[зострілась і] просила дат[ь] роботу,
т]
вона просила...

» 36. ...роботу [, покажи їм там], Може

Стор. 85.

Ряд. 2. ...подається [до] через трікл. [до дверей, що ведуть]
в дім, плебеї і [жінка] Рената за нею.

Слова «Йдуть» у рукопису немає.

Ряд. 3. ...за нею.

Р. (Йй на здогін) *Там в тебе в хаті гості,
сусідки дві чекають.*

(У фіртку...

» 8. Як я[давно тебе чекаю] тебе...

» 9. ...пораду (до гостей, *зложено до К р.*)

» 13. ...руку мовч[азного]ущого від здив[овання]а діакона
і веде в [ті самі двері, в які недавно вийшла Пр.
з христ.] і веде в дім *через трікл.*

[К р. (до Г. Л.) Якась чудна гостина!

Чи нам не краще розійтись?

Г. Люцій Я хтів би

до[ві]ждатися, що скаже лікар.

К р. Справді,

пожду ж і я... (розлягається вигідн[о]іше на лаві)]

(розлягається...

» 19. Коли патрідії [поганий приклад

їм подають.] Я знаю

коли патрідії сами призводять

до того [їх]. От я знаю...

» 23. Сами ж тому [часом] за ст[олом]іа сажають

сами ж при тому за свій стіл сажають

сами ж...

» 24. [з собою] [визвол] усяких відпущенників, недавніх

» 27. [Нумідець] Нарта [([рантом] [вибух нув] з
вибухом гнівом)]¹ Ти! [ти! ти!]

¹ Не виправлено на «гніву».

Ряд. 29. Люцій (тихо до [Нум.] Нарт.

» 32. ...дишучи.) [(Мовчання.)]

Стор. 86.

Ряд. 1. не [впадає] годиться

» 2. [у гостях] не тільки...

» 4. ...Римі [кожен благородний] всяк, хто носить тогу,
знає,

[то може і чужинцю нагадати.]

» 5. ...Людія, а розглядає...

» 7. ...фрески! [Дивно] Гарне...

» 8. «Адоніс

великомученик», [сказав би християнин.] назвати
можна б

його по християнськи... тільки де-там!

наш мученик мудріший був від тих,

що [самохіть] на хрестах з[поління] довбешок розпи-
нались

що [самохіть] здуру розпилились на довб[ешках]ках.

» 9. ([2 и 3 хр.] Ф. і П. встають

» 11. [Як він] Бач як розп'явся [на розкішнім лоні] [у] на
роскішнім лоні

» 13. ...готовий [присвятитись] мучитися так,

» 16. [госпо]володарем бенкетів... От не знаю

чи той розп'ятий християнський бої,

що ніби то й собі воскрес із мертвих,

теж розуміється на винах добре.

Здається, так, бо зтоє мені казав,

що за життя не був він непитущим

і [десь] вміє з води робити вино червоне.

[Я к] [Се спра] Се він і Діоніса переважає,

коли не брешуть люди: з винограду

вино зробити — невелик[а]є [штука,] чудо,

ні, ти зроби його з води! Не диво,

що всі п'яніці з римської іолоти

охоче йдуть у християне,—деж пак

не шанувати їм такого бога?

*Та що? я сам ютов на те пристати
і помирить Ісуса з Діонісом.*

Ряд. 17-20. Цих рядків немає у рукопису.

- » 21. ([роз]вимахує фіалом.
- » 22. *Евоє Vasche!* [Kyrie Eleison!] *Гала — галагул!*
Чи як то там гукають християне
по ціркових аренах проти звірів?
- » 23. Цього рядка немає у рукопису.
- » 25. Нумідієць Нартал. ([хапає зо стола амфору і
заміряється на Крусту]) (люто). Мовчи!!
- » 26. Круста [(насмішкувато)] Образивсь...
- » 27. ([Нумідієць] Нартал¹ хапає зо стола *амфору*
- » 28. Круста [схоплюється і втікає на другий куток три-
клінія]) нагинається...
- » 30. Учись...
- » 36. (виходить з[домових] хатніх...

Стор. 87.

- Ряд. 1. Та бачиш,
тут нове чудо бога з Галілеї:
- » 2. *оцей* патрідій [чорний] без вина сп'янів [(показує на
Нартала)]
 - » 4. Ти всіх нас тим погубиш! [Заспо] Будь...
 - » 5. ...з рук *амфору*...
 - » 6. ...знесиленний [від] погамован[ого]м вибух[у]ом.
 - » 8. [Діакон] Діакон
 - » 14. Слова «потім» немає в рукопису.
 - » 16. ...не йдеться.
Людій. [Я думаю, що] се не випадає,
[все ж господиня [мусить] може склопотатись,
де й як тебе вигідно [постелити] положити,
а їй же й так того клопоту досить
при хворім чоловіді] Краще я
 - » 16. ...не йдеться.
Людій. Ні, се не випадає. [Краще] ліпше я

¹ Далі весь час: «нумідієць» виправлено на «Нартал»,
тому більше не відзначаємо цього.

Ряд. 17. тебе [помаду] до дому...

» 22. ...ми з [жінкою] панею

» 30. Ледве Круст[а] [з] Людієм [вийшли з фіртки на вулицю] зза кущів у садку ви[йшли] [2-й і 3-й християне]

Ледве зачинилась...

Далі всюди замість «2-й христ.» — «Фортунат», замість «3-й христ.» — «Парвус».

Ряд. 34. в садку [, чекаючи поки Круста піде геть.]

Стор. 88.

Ряд. 9. до тих [патріціїв] *фiлософiя* високородних,

» 13. [о] [так як] як той [нумідець] Нартал

» 15. [раніше навіть] ніж відбудем збори?
вперед іще, ніж ми

» 19. [і] се може [довести] до байдужости довести
[занепаде палка побожність наша
і станемо «ні теплі, ні холодні»]

Закреслені рядки вставлено пізніше.

Ряд. 23. нам роз'яснить [питання се на зборах.] на зборах се
питання.

» 24. ...нехай єпископ!
[голоси]

» 26. Єпископ! він розважить [, він нам скаже!]
Так, так, єпископ...

» 28. [для мене ті] мені оті—патріції непевні,

Ряд. 32 вставлено пізніше.

» 35. [Самого бога, нащось] отця небесного, ще їм потрібна

» 36. шей [марна] [в]сяка мудрість [книжна] марна сього
світа.

усяка мудрість...

» 37. ... виховані, [друже] брате.

Стор. 89.

Ряд. 1. То [—то ж бо і є!] ж і

» 2. [Т] А для...

Ряд. 3. що книжники [немов до бога ближчі,] [що більше
[аніж] простоблюд. [в вірі тямлять]
що книжники й пани [чого підводять]
[понад простоблюд]

... мов верховодять

в громаді нашої

- » 6. Я гадаю, [друзе] сину,
» 12. Я [тільки] власне нагадав...
» 15. одно, що [він] не стерпі[в] блюзнірства,
одно, що не хотів [стерпіть] блюзнірства,
одно, що...
» 17. поведіння [патріциїв] і Людія й Руфіна.
» 21. [Чи тут нема] якої пастки...

Д. Сину,

ти]

Коли б тут не було якої пастки...

22-ий рядок вставлено пізніше.

- » 23. Діако́н. Ти...

30, 31-й рядки вставлено у пізнішій стадії роботи.

Ряд. 33. ... вірити на слово,

що в сій господі нас приймають щиро.

Цей рядок вставлено пізніше олівцем.

Стор. 90.

Ряд. 2. Прісци́лла, [та [жінка] християнка, що з нею прийшла,
дві християнки, що прийшли давніше, нумідієць і
троє плебеїв.]] Рената, Альбіна і Валерія, Нартал,

- » 7. [Ми тута не в гостині, а на зборах]
[Не гостюють;¹ прийшли ми, а на збори]
[Не збори ми прийшли, а не в гостину]
Ми тут...

- » 22. Слів «і християнок» у рукопису немає.

- » 23. [Прийшов] От і єпископ!
[(підходить під благосло²)

¹ Слово «не гостюють» після закреслення поновлено; очевидно був намір поновити весь рядок, тут-же відкинутий.

² Очевидний огріх замість «благосло <веніє>».

Ряд. 34. ... діаконові.) [а той нишком пр]

» 36. довести володарю,¹
чесний отче

Стор. 91.

Ряд. 8. [Єпископ звертається до одного молодика з тих, що прибули з ним, і до молодого дівчини з тих двох, що ждали в хаті Прісцилли]

» 9. Ви теж не входьте, поки вас покличуть,—

» 10-11. (до діакона стиха) Се молодим не випадає слухать.

» 12-14. (Єпископ і громада увиходять в тріклініум, діакон замикає двері від саду. Руфін і Прісцилла застаються в глибині вже темного саду біля фіртки, а молода пара сідає під дубом на лавці, де перше сиділи троє плебеїв.) Зоряне світло слабо освічує мол. пару.) Обидві постаті в білій одежі мріють мов привиди.)² (Який час мовчання. Дівчина зриває гілочку з лаврового куща і поволі ламає на її листки, вони тихо потріскують при тому.)

Х л о п е д ь (тихо і трохи тремтячим голосом)

Я говорив з єпископом пресбітером.

Д і в ч и н а.

І що ж?

Х л. Він каже, що ламати волю батька і матері—се непростимий гріх.

Д і в ч. Хоч би вони були нехристияне?

Х л. Однаково. Се тільки в справах віри неможна слухать родичів невірних,

а [в] справ[і]а шлюбу—справа світова,
в ній батько й мати найпевніші судді,
пре[св]єбітер каже.

(Відх. в глибину)

Ремарку приписано у пізнішій стадії роботи.

Д і в ч и н а (з слізьми в голосі)

Значить, попрощаймось?..

¹ «Честний отче» надписано над «володарю», але де слово не закреслене.

² Ремарку двічі закінчувано, а дужки залишилися незакреслені.

Хлопець (бере її за руку).
Ні, любя сестро, нас Христос єднає
міцніш від шлюбу та [обі] родинних зв'язків.
Дівчина (хоче визволити руку).
Пусти бо руку... люде ж там... побачать...
Хлопець (не випускає руки і присувається
ближче).

Ні, не побачать, у садку вже темно,
[а в тім — нехай!] та хоч би й так — Хіба ж се що
ганебно?

Як не соромивсь я подізувати
тебе прилюдно в день святої Пасхи,
так і тепер я сорому не маю,
бо в мене в серці урочисто й свято,
як на великдень. О, якби ти чула
все, що мені [казав] пре[св]збітер говорив,
який він світ в мені відкрив пречистий!
Се ж тільки в снах невинної дитини
таке буває щастя як тепер
[в своєму серці на-яв'ю я чую]
я чую на-яв'ю в своєму серці.
Дівч. То ти щасливий з нашої розлуки?
Хл. Нема розлуки, сестро, і не буде!
Хоч би нас гори і моря ділили,
ми не розлучимось повік душею, —
по всьому світі є Христова церква,
і хоч би я серед гіпербореїв
[озвався співом] слова промовив «Kyrie eleison» —
«Chryste eleison!» голос твій озветься
з Італії, і я його почую,
коли не слухом, то напевне серцем.
Дівч. (ніжно, мрійливо).
Chryste eleison!. Ці слова для мене
тепер святі подвійно будуть.
Хл. Сестро,
пре[св]збітер [говорив] потішав мене тим світом,
де люде житимуть, як чисті душі,
де вже нема ні шлюбу, ні розлуки,

ні грішної жаги, ні грішних жалів.
Він обідав мені той світ по смерті,
а я... не знаю, чи се гріх, чи святість,
[се може] або се благодать, або спокуса...
але тобі я мушу в тім признатись...
Я думаю, ні, серцем почуваю,
що се можливо ще й до смерті, тут,
на нашім світі! Я тобі признаюсь...
тепер я покохав тебе инакше,
[ніж то було] аніж кохав до сього часу.
Дівчина (несміло і трівожно). Як се?
Х.л. [Не бійся й не журись, бо я не менше,]
Не бійся й не журись, бо я не менше,
[а] я більше покохав тебе, ніж досі.
Я досі вмів кохати, як наречений,
або любити так, як брат сестру,
але тепер... ні, я не бачив зроду,
щоб де в якій родині браття й сестри
любилися так щиро й безроздільно,
як ми з тобою. Адже в нас у Римі
брати і сестри, нарізно живуть.
Се ж тільки християне й християнки
на збори вкупі ходять, вкупі ¹ служать
[своєму] святому богові і вкупі гинуть.
Але ж невірні, ті так не живуть: ²
брат на війні, на оргії, на раді,
чи де там подобає чоловікам,
а дівчина-сестра у себе дома,
в тісному хатньому околі,—щож
єднає їх, [окрім сліпої крові] крім голосу глухого
однакової крові? Кров так само
єднає й наречених, [не однака] хоч не рідна,
але чогось вона бажає злитись
в один потік і б'ється в темних жилах
сліпою хвилею. Скажу по правді,

¹ Написано на початку якогось нерозібраного слова.

² Останні чотири рядки вставлено пізніше.

мені нераз було самому страшно
від того таємного хвилювання
моєї крові. Адже й ти боялась
[було] чогось було й за мене і за себе?
Дівч. Так, правда... а чого? сама не зна[ю]ла,—
[а] я ж вірила, що ти мене шануєш,
що ти мені не заподієш лиха.

Х л. Боялась ти, бо справді кров страшна
мов хижий звір, їй вірити неможна...
Але тепер ти вірь, не їй, а духу,
він переміг П.

Дівч. Я вірю, вірю
твоїй душі, як богові святому!
Як синові божому!

Х л. Ми всі назвемось
синами божими, як тільки серце
в нас буде чисте,—сам Христос казав!
А серце в мене мов огонь очистив
в той час, як я почув нову любов
і зрозумів П. Хоч я не можу
тобі П словами розказати,
але я думаю, що ти й без слів
П збагнеш, бо я так щиро прагну,
так велико жадаю, так бажаю,
щоб ти мене у всьому розуміла! (стискає П за
Дівч. (замираючим голосом) [обидві руки.]
Я розумію... так... я розумію...
моя душа зливається з твоєю
в один потік... Промов мені [се] тепер
слова святі!)

Х л. (тихо й таємничо) Kyrie eleison!
Дівч. (голосніше, в екстазі)
Chryste eleison!

Х л. (встає і підводить дівчину з лавки) (Урочисто
й містично)¹ Я тебе цілую
як наречену (не моєї крові,

¹ Помилково не закреслено.

а духа. Шлюб[наш] сей вічн[ий] перед богом
як наречену духа вже, не крові.
Заручини сі вічні перед богом
до смерті і по смерті нерозривні (цілує П в чоло,
вона складає руки, як на молитві)

Дівч. (ледве чуто)

Мене нема... я вся в тобі зникаю... (опускається
мов омліла, хлопець обережно садовить П на лаву
і сам сідає, сперши П голову собі на плече.)

Прісцилла (тихо Руфінові).

Яка свята любов!

Р. (так само до неї) Як я їм заздрю!

(Одчиняються двері з тріклініума і смуга світла
падає в садок. Дівчина очутилась і випросталась,
мов збужена тим світлом, хлопець устав).

Діакон (вихиляється трохи з дверей)

Прісцилло, Фаустіне і Люціно,
єпископ вас на збори допускає.

(Прісцилла і молода пара йдуть у тріклініум. Двері
знов зачиняються. Руфін застається сам у тем-
ному саду.)

(Стук у фіртку)

Р. Хто там?)

Стор. 91.

Ряд. 8. *звертається до [одного молодика] Редівівуса і Ренати*

У рукопису цей варіант після його закреслення озна-
чений, як поновлений (олівцем) з стор. 91, ряд. 8 до стор. 93,
ряд. 6. Але після цього зроблено кілька поправок червоним
чорнилом, що вони становять друкований текст; даємо
тільки ті невеличкі одміни, які є між рукописом та дру-
кованим текстом. Коли цей варіант вже було закреслено,
авторка вставила нову сцену (на окремому листку), що по-
чинається на стор. 91, ряд. 15, кінчається на стор. 93, ряд. 6.
Ряд. 10. (до діакона) ¹

» 17. ...скажи,
громаді і [розійдуться всі миттю]

¹ Помилково не закреслено.

Р. Як думаєш, за кого я боюся

...скажи,

[громаді й ми підемо] в інше місце.

Р. Як думаєш, за кого я боюся

...скажи,

[я заведу громаду в інше місце.

Р. Як думаєш, за кого я боюся]

...скажи,

ми зараз...

Стор. 91.

Ряд. 21. П. [Без нас] Самому...

» 25. П. ([бере] стискає його руку).

» 28. що [зараз] по...

» 31. платону, чашу й інше.

Р. На що ж то?

платону, чашу й ніж

А на що ж то?

Першого варіанта не закреслено.

Ряд. 35. Р у ф і н. ([Сумно] вражений)

Ти не впевняєшся на мене.

П р. [Ні].

Ти не впевняєшся [ділком] на мене.

Ти не впевняєшся на мене.

П р. [Друже] Любий,

Слова «невже» немає у рукопису.

Ряд. 38. Се божа [таємниця] таїна...

Цього рядка вставлено пізніше.

Стор. 92.

Ряд. 6. ...сказати [віль] можна,

[для чого скликано тепер сі збори,
яка тому була потреба нагла?]

...можна,

зібравшись ви...

» 8. [Се я сказати можу]. Ні, єсть...

» 9. велика [зв] чвара...

» 10. [великий спір], змагання...

Ряд. 11. чи в [купі з] той...

» 16. [І не мож] Ви не...

» 18. ...зважить,

[як має ставитись грома]

» 20. ще й [інші є питання] інша справа є нам до обради;

» 21. ...пророкувати,

[чи гостро заказати.

Р. Та хіба ж

пророчий] дар від дозволу залежить?

...пророкувати.

Р. Хіба сей...

» 23. Пр. Не вс[ім із нього вільно] який може ним по-
слугуватись,

» 26. ...на зборах,

[щоб сестрам свідчити про той рішинець,
який нам випаде в цій справі]

...на зборах,

бо нас обходить [справа] сеє близько.

» 29. невже й ця справа [так] теж...

» 30. і шириться [немов] та...

» 33. і[ніколи на] зволікати...

Стор. 93.

Ряд. 8. Голос Люцієвий [Кай] Гай Люцій.

[Пр.]

(Ті троє виходять в трікл.)¹

» 9. ...Крусту?

[Куди? до дому? Може знов на бенкет?]

» 13. Л. [Таки] до дому, хоч серед дороги

[Завів до дому, хоч] серед дороги

Так, відпровадив

» 15. ...я [таки] завів

» 18. [Ну, буде] сподіва[ймося], я сподіваюся...

Рядки 18 — 20 були раніш між 34 та 35 рядками, але потім їх було переставлено.

¹ Очевидно, дю ремарку помилково не було закреслено, коли у пізнішій стадії роботи було вписано рядки 10 — 12 друкованого тексту.

- Ряд. 21. [От клопот мав]! За те вже [маю] пев[ність],
 [Вж] я мав...
- » 24. ...гість, [і я] мені...
- » 25. ...гостина [сяя] тая...
- » 32. ...безпечно
 під нашою покрівлею. [А я] А я
 не звик поріг показувати людям
- » 32. ...безпечно
 під нашою покрівлею. Діакон
 казав, що [Їм нігде на цілім с] повної безпеки
 немає
 нігде на світі християнам. Я ж
 не можу показати порога людям
- » 34. коли [Ім]х сам до себе в хату [с]кликав.
- » 35. ...запросив?
Адже ти не належиш до громади?
- » 36. [чи може] ти [вже] неофіт?
 Р [(с ледве помітним смутком) Ні, друже,]
 Ти може
- » 37. Сьогодні я той самий, що і вчора.
а вчора був тим самим, чим був зроду:

Стор. 94.

- Ряд. 2. Дозволь [мені] промовчати...
- » 4. супроти [вас] всіх...
- » 5. і [нехтую і] з ворогами...
- » 7. про ворогів? Ти нас так уживаєш?
Чого ж мовчиш?
- » 8. Р. ...сьогодня
*і я не хочу прикрити слів між нами,
 та жальую й про те, що ненароком
 з уст вирвалося тепер.*
- Л. Але ж, Руфіне,
- 9-го рядка немає у рукопису.
- » 10. ...літ,
за щирість я не здатен ображатись
- » [11. ...супроти Гал
- » 12. ...значить

- Ряд. 13. та ворожнеча [вужча] більша або [ширша] менша
те, що сказав ти, більше або менше
- » 14. від того, за що [варто] можна ображатись.
від того,
- » 15. Ти все такий [лагідний і тямущий] розсудливий
[і добрий.
- » 16. яким ти [здавна] змалку...
- » 22. ...непевний,
- » 23. несамопитий, він немов [огонь] багаття
що з дерева [сирого виникає] розложено сирого
неначе її ясн[ий]е, але повн[ий]е диму
і чаду, її тріскоту, її свавільних искор,
- » 24. і більше з нього киптяви, ніж світла;
горить [вів] і довго, а тепла тривкого
- » 25. немає з нього.
- » 30-31 рядки закреслено і знов поновлено.
- » 34. ...«грішникам», так наче бої [в них] *як кат,*
що присуди виконує безумні [жорстокі]
Мене ладність [їхня] ображав
Мене така
...І. Є правда в тім, що ти тепер говориш.
Я сам не раз так думав... Ти в однім
ти помилився: бої у нас не кат,
- » 36. *а вищий судія...*
а вищий судія і певне краще
- » 37. як би нерони залишали
як би Калігулі й Нерони залишали
як би тірани наші залишали
наші віддавали
- » 38. всі присуди свої на розмисл божий

Стор. 95.

- Ряд. 1. і «грішникам» тортур не завдавали
і «грішникам» не завдавали кари
- » 3. Р. *Правда.*
- » 4. Л. Так саме її з розумом. *Нехай і справді*
побідний він у християн мов вогонь
маш християнський розум мов багаття

- Ряд. 5. від дерева сирого, але важно,
 » 6. ...горіти,
 а розум той, що ти високо цінити,
 » 7. запалює саме добірне й чисте,
 сухе, добірне
 добірне тільки
 ...саме сухе, добірне,
 » 8. найкраще дерево, а сирина
 » 9. гниє тим часом без ужитку, марне.
 гнила б
 милушкою сповсюди повітря,
 як би її вогонь наш не зайняв
 не поїняв
 її не запалив наш розум.
 » 10. [Чому] ж би й наш огонь не міг проїняти
 Хіба (б) ж би
 Хіба наш філософський розум не проїняв би
 » 12. Ремарку вставлено пізніше.
 » 15. помаху і спершу в тісному крузі.
 » 16. Якби всі римляне
 » 17. ...сказав би,
 що їм вже непотрібен і Мессія,
 що й царство бже зайве для таких,
 » 18. що Рим вже став Новим...
 » 20. що римляне далекі...
 » 22. [аби] щоб...
 » 24. християнини,
 «всесвітній громадянин», а не римський,
 тобі про долю Риму байдуже¹
 » 27. монархи[а]ю Христов[а]у...
 » 29. я християнин римський і бажаю
 » 30. зробити Рим...
 » 34. Коли [б] в нас
 » 38. ...церква
 зрелася віри й змичав латинський,

¹ Спочатку було закреслено тільки перший, а потім і другий рядок.

- Ряд. 1. ...Рима
 То буде Рим. Зневажені, забуті
 [та] і спрофановані боги воскреснуть
 повстануть
 воскреснуть
 у постаті новій. «Великий пан»
 воскресне...
 Р. Ні, боги не воскресають
 Л. [Батьки] Колись казали: «Діоніс воскрес»,
 Батьки казали
 а ми «Христос воскрес» тепера кажем
 » 1. славу Рима,
 » 2. вона перейняла жидівський звичай
 » 3. і віру і закон.
 » 4. Л. Не так, Руфіне.
 » 5. [Бо] Жиди зреклися свого Мессії
 свого Мессії відреклися
 » 6. [а за те] і він всесвітнім богом став. Так, води
 » 7. з рік палестинських викинуті в море,
 » 8. світ обтікають вкупі з океаном
 і в кожному морі грають мов питимі
 грають бурі¹.
 [і] та горнутья до берега, мов рідні
 і вірно відбивають городи
 і села й гори і ліси краєві
 в годину ясну, в час лагідний тиші
 Тепер в нас буря і нові хвилі
 немов загрожують самому Риму,
 [немов] [Дер] [Так і] Але нова держава, що настане
 в Італії [ві] з потуги християнства
 [все ж] знов буде Римом... Тільки він ясніше
 в стіхії християнській відіб'ється
 традиції, звичаї і забуті
 традиції, звичаї і закони
 традиції, закони та звичаї

¹ Рядок, очевидно, незакінчений, а потім було закреслено.

Збереглася також зводка цього уривка. Як усюди, подано курсивом те, що не ввійшло до друкованого тексту.

Стор. 96.

Ряд. 7. з рік *палестинських* викинуті в море,

» 8. світ обтікають вкупі з океаном

<9-го рядка друкованого тексту у рукопису немає.>

і в кождім морі грають люто в бурю,

в іюдину ж ясну іорнуть ся мов рідні

до бере[ов]а чуж[их]ого й відбивають

в собі його красу, без плями, вірне.

Тепер в нас буря і нові хвилі

немов загрожують самому Риму,

але нова держава, що настане

[з] в Італії з потуги християнства...

Р. Уже не буде Римом!

Л.

Ні, Руфіне

[то буде Р] Рим не загине, тільки відіб'ються

ясніше в тій стіхії християнській

Рим не загине, тільки понові:

ясніш відіб'ються в новому морі

традиції, закони і звичаї

закони римські й звичай.

Р. [Т] [Зви] [Траді] [Звичаї] вкупі з вірою загинуть

Укупі з вірою загинуть й звичай.

Л. Батьки казали:

» 10. [І] Тут...

» 12. ...не знають,

чим ображаються, у що не вірять,

у що тверезі юлови не вірять,

чим ображаються¹ серця шляхетні

серця горливі

горливі душі,

проте ж його пророкування вірне:

» 19. бо Адоніс був смертний, а по смерті

[нає] герої часто робляться богами

¹ Вислів «тим ображаються» тут з'явився тоді, коли він був закреслений у попередньому рядку.

у пам'яті своїх нащадків [в д]. Певне
так і герой [жидівський] юдейський з Назарету
дістався на почесне місце в небі.

Ряд. 21. Від смерті...

і навіть дезарі стають богами
і мертві дезарі...

» 22. ...мусить бути безсмертним,

» 24. бо як умре, то вже не воскресає.

» 23. Платонова ідея не вмирала,
тому її не пододало й Слово
і мусіло поводитися з нею.

» 30. [Але тепер я не про] Та поки що не ви, а ми в жа-
лобі:—¹

Коли вже справді вмер «Великий Пан»

вмер наш Діоніс

то вічний жаль зостанеться по ньому,

бо він уже не встане з мертвих... ([С.у] Бачиш,

тут статуя стояла бога Пана

стояла Діоніса

Рядки від «Платонова ідея не вмирала» до «Та поки що не
ви, а ми в жалобі», а також рядки 25 — 29 друкованого тексту
вставлено пізніше. Рядки 23 — 24 у друкованому тексті пе-
реставлено.

Ряд. 34. ...сю порожнечу

» 35. уже ніщо заповнити не може

Л. Природа ненавидить порожнечу

і завжди виповнить її. Гадаю,

що християнство виповнить [ту] і прірву,

розкриту під ногами в нас. Я вірю,

що Рим не змине, бо його вратує

новий закон, нові звичаї й віра

» 36. в нового бога. Я б тобі порадив:

» 37. у яму, що від статуї зосталась.

Стор. 97.

Ряд. 1. ти дерево хороше посади

» 3. Ніж мають мертві постаті стояти

¹ Ремарки у рукопису немає.

Ряд. 4. богів умерлих, або прикрі...

» 9. [Якби] Колиб ти знав...

Біля цього рядка написано збоку олівцем «Ох, друже» і закреслено. Очевидно мався намір внести сюди якийсь додаток.

Ряд. 12. у тебе не без примішки зневір'я,
не без зернят соли справді

» 16. ...постелі

[такого хворого] слабого батька? *Ми ж хіба не ладні
тоді ладні.*

» 20. [Хі] Чи ж...

» 23. У рукопису немає «й» після «слабого».

» 26. про лікаря, про хист його лікарський,

» 27. Вставлено пізніше.

» 28. т[а]о ми...

Зміну зроблено очевидно після того, як Л. У. вставила 27 рядок.

Ряд. 30. ...сподівання?

Р. (немов відповідаючи на якусь невимовлену свою
власну думку)

[А] Се правда, що у них є щось нове,

чого не знали в нашій світі люде...

і може в сьому, наші відродниці, ратунок Римові¹

Я бачив тут заручених...

.І. Се певне

Людіна й Фаустин? «Пірам і Тізба»,

нещасні жертви людських забубонів

батьківської волі.

Р. Ти б не назвав нещасною сю пару,

якби тобі те трапилось почути,

що я тут чув. Не [хочу] [буду] смію відкривати

їх чистих і безгрішних таємниць,

скажу одно: я справді бачив диво

я бачив справжнє чудо

нової віри,—щастя з мук вродилось

віри, — в нашій давній світі

¹ Ці півтора віршовані рядки закреслено раніш, ніж увесь уривок.

такого чуда не бува ніколи.
Для нього я пішов би в християне,
якби здолав...
Л. А може ти й здолав би?
Тож може й я тебе переконав
юч трохи, а не тільки тебе «чудо»? ¹

1-й варіант.

Стор. 97.

Ряд. 34. ...знаєш?

Стор. 98.

Ряд. 24. Мені відомо все, що ти сказав:
» 25. «законність, правда, стоїцизм»... Ох, друже
«традиції, законність, римські цноти

2-й варіант.

Стор. 97.

Ряд. 34. ...знаєш?

Далі йшли рядки 17—25 стор. 98-ї друков. тексту, що їх
пізніше закреслено з такими відмінами від друков. тексту.

Стор. 98.

Ряд. 20. [окрім] як не

» 21. як не [в] звістка добра

3-й варіант.

Після наведених двох варіантів стоїть у рукопису умов-
ний знак, що його повторено на окремому листку. На листку
оливцем та червоним чорнилом зміст цих варіантів значно
поширено. 3-й варіант є дуже близький до рядків 29—38
стор. 97-ї та рядків 1—26 стор. 98-ї друков. тексту.

Стор. 97.

Ряд. 34. ...знаєш?

» 35. Я думав, що не знаю, але раптом
і даремне
Але тепер

¹ Останні два рядки закреслено раніш, ніж увесь уривок

мені щось блиснуло... От ти такий
одважний, благородний, інші
мудрий, благородний, інші
у вашому гурті

Ряд. 34. ...знаєш?

Я думав, що не знаю, і даремне
протратив стільки дорогого часу
прогаяв стільки
бо думав, що я сам на цілий Рим
і що мені товаришів немає
[баж] для замислів моїх... [От] Але тепера
мені щось блиснуло... От ти такий
одважний, мудрий, благородний... інші
у вашому гурті

Стор. 98.

Ряд. 7. що Рим не обезлюдів...

що в Римі люде є [та] щей

» 12. в порфірі дезарській

» 13. стовпи закона міцно й непорушно
поставили супроти бурь чернь
бурі черні¹

і Римський мир по світі встановили б

стовпи закона міцно встановили б

поставили супроти бурі, черні

і Римський мир поширили б у світі.

Стовпи закона встановили б

аби ніхто за них би не виводив

святого корабля...

державного човна², ні чернь ні панство

і Римський мир поширили б у світі!

Точної історії роботи авторки над цими рядками встановити не вдалося; подаємо так, як уявляється нам найбільш імовірним.

¹ Над словом «черні», надписано «що збиває», яке пізніше закреслено червоним чорнилом. Вставити в контекст уривку ді слова не вдалося.

² Слово «човна» закреслене, але не замінене на інше.

Стор. 98.

- Ряд. 14. [Тод] Утишились
» 15. ...ми [б] здолали б
» 21. ...не звістка добра
» 22. про згоду і братерство між людьми
31-го рядка вставлено до рукопису пізніше.
» 32. [хоч] та божий страх. Традиції замінить
» 34. нова легенда...
» 32. та божий страх аби вони спинили
» 33. злочини й зло[сть]. Традиції замінить
» 34. нова легенда...
37 і 38 ряд. ст. 98 і 1-й ряд. ст. 99 вставлено пізніше.

Стор. 99.

- Ряд. 5. Р. Ні, ні... Ти йди, а я зостанусь...
» 6. я мушу вартувати вас.
» 5. Р. (Нерішучо) А як же тут лишиться фіртка?
» 6. я ж мушу вартувати вас.
» 5. Р. (Нерішучо).
» 6. ...вас?
(Л. зітхає і ступає на сходи до тріклінія сам).
» 7-9. Слова ремарки від «смуга» до «Люція» і від «стиха» до «обох» вставлено пізніше.
Ряд. 10. Пр. [незважливо] Руфіне!
» 11. Р. Я тут. (*Підходить з Люцієм до сходів і стає в смуж світла*).

Ремарку вставлено пізніше.

- » 12. ...глини,
» 13. аби якої фарби та скоріше?
тільки швидче?
» 22. ...досить
на жертву боюві твоєму статуї?
» 24. [Вже тут] Тепер не я рішаю. [Громад] Ціла церква
» 25. уражена пащикуванням...
збентежена... пащикуванням...
«Збентежена» надписано над незакресленим словом «ура-
жена».

- Ряд. 26. і прикро їй [тепер] дивитися на те,
 » 27. ...думок *зутвалих*,
 » 28. Єпископ не почне вділять причастя,
 » 29. поки ми не забілим тиї стіни.
 Останні два рядки в рукопису закреслені.
 » 30. Він наказав мені..
 Єпископ наказав...
 » 31. [І.] Р. (гордо..
 Ремарку вставлено пізніше.
 » 32. [ми] я чв...
 » 37. Тебе благаю, щоб мені дозволив

Стор. 100.

- Ряд. 3. [как при] так..
 » 4. і не [з]ламав..
 » 5. Ремарку вставлено пізніше.
 » 6. Іди, роби
 роби, руйнуй
 » 7. хочеш. Не примушуй
 » 18-20. ...в неї вривається еділ з лікторами і гурт вояків,
 що..
 » 22. Еділ. Я посланий..
 » 24. [Еділ] В комплувію сторожа!
 В вестібুলі сторожа!
 » 25. ховайтеся, *що може, у садку*
 » 26. Заважає вояків і еділа з лікторами і мовчки..
 » 32. (По знаку еділа ліктори в'яжуть..
 Ремарку вставлено пізніше.
 » 33. Хто винен, хто не винен суд розсудить.
 Рядки 29—33 вставлено пізніше.
 » 34. ...на порозі).
 » 35. Нум і д. виривається і бореться з лікторами
 [Хто здійсне меч, той від меча загине]
 Рядки 34, 35 вставлені пізніше.

Стор. 101.

- Ряд. 2. Слова від «Нум» до «себе звязати» вставлено пізніше.

3-я дія.

Стор. 102.

Осіб 3-ої дії немає.

Стор. 103.

Ряд. 5-8. ...долі по кутках на соломі, або снуються то сюди то туди одноманітним кроком по темниці, брязкаючи кайданами що на ногах. Серед в'язнів є всі ті, що були на зборах у Руфіна, *навіть той старий християнин, що пішов, не діждавшись єпископа, тільки нема 1-го христ., самою Руфіна і Прісцилли.*

Слова «та лежать», «що на ногах», від «навіть» до «єпископа», «1-го христ.» вставлено пізніше.

Рядки 6-8: «Серед в'язнів» і т. ш. до «Прісцилли» відзначені з боку рисою та на них написано олівцем «NB». Над словами «Серед в'язнів є» приписано олівцем «Теоділ, Парвус, Фортунат». Це сліди розпочатої переробки цих рядків, що призвела до друков. тексту.

Ряд. 8. [Нумідієць] [Бен-Нергал]... Нартал... прикований.
Рукопис уривається на словах «він дуже неспокійно».

5 дія.

Стор. 168.

Ряд. 26. [Бест] Карпіфекс...

Стор. 169.

Ряд. 3-4. (сегментом) у скільки поверхів, поперетинані

» 5. Слова «згори додолу» вставлено пізніше.

» 32. ...бідна!

Я просто думати про се не можу
без сліз.

(Закриває очі покривалом)

Тяжка ся втрата. Але щож,

Стор. 170.

Ряд. 32. ...обвинувачені говорять?

» 33. Зрікаються, що...

Стор. 171.

Ряд. 22. «молодою» написано на якомусь другому слові, що розібрати не вдалося.

Стор. 172.

Ряд. 4. ...матрона!

Їй тільки можуть голову зрубати.

К л і є н т.

Овва! се дуже шкода. Ну, а тая,
багач відомий Панса, то їй батько.

...матрона!

багач відомий Панса, то їй батько

Їй тільки можуть голову зрубати.

» 14. ...старого римлянина

» 25. чи «богосущий», чи «богоподібний».

» 26. На кого?

» 27. Я і того не розібрав!

» 28. Слова «либонь того» вставлено пізніше, коли в попередньому рядку закреслено «і».

Ряд. 28.

тямлять...

Римлянин в виш...¹ (до клієнта)

в дальматиці (до клієнта)

Тя не знаєш²

Стор. 173.

Ряд. 1. ...На віщо?

» 27. Слово «нам» вставлено пізніше.

» 38. Се, бачиш, пані, так і покажуть м'ясо.

¹ Другу частину слова не можна розібрати.

² Останні два рядки де початок закресленого та вирізаного з рукопису уривка.

Стор. 174.

- Ряд. 32. ...від суда вратувались.
35—36 рядки вставлено пізніше.

Стор. 175.

- Ряд. 2. Так [но] якось наче Хрестус
» 7. 2-й пролетарій.
35 рядок вставлено пізніше.

Стор. 176.

- Ряд. 2. ...бились відпущені..
» 6. Бувають всі, пітагорейці
5 і 6 рядка вставлено пізніше.
» 14. Грек (згорда) А...
» 15. Я римлянка...
» 25. ...зневажають.
Після цього рядка йшло місце, що його вирізано з рукопису.
Ряд. 28. Наглядач з крематорія.
Яка вже там краса! Сама гидота!
» 32. (У вищих лавках):
Хлопця (до старенької бабусі)
Чи хри...

Стор. 178.

- Ряд. 1. Збуди мен[я]е...

Стор. 179.

- Ряд. 8. ...Флегон, [плебеї] Фавстін,
інакше Редівівус — всі плебеї —
» 13. ...вислухати.
Голос покликача.
Валерія, Альбіна—оптиматки,
Плебеянка Негріна чи Рената —
зреклися слова.
» 14. Голоси з публіки. Так і слід. Розумно!

Стор. 180.

Ряд. 32. ...геть.

Після цього рядка було місце, що його вирізано з рукопису.

Стор. 181.

Ряд. 17. ...крові,
і ще багато різних слів безумних,

Стор. 184.

Ряд. 8. в господньому ряду!

Стор. 185.

Ряд. 10. Руфін [те] покірність...

» 13. [Богам] і генієві цезаря віддаст

Стор. 186.

Ряд. 28. Собі на [втіху] кару, людові на втіху

» 29. ...в публиці).

Клієнт. О, мудрий суд.

Цей рядок початок якоїсь вставки; потім його закреслено.

Ряд. 38 вставлену у пізнішій стадії роботи.

Стор. 187.

Ряд. 2. Покликач. [Остатні] zostались пять...

» 3. то вирок І[х]м..

» 37. ...поділувала!

Після цього рядка було місце, що його вирізано з рукопису.

Стор. 188.

Ряд. 3. Патріцій. Он і того...

» 6. [до поді] не добрий...

» 7. Рабиня (до раба) Мені се дивно

» 11. Чи ведуть...

» 15. і нічогоісенько [не видко] нам...

» 21. ...дивитис[ь]я!

Стор. 190.

Ряд. 15. Гей, [ри] ви...

» 25. ...«Карніфекс» (виход) приходить...

» 30. ...імператор

Валерію, Альбіну — оптиматок

і Кнея...

» 37. ...хвала!

Після цього рядка було місце, що його вирізано з
рукопису.

Стор. 191.

Ряд. 6. ...дивитесь...

Після цього рядка було місце, що його вирізано з рукопису.

З М І С Т.

	Стор.
Айша та Мохаммед	5—17
Стаття <i>Б. Якубською</i>	7
Айша та Мохаммед.	13
Руфін і Прісцилла	19—191
Стаття <i>Мик. Зерова</i>	21
Руфін і Прісцилла. Драма в 5 діях	43
Примітки <i>Б. Якубською та І. Ямпольською</i> . . .	I—CXV
